Oud-Utrecht

74e jaargang

2001

Register 2001

R.P.M. van Antwerpen
Notebomenlaan 27
3582 CG Utrecht

AUTEURS

41 **Antwerpen, R. van**, Register 2000

4 **Blok, P.A.**, Van de bestuurstafel: Topdrukte en werk aan de winkel

32 **Idem**, Van de bestuurstafel: Veel vragen, en naar wij hopen, veel antwoorden

60 **Idem**, Van de bestuurstafel: Een kei van een stad en een kei van een vereniging

88 **Idem**, Van de bestuurstafel: Een nieuwe traditie en een nieuw standpunt

116 **Idem en J. Vroemen**, Van de bestuurstafel: 'Blijf met je vingers van de singels'

144 **Idem**, Van de bestuurstafel: De Zevensprong

103 **Bruin, R. de**, De familie van Oud-Utrecht: Stichting Utrechtse Kastelen

129 **Buiter, H.**, Aantasting van de Lustwarande of 'Kogelflesjespolitiek'? Strijd rond de modernisering in de jaren twintig van Rijksweg 25

23 **Busz, M., en H. Hine**, Kleine landschapselementen: Koebochten. Eilandjes in het polderlandschap

50 **Idem**, Herstel van houtwallen op landgoed Maarsbergen

78 **Idem**, Het erf als spiegel van het landschap

106 **Idem**, Nieuwe ruimte voor de meanderende beek

135 **Idem**, Het landschap van Mandron

191 **Idem**, Herstel van historische voetpaden

14 **Collard, H.**, (foto's), Karel V-dag; Oud Utrecht-prijs

164 **Dirven, M.**, Leden tevreden over Vereniging Oud-Utrecht

16 **Dockum, S. van**, Archeologie in de provincie Utrecht

145 **Graafstal, E.**, Limes en landschap. Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

23 **Hine, H.**, zie: M. Busz

89 **Hogenkamp, B.**, 'Die film moeten we hier niet'. Utrechtse katholieken, feministen en voetbalsupporters in protest tegen bioscoopfilms

20 **Jansen, A.**, Literatuursignalement

48 **Idem**, Literatuursignalement

76 **Idem**, Literatuursignalement

104 **Idem**, Literatuursignalement

134 **Idem**, Literatuursignalement

190 **Idem**, Literatuursignalement

bijl.3 **Kroes, P.**, Toelichting bij de verkorte jaarrekening 2000

9 **Lagers, H.**, Over getuigenissen en beweegredenen

61 **Nieuwstadt, G. van**, Een school die te duur was. De ontstaansgeschiedenis en de bouw van het Internaat van het Christelijk Lyceum te Zeist

9 **Pot, T.**, Over getuigenissen en beweegredenen

123 **Rhoen R.**, Een autominnend dorp. Auto's en hun eigenaren in Zeist tussen 1899 en 1919

74 **Rutten-Nass, J.**, De familie van Oud-Utrecht: SPOU

96 **Santen, B. van**, Jan Jongerius, een bloeiend bedrijf aan het Merwedekanaal

184 **Schaik, T. van**, 'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'. De andere kant van Jan Jongerius

159 **Snieder, F.**, De naam, het water en de stad. De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief

117 **Staal, P.**, Automobiliteit in stad en provincie Utrecht

68 **Stoppelenburg, N.**, De hennepwerven van Lopik

47 **Tuuk, L. van der**, Nieuws van de Commissie Actuele ontwikkelingen

173 **Idem**, De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

36 **Veenis, M.**, De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn

33 **Verkade, M.**, Willibrord en de Utrechtse Dom in een Engelse dorpskerk

12 **Vries, H. de**, De familie van Oud-Utrecht: STABU

172 **Vroemen, J.**, Van de bestuurstafel: 'Blijf met je vingers van de singels (2)'

116 **Idem en P. Blok**, Van de bestuurstafel: 'Blijf met je vingers van de singels'

95 **Wiel, M. van der**, Monumentaal wonen

6 **Wilmer, T.**, Bij het overlijden van Chris Schut

72 **Idem**, Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2000

45 **Wit, P. de**, Stichting het Utrechts Monumentenfonds, een van de kinderen van de Vereniging Oud-Utrecht

UTRECHT STAD

6 Bij het overlijden van Chris Schut

9 Over getuigenissen en beweegredenen (archeologische vondsten bij bouwhistorische onderzoeken)

89 'Die film moeten we hier niet'. Utrechtse katholieken, feministen en voetbalsupporters in protest tegen bioscoopfilms

95 Monumentaal wonen (Utrechtse Open Monumentendag)

96 Jan Jongerius, een bloeiend bedrijf aan het Merwedekanaal

117 Automobiliteit in stad en provincie Utrecht

173 De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

184 'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'. De andere kant van Jan Jongerius

UTRECHT PROVINCIE

16 Archeologie in de provincie Utrecht (Amersfoort, en de ontdekking van een Romeinse weg en van een Romeins vrachtschip ten westen van De Meern)

23 Kleine landschapselementen: Koebochten. Eilandjes in het polderlandschap (veenweidegebied van Utrecht)

36 De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn (Zeist)

50 Landschapsbeheer Utrecht: Herstel van houtwallen op landgoed Maarsbergen

61 Een school die te duur was. De ontstaansgeschiedenis en de bouw van het Internaat van het Christelijk Lyceum te Zeist

68 De hennepwerven van Lopik

78 Landschapsbeheer Utrecht: Het erf als spiegel van het landschap

106 Landschapsbeheer Utrecht: Nieuwe ruimte voor de meanderende beek (Achterveld)

117 Automobiliteit in stad en provincie Utrecht

123 Een autominnend dorp. Auto's en hun eigenaren in Zeist tussen 1899 en 1919

129 Aantasting van de Lustwarande of 'Kogelflesjespolitiek'? Strijd rond de modernisering in de jaren twintig van Rijksweg 25 (Utrecht-Zeist-De Grebbe)

135 Landschapsbeheer Utrecht: Het landschap van Mandron (Maarn)

145 Limes en landschap. Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied (Leidsche Rijn)

159 De naam, het water en de stad. De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief

191 Landschapsbeheer Utrecht: Herstel van historische voetpaden

PERSONEN

123 **Broedelet, Herman**, in: Een autominnend dorp. Auto's en hun eigenaren in Zeist tussen 1899 en 1919

61 **Brouwer,Willem Coenraad**, in: Een school die te duur was. De ontstaansgeschiedenis en de bouw van het Internaat van het Christelijk Lyceum te Zeist

61 **Hoogevest, Gijsbert van**, in: idem

96 **Jongerius, Jan** (en leden van zijn familie), in: Jan Jongerius, een bloeiend bedrijf aan het Merwedekanaal

184 **Idem**, in: 'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'. De andere kant van Jan Jongerius

36 **Kuiper, Miep**, in: De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn

123 **Rennes, Dirk Willem van**, in: Een autominnend dorp. Auto's en hun eigenaren in Zeist tussen 1899 en 1919

36 **Riemens, Babs**, in: De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn

6 **Schut, Chris**, in: Bij het overlijden van Chris Schut

184 **Seumeren, Frans van**, in: 'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'. De andere kant van Jan Jongerius

61 **Stuivinga, J. & Th.**, in: Een school die te duur was. De ontstaansgeschiedenis en de bouw van het Internaat van het Christelijk Lyceum te Zeist

33 **Willibrord**, in: Willibrord en de Utrechtse Dom in een Engelse dorpskerk

RUBRIEKEN

Agenda: 18, 53, 80, 109, 137, 193

Ledenvergaderingen Vereniging Oud-Utrecht: 72, bijlagen bij nr.3, nr.5

Literatuursignalement: 20, 48, 76, 104, 134, 190

Redactioneel: 3, 31, 59, 88, 115, 143, 171

Register 2000: 41

Van de bestuurstafel: 4, 32, 60, 88, 116, 144, 172

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2001

Algemeen

Bestuur, redacties en commissies

De samenstelling van bestuur, redacties en commissies was in 2001 als volgt:

Bestuur
mr P.A. Blok, voorzitter
mw drs C.C.S. Wilmer, secretaris
P. Kroes, penningmeester,
mw drs M.E.G. Dirven, lid (publiciteit, ledenwerving)
drs P. Leonhart, lid (sedert 21 juni)
mw drs J. Vroemen, lid (cultureel erfgoed)
mw dr M. van de Vrugt, lid (redactie Tijdschrift)
J.H. de Wit, lid (Activiteitencommissie) (sedert 21 juni)

Redactie Tijdschrift
dr B. van den Hoven van Genderen
drs M. van Lieshout, eindredacteur (vanaf nummer 3)
mw drs M.C. van Oudheusden
mw drs J.C.M. Pennings
P. Rhoen
mw drs B. van Santen
mw drs M.A.Vugts
mw dr M. van de Vrugt, tot 15 november namens het bestuur

Redactie Jaarboek
mw drs M.A. van der Eerden-Vonk
dr P.D. 't Hart
mw drs A.L. Jordens
drs H.L. Ph. Leeuwenberg
drs A. Pietersma
drs M.H. Stafleu

Activiteitencommissie
P.J.M. Collard
J.J.W. Hauptmeyer
H. Luijsterburg
mw drs P.M. Stoppelenburg
mw N. Vlot-Werner
J.H. de Wit, namens het bestuur

Commissie Actuele Ontwikkelingen
D. van Batenburg
J. de Grood
L.A. van der Tuuk
mw drs J. Vroemen, namens het bestuur

Projectgroep Singels
drs G.H. Abrahamse
ir C.A. Bos
drs Th.P.F. Haffmans
Mw drs J. Vroemen, namens het bestuur

Oud-Utrecht op Internet
drs J. Luijt (tot 15 november)
J. Tirion (vanaf 15 november)

Het bestuur vergaderde tien keer op de vaste vergaderplaats, de Fundatie van Renswoude, een een keer ten huize van de secretaris, samen met de Activiteitencommissie en een keer bij de heer L van der Tuuk voor een gemeenschappelijke vergadering met de Commissie Actuele Ontwikkelingen. Verder was een delegatie van het bestuur aanwezig bij vergaderingen van de beide redacties.

Het bestuur werd weer op sterkte gebracht met twee nieuwe leden. In de ledenvergadering van 21 juni werd de heer P. Leonhart benoemd als opvolger van de heer De Bruin vanwege zijn connecties met de Utrechtse binnenstad en de museumwereld en de heer J.H. de Wit als bestuurslid/linking pin met de Activiteitencommissie, waarmee hij de plaats innam van mevrouw Vroemen die werd belast met de portefeuille Cultureel Erfgoed. In de najaarsvergadering trad mevrouw Van de Vrugt af omdat haar derde en laatste zittingstermijn afliep. Het bestuur slaagde er in het verslagjaar niet in een opvolger voor haar te vinden.
Aan het eind van het jaar nam mevrouw Jordens na een periode van twaalf jaar afscheid van de Jaarboekredactie. De heer Hauptmeyer trok zich terug uit de Activiteitencommissie. In de Tijdschriftredactie en in de overige commissies deden zich geen veranderingen voor.

Tijdschrift

Het Tijdschrift verscheen zeven keer. Het zevende, extra nummer was een themanummer over archeologie, gewijd aan de onderwerpen die tijdens de ledendag in Amersfoort aan de orde zijn geweest. Dit kon worden bekostigd uit de erfenis Ulbrich. Uit dezelfde middelen kon een eindredacteur worden betaald. Met ingang van het derde nummer neemt de heer M. van Lieshout de redactieleden dit werk uit handen.
De rubriek over Utrechtse landschapselementen werd voortgezet door twee medewerksters van Landschapsbeheer Utrecht.

Jaarboek

Het Jaarboek 2001 bevat vier artikelen met vele kleurenafbeeldingen en de kroniek over het jaar 2000. Een van de artikelen was in opdracht geschreven als eerste zogenoemde witte vlek. De auteur van dit artikel over runderpest in Utrecht in de 18de en 19de eeuw, de heer R. Rommes, hield een inleiding tijdens de presentatie van het Jaarboek. Deze vond plaats op 9 december in restaurant Goesting, een van de gebouwen van de voormalige Faculteit Diergeneeskunde.

Ledenvergaderingen en andere activiteiten

De voorjaarsledenvergadering vond plaats op 21 juni in Het Hoogeland, waar wij te gast waren bij ir J. van Overhagen die ook de consumpties aanbood. Na afloop van de vergadering hield mevrouw Wilmer een lezing over de geschiedenis van het gebouw en zijn omgeving (Emmalaan/ Wilhelminapark) en was er gelegenheid het pand te bezichtigen.
De najaarsledenvergadering werd op 15 november gehouden in het Universiteitsmuseum. Na afloop konden de aanwezigen in twee groepen deelnemen aan een rondleiding door de heer P. 't Hart of experimenten in het Jeugdlab onder leiding van een student.
Het groot evenement was dit jaar op 7 april in Amersfoort georganiseerd. Thema van deze dag was archeologie. In de Sint Aegtenkapel waren drie lezingen te horen: mevrouw drs S. van Dockum, plaatsvervangend directeur van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek, sprak over de functie en beleidsvoornemens van deze dienst, drs. E. Graafstal, projectarcheoloog Leidsche Rijn, sprak over recent onderzoek naar de Romeinse rijksgrens in

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

74e jaargang

1

2001

Chris Schut

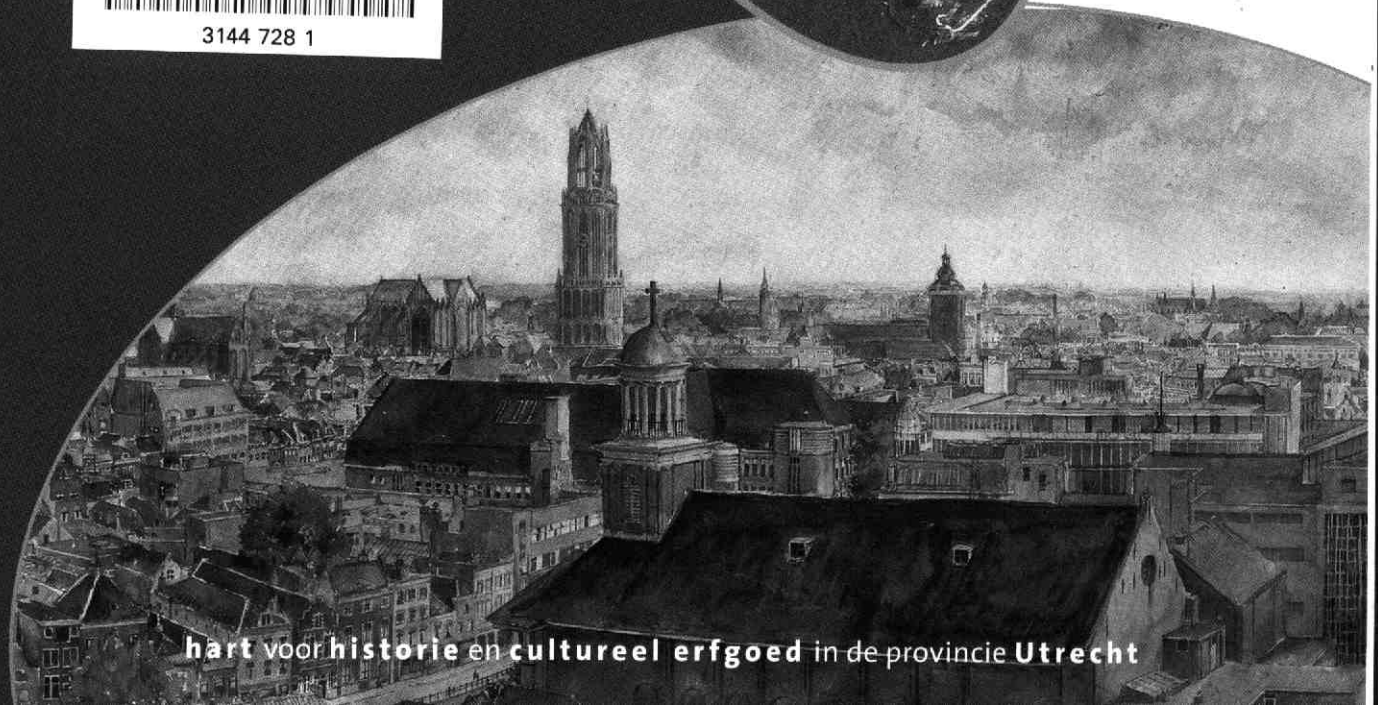
Over getuigenissen en beweegredenen

Archeologie in de provincie Utrecht

Kleine landschapselementen

BIBLIOTHEEK UNIVERSITEIT UTRECHT
3144 728 1

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

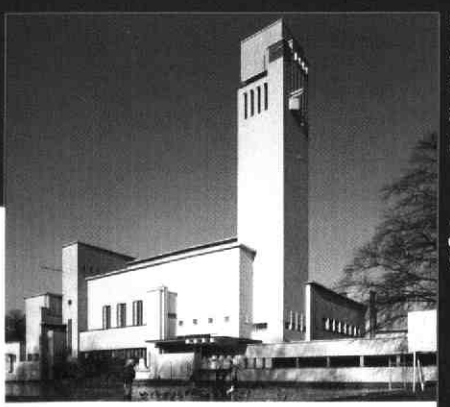
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Zeist
Maarssen

*Telefoon
030-2412912
(hoofdvestiging)

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB.10p: Oud 1903

AB.5DC

Redactioneel

Een nieuw jaar, een nieuw begin, een nieuw nummer van het Tijdschrift Oud-Utrecht. Het is een gevarieerd nummer geworden met veel aankondigingen van allerlei interessante zaken op historisch gebied die binnenkort gaan plaats vinden. De redactie presenteert ook twee nieuwe rubrieken, de ene rubriek wordt gevuld door Landschapsbeheer Utrecht zij zullen u attenderen op waardevolle en misschien soms onbekende landschapselementen in het Utrechtse landschap. Ten tweede de rubriek de 'familie' van Oud-Utrecht, hierin zullen de verschillende 'familieleden' van Oud-Utrecht van zich laten horen.
De redactie wil op deze plaats ook nog wijzen op de website van de vereniging Oud-Utrecht op het internet: www.oud-utrecht.nl, hier zijn ook de uitgave van het Tijdschrift Oud-Utrecht opgenomen. En de noten van het artikel Een Utrechts Beeld van Karel V dat in het vorige nummer was opgenomen zijn hier te vinden.

Veel leesplezier!

Namens de redactie, Nanette Vugts

Inhoud

Van de bestuurstafel	4
Bij het overlijden van Chris Schut *Tolien Wilmer*	6
Over getuigenissen en beweegredenen *Hans Lägers, Tjeerd Pot*	9
De Familie van Oud-Utrecht: STABU *H.J.C. de Vries*	12
Collage Karel V-dag en Oud-Utrecht-uitreiking *foto's van Hans Collard*	14
Archeologie in de provincie Utrecht *J. van Deventer*	16
Agenda	18
Literatuursignalement	20
Koebochten, eilandjes in het polderlandschap *Martine Busz, Hélène Hine*	23

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
74e jaargang nr. 1
december 2001
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M.A. Vugts en M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 2/2001
20 februari 2000, verschijningsdatum: 1 april 2001.
Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect, versie 5 of Word versie 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden, waarbij het aantal noten zo beperkt mogelijk gehouden moet worden. Het gebruik van tussenkopjes wordt aangeraden; illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Topdrukte en werk aan de winkel

P.A. Blok, voorzitter

Het einde van het jaar kenmerkt zich in sommige branches door topdrukte. Merkwaardig dat dit ook geldt voor Oud-Utrecht. Ik zal dit illustreren door de gebeurtenissen op te sommen, die zich binnen onze vereniging in een periode van vier weken hebben afgespeeld. Dat geeft u bovendien een kijkje achter de schermen.

23 november: najaarsledenvergadering; 30 november: periodiek gesprek activiteitencommissie en bestuur; 4 december: Tijdschrift glijdt in de bus, althans bij mij; 7 december: vergadering werkgroep uit activiteitencommissie over het evenement 2001; 8 december: Historisch Café; 10 december: uitreiking Oud-Utrecht-prijs, Jaarboek en Provinciale Archeologische Kroniek en huldiging tweeduizendste lid; 12 december: bestuursvergadering; 13 december: periodiek gesprek redactie Tijdschrift en delegatie uit het bestuur. Mij dunkt dat eind vorig jaar van topdrukte sprake was.

Kort ga ik in op de najaarsledenvergadering en het plukken van het klavertje vier op 10 december. Maar eerst geef ik de conclusies weer van de discussieavond over Oud-Utrecht en het cultureel erfgoed op 2 november jl.. Die avond was georganiseerd om gericht invulling te kunnen geven aan ons beleidsplan.
Eerste conclusie was dat geen behoefte bestaat aan een nadere definiëring van het begrip cultureel erfgoed, zoals opgenomen in ons beleidsplan. Verder zal Oud-Utrecht zich op dit gebied meer gaan profileren, onder andere door discussieavonden. Ook werd geconcludeerd dat meerdere keren per jaar een bijeenkomst zal worden georganiseerd met in cultureel erfgoed geïnteresseerden. Vervolgens zal de commissie actuele ontwikkelingen worden uitgebreid en zal duidelijker onder de aandacht van de leden worden gebracht waarmee die commissie zich bezighoudt. Tenslotte zullen diverse veelomvattende onderwerpen projectmatig worden aangepakt, waarvan het singelgebied als eerste. Nog vermeld ik dat vanuit het bestuur mevrouw Vroemen zich met het aandachtsveld cultureel erfgoed zal gaan bezighouden.

Dan de najaarsledenvergadering. De presentielijst werd getekend door 71 leden en de vergadering verliep levendig. Alle leden ontvingen voordien de agenda met bijbehorende stukken. Het lijkt me zinvol, vooruitlopend op de toezending van de notulen, de leden op de hoogte te stellen van de besluitvorming over de voorstellen tot besteding van de opbrengst van de erfenis van mevrouw Ulbrich. Die voorstellen zijn aangenomen, maar bij drie daarvan past een kanttekening.
Door enkele leden werd bezwaar aangetekend tegen de hoogte van het bedrag dat de vereniging beschikbaar stelt voor de relatief kleine groep leden, die aan de jaarlijkse grote activiteit deelneemt. Activiteitencommissie en bestuur houden als uitgangspunt aan dat een grote activiteit niet kostbaar behoeft te zijn. Kostbaar moet uitzondering zijn, geen regel. De praktijk van 2002 zal het leren.
Verder zal het bestuur op verzoek van de vergadering welwillend bezien of een eventueel voor te leggen project van het Volksbuurtmuseum Wijk C zo bijzonder is dat het bij hoge uitzondering voor ondersteuning in aanmerking zou kunnen komen.
Tenslotte ontstond discussie over het voorstel van bestuur en jaarboekredactie jaarlijks een witte vlek in de geschiedschrijving van stad en provincie, voorkomend op de lijst van de SSG, te adopteren. Dit voorstel was een wijziging van het oorspronkelijke voorstel steun te verlenen aan het schrijven van publieksvriendelijke publicaties, waarvoor al onderzoek is gedaan. Door stemming werd het voorstel van het bestuur aanvaard, waarin niet het schrijven maar het eindproduct wordt gehonoreerd. Nu de kruitdampen zijn opgetrokken sluit ik niet uit dat beide gedachten in de praktijk best (goed)deels samen zouden kunnen vallen. De uitwerking zal het leren.

In het bestaan van onze vereniging vormde 10 december een hoogtepunt. In het voor nagenoeg iedereen onbekende, maar verrukkelijke theatertje Palladio plukte Oud-Utrecht een klavertje vier. Jaarboek en Provinciaal Archeologische Kroniek werden gepresenteerd, de Oud-Utrecht-prijs werd uitgereikt en het tweeduizendste lid gehuldigd. Salonmuziek lardeerde het gesproken woord. De inleiding van de heer Gaasbeek, die de bosbouw via Descartes op de Maliebaan benaderde, was boeiend en verrassend. De kroniek vormde een provinciaal blaadje van het klavertje vier. Het lijkt evenwel traditie te worden dat in de even jaren de provincie haar archeologische kroniek in een bijeenkomst van onze vereniging aanbiedt, dit maal aan ons oud-bestuurslid mevrouw Van Dockum, in haar hoedanigheid

van plv-directeur van het ROB. Zoals eveneens traditie wordt presenteerde gedeputeerde Kok 'zijn' kroniek met verve. Zijn ambtgenoot Robbertsen ontving het Jaarboek en onderlijnde het belang van natuur en cultuur, een combinatie die het provinciaal bestuur voor 2000 tot motto uitriep. Ons Jaarboek en Tijdschrift speelden daarop in.
De winnares van de Oud-Utrechtprijs, mevrouw Voorn, gaf zo meeslepend en enthousiast inzicht in haar winnend vertoog, dat de aanwezigen nauwelijks konden wachten om de bewerking van haar prijswinnende inzending in het Jaarboek ter hand te nemen. Na afloop bleef het nog lang heel gezellig. Zij die er niet waren hebben veel gemist.

Ter afsluiting van deze lange Bestuurstafel nog een drietal oproepen. De activiteitencommissie (nog net mevrouw Vroemen, tel. 030 - 266 29 14) en de commissie actuele ontwikkelingen (nog steeds de heer Van Batenburg tel. 030 - 232 26 10) zouden hun belangrijk werk nog beter kunnen doen, indien hun gelederen versterkt zouden worden. Belangstellenden zijn meer dan van harte welkom. U wordt een interessante en prettige bezigheid geboden, waarbij concrete resultaten kunnen worden geboekt.
De laatste oproep betreft het eindredacteurschap van ons Tijdschrift. De erfenis van mevrouw Ulbrich en de instemming van de ledenvergadering hebben die functie mogelijk gemaakt. Nadere gegevens treft u hiernaast aan.

Oproep

In de vaste rubriek van de voorzitter, 'Van de bestuurstafel', hebt u kunnen lezen dat de vereniging een betaalde eindredacteur zoekt voor het Tijdschrift. Een aantal taken wordt wat veel, zelfs voor een redactie van vrijwilligers die samenwerking tot sleutelwoord heeft gekozen. Voor de nieuwe eindredacteur zullen de taken in hoofdlijnen bestaan uit:

- *het coördineren van de redactiewerkzaamheden;*
- *de uitvoering (waar nodig) van de beeldredactie;*
- *de bewaking van het productieproces en de contacten met alle betrokkenen;*
- *het voeren van correspondentie;*
- *het bijhouden van de 'voorraad';*
- *het bijwonen (en notuleren) van de redactievergaderingen.*

Voor nadere informatie en het opvragen van de profielschets: Mw. M. van de Vrugt, tel. 030-2282420 of schriftelijk Sweelincklaan 23, 3723 JA Bilthoven.

Hebt u belangstelling dan kunt u dit kenbaar maken door een brief met c.v. te sturen aan de secretaris van het bestuur: mw. C.C.S. Wilmer, p/a Het Utrechts Archief, Alex. Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht.

Rectificatie - Een Utrechts beeld van Karel V

**In het vorige nummer is vergeten te vermelden dat de noten die bij het artikel van J. de Meyere over Karel V horen niet in het tijdschrift zijn opgenomen.
Omdat het om een omvangrijk notenapparaat gaat is het opgenomen op de internetsite van Oud Utrecht. Zie aldaar: www.oud-utrecht.nl**

De redactie

TOLIEN WILMER

Bij het overlijden van Chris Schut

Op 1 november overleed de tekenaar Chris Schut. Hoewel hij in Utrecht, de stad waar hij het grootste deel van zijn leven heeft gewoond, vooral bekend is als tekenaar van Utrechtse stadsgezichten, heeft hij ook in andere grote steden getekend en gebeurtenissen van landelijk belang vastgelegd. In zijn werkzame leven, dat ruim een halve eeuw omspant, heeft hij honderden documentaire tekeningen gemaakt. Zij zijn te vinden in de archieven van de gemeenten Utrecht, Amsterdam, Rotterdam en Den Haag, in de Atlas van Stolk en in het Nederlands Spoorwegmuseum, maar ook in particuliere verzamelingen.

Christiaan Johannes Theodorus Schut werd in 1912 in Amsterdam geboren. Als kind al had hij plezier in tekenen en dat heeft hij zijn hele leven gehouden. Hij kreeg in de jaren 1928-1932 zijn opleiding aan het Rijksinstituut tot het opleiden van tekenleraren onder leiding van Huib Luns. Aanvankelijk maakte Chris Schut als freelance grafisch journalist tekeningen voor kranten en tijdschriften. Een bericht in De Telegraaf in 1943 karakteriseert zijn tekeningen als 'suggestief, opgenomen van de juiste plaats af, overzichtelijk, handig uitgesneden, onverwacht van compositie en gedaan in een techniek, die zich goed leent tot reproductie in de krant'. Met deze techniek zijn ongetwijfeld zijn pentekeningen bedoeld, maar mogelijk leenden ook de potloodtekeningen, waarin meer nuances konden worden vastgelegd, zich voor reproductie op krantenpapier. Naast het tekenen met pen en potlood was Schut ook zeer bedreven in het aquarelleren.

Omdat het freelance werk onvoldoende zekerheid bood, koos hij later voor een vaste baan als tekenleraar. Van 1958 tot zijn pensionering in 1977 was hij aan verschillende scholen in Utrecht, Hilversum en Veenendaal verbonden. Daarnaast bleef hij voor diverse opdrachtgevers werken.

De eerste tekening die hij voor het Utrechtse gemeentearchief maakte, dateert van 1939. Op deze aquarel zijn enkele lage huizen in de Biltstraat te zien kort voor de sloop. Het is tevens de eerste van een lange reeks in opdracht gemaakte tekeningen die zich in de collectie van Het Utrechts Archief bevinden. De laatste tekening dateert van 1996.

De onderwerpen droeg hij vaak zelf aan. Zijn liefde voor de stad Utrecht, waar hij zo'n halve eeuw heeft gewoond, bracht hem ertoe situaties vast te leggen die door stadsuitbreiding, verbouwing of sanering zouden veranderen. Zijn tekeningen van de Catharijnesingel (met water) en van de Stationswijk laten Utrecht zien vóór de bouw van Hoog Catharijne. Ook de veranderingen zelf waren onderwerp van zijn documentatiedrift. De aanleg van de buitenwijken van Utrecht, van het bouwrijp maken van de grond tot de bouw van de eerste woningen, de bouw van de elektriciteitscentrale Lage Weide en de verbreding van de Korte Nieuwstraat zijn enkele onderwerpen van de circa 230 tekeningen van Chris Schut in de Utrechtse collectie.

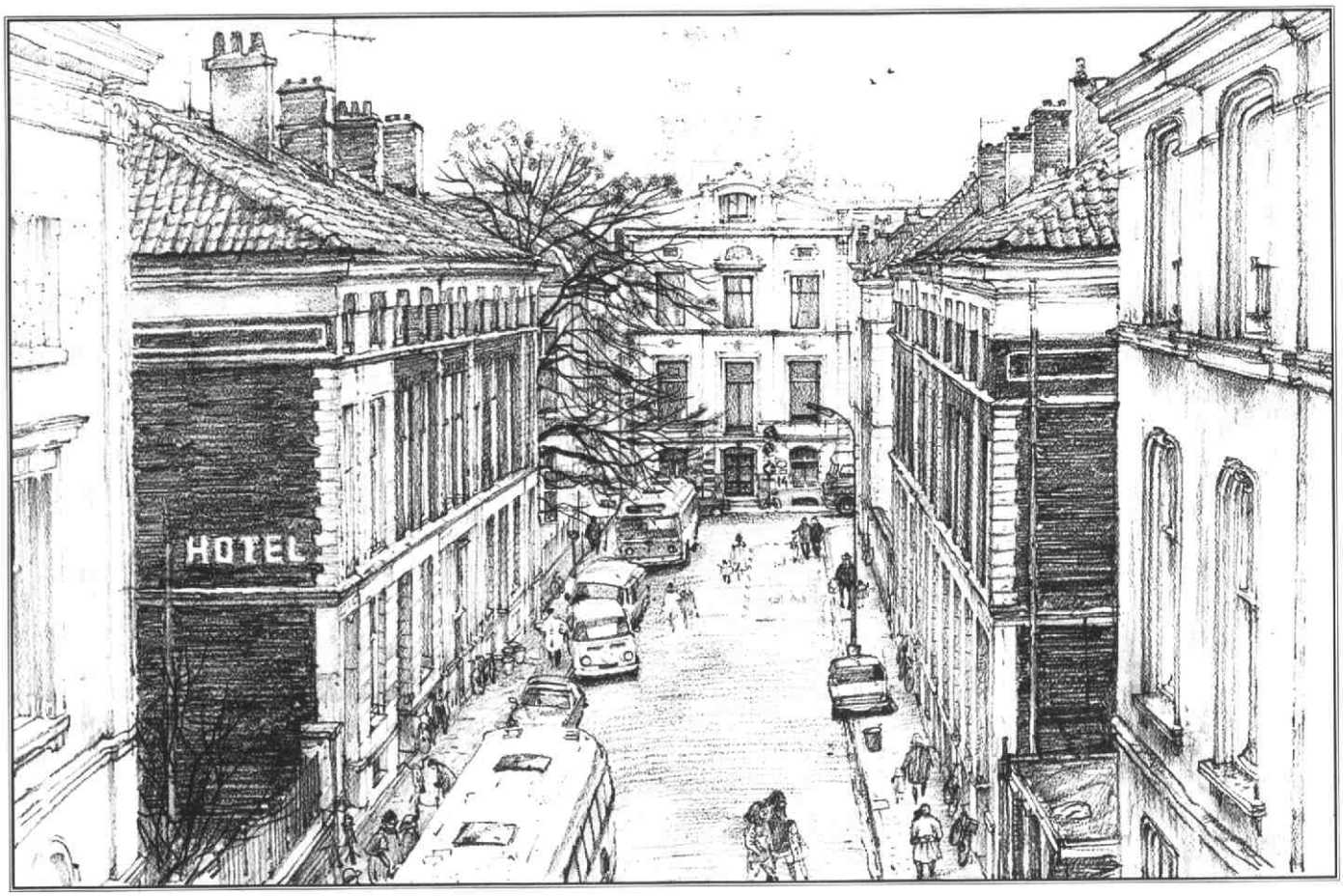
Het waren niet alleen stadsgezichten of gebouwen waaraan iets ging veranderen die zijn belangstelling hadden. Schut had ook een voorliefde voor het uitbeelden van panorama's, bij voorkeur vanaf een hoog standpunt. Deze panorama's horen tot de meest spectaculaire tekeningen die hij voor de Utrechtse collectie heeft gemaakt. De vroege serie, gemaakt in de jaren 1943-1949, veelal vanaf de Jacobitoren, geeft een beeld van de tamelijk compacte, overzichtelijke stad die Utrecht vóór de grenswijziging van 1954 was. De latere serie panorama's is vanaf 1989 gemaakt. Op deze aquarellen vormen buitenwijken de voorgrond, terwijl ver weg op de achtergrond de Domtoren uit de oude stad omhoog steekt. De stedenbouwkundige ontwikkelingen van Utrecht zijn op deze wijze doeltreffend uitgebeeld. Een van de laatste gezichten op Utrecht is getekend vanaf de St.-Willibrorduskerk in Vleuten, een beeld dat met de komst van Leidsche Rijn voorgoed zou verdwijnen.

Linksboven: Gezicht op Utrecht naar het zuiden, vanaf de Jacobitoren. Aquarel, Chris Schut, 1943-1949.

Linksonder: Gezicht op Utrecht naar het noorden, vanaf de Jacobitoren. Aquarel, Chris Schut, 1943-1949.

Boven: Het begin van de Amsterdamsestraatweg tussen de Leeuwstraat en de Oude Daalstraat vanuit het oosten gezien, met op de voorgrond het water van de Weerdsingel. Tekening, Chris Schut, 1968.

Afbeeldingen: Het Utrechts Archief.

De Stationsdwarsstraat met op de achtergrond de Inktpot, kort voor de sloop van de Stationswijk. Tekening, Chris Schut, 1971, Het Utrechts Archief.

Bij het tekenen van de vroege Utrechtse panorama's is het een keer bijna misgegaan. Chris Schut tekende de stad in 1944 vanaf de toren van de Jacobikerk toen hij een keer bij het verlaten van de kerk werd opgewacht door Duitse militairen die hem met het geweer in de aanslag dwongen weer naar boven te gaan. Omdat hij in de slecht verlichte toren de weg goed kende kon hij, boven aangekomen, nog net een Duitse afweerpost op zijn tekening uitgummen. Desondanks werd hij met tekening en al meegenomen naar een gebouw van de Duitse bezetter aan de Maliebaan. Daar heeft hij twee dagen vastgezeten, totdat de gemeentearchivaris mr. J.W.C. van Campen de Sicherheitsdienst kon overtuigen dat de tekening uitsluitend om documentaire redenen werd gemaakt en niets met spionage te maken had. Schut kreeg zijn tekening weer mee, maar zijn fiets moest hij achterlaten.

Met zijn gevoel voor het vastleggen van de actualiteit heeft Chris Schut niet alleen veranderende situaties, maar ook gebeurtenissen getekend. In de Utrechtse collectie bevindt zich een tekening van een liefdadigheidsconcert ten behoeve van het Nederlandse Rode Kruis op 25 oktober 1950, met burgemeester Jhr.mr. C.J.A. de Ranitz als solist in het tweede pianoconcert van Rachmaninoff. Op de voorgrond zijn koningin Juliana en mevrouw De Ranitz geportretteerd. De tekening heeft een extra historische waarde doordat de koningin en het echtpaar De Ranitz hun handtekeningen erop hebben gezet.

Werk van Chris Schut met een historisch onderwerp is vooral in de Atlas van Stolk in Rotterdam te vinden. Voor deze verzameling van Nederlandse historieprenten heeft hij een aantal belangwekkende tekeningen gemaakt. In de Tweede Wereldoorlog bracht hij oorlogssituaties in beeld zoals de inundatie van Walcheren, de Atlantikwal in Den Haag, en de verwoestingen van Rotterdam, Arnhem en Nijmegen. Na de oorlog legde hij andere gebeurtenissen van nationaal belang vast, bijvoorbeeld de inhuldiging van koningin Juliana (1948), de soevereiniteitsoverdracht van Nederlands-Indië aan de Indonesische regering (1949), de gevolgen van de Zeeuwse watersnoodramp (1953), de begrafenis van koningin Wilhelmina (1962), de treinramp bij Harmelen (1962) en - veel recenter - de Bijlmerramp (1992).

Veel van zijn tekeningen zijn gereproduceerd in boeken, kranten en tijdschriften of als losbladige facsimile's in een map die de Provincie Utrecht in en na het monumentenjaar 1975 van diverse regio's uitgaf. Een van de belangrijkste boekwerken die geheel door Chris Schut zijn geïllustreerd, is Plaatsen aan de Vecht en de Angstel: Historische beschrijvingen van kastelen en buitenplaatsen, stads- en dorpsgezichten, uitgeven in opdracht van de Oudheidkundige Vereniging van de Vechtstreek Niftarlake.

De Familie van Oud-Utrecht

H.J.C. de Vries, voorzitter

De vereniging Oud-Utrecht heeft in de vele jaren van haar bestaan een groot aantal activiteiten op cultuur-historisch terrein ontplooid en gestimuleerd. Soms heeft de vereniging de uitvoering zelf ter hand genomen, maar vaak heeft zij, al dan niet samen met andere spelers, de nieuwe activiteiten toevertrouwd aan afzonderlijke organisaties. Daarom zijn in veel van deze stichtingen en verenigingen bestuursfuncties gereserveerd voor een vertegenwoordiger van de vereniging Oud-Utrecht. U kunt hierbij denken aan het Utrechts Monumenten Fonds (UMF); de Stichting Stichtse Geschiedenis (SSG); de Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU) en nog vele andere stichtingen.
Onze vertegenwoordigers in al deze instellingen overleggen regelmatig met het bestuur van Oud-Utrecht.
Om ook de leden wat meer bij het werk van al deze instellingen te betrekken, is afgesproken dat in het Tijdschrift de rubriek 'De familie van Oud-Utrecht' zal worden opgenomen. Per aflevering zal één familielid aan het woord komen.

De redactie.

Als eerste de STABU, de Stichting Archeologie en Bouwhistorie van de stad Utrecht, opgericht in 1985.

Wat was de bedoeling van Oud-Utrecht met de oprichting?

- Genereren en aanbieden van deskundig onderbouwde informatie op het terrein van archeologie en bouwhistorie aan het geïnteresseerde publiek. De basis is het fundamentele werk dat de gemeente op deze terreinen verricht.
- Keuze voor een stichting in plaats van de vereniging als organisatievorm zou meer mogelijkheden bieden tot het verkrijgen van donaties en sponsoring van het bedrijfsleven, fondsen en particulieren.
- Bekijken of de ontwikkeling van een soort divisiestructuur voor de vereniging interessant zou kunnen zijn.

Wat is tot stand gebracht?

Een reeks van actuele bodemvondsten en bouwhistorische beschrijvingen, resultaten van archeologisch en bouwhistorisch onderzoek en onderzoek naar bestaande interieurs van historisch belang konden toegankelijk worden gemaakt. Denk b.v. aan het huis van Bloemaert (Walsteeg), de Mikwe (Oude Gracht/Lange Nieuwstraat), Domplein, het stadhuis, parken en tuinen.

Dit geschiedde in diverse vormen.

- Al meteen na de oprichting werd een begin gemaakt met de sindsdien jaarlijkse Van der Monde-lezingen, die in februari plaatvinden en worden gehouden door specialisten op het gebied van archeologie en bouwhistorie van de stad. Tot nu toe waren de lezingen steeds weer een succes.
- Aanvankelijk werd ook gemikt op tentoonstellingen. Dit beleid is uiteindelijk niet doorgezet. De STABU miste daarvoor een eigen plaats. Wel is waar mogelijk samengewerkt met bedrijven, kerken en musea.
- Het stimuleren van onderzoek en publicaties is wel succesvol geweest. Samen met Broese Kemink werd van de van der Monde-lezing van prof. Temminck Groll een geslaagde monografie gemaakt.
  Daarnaast bewerkstelligde de STABU een aantal publicaties bij de uitgeverij Matrijs in de historische reeks Utrecht (Historisch Groen, Verleden Wijk, Ridders in een klooster).
  De delegatie van opdrachten door de gemeente vergezeld van passende budgetten speelde op dit gebied een belangrijke rol. De meest recente nummers van de Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de Gemeente Utrecht werden van

een kleurig omslag voorzien. Helaas heeft dit voorlopig nog niet kunnen bijdragen aan de gewenste continuïteit van deze waardevolle serie van de gemeentelijke dienst ABC.
- Belangrijk was de overname van de organisatie van de Open Monumentendag en het project Kerken Kijken Utrecht.
- Tenslotte zijn ook de eigentijdse methodes van interactieve informatieoverdracht gestimuleerd. Dit heeft geresulteerd in het uitbrengen van de CD-DOM, die alweer tot onderzoek naar verdere mogelijkheden heeft geleid binnen (virtueel museum Domplein) en buiten Utrecht (Amsterdam, Maastricht, Venlo en Nijmegen).

Welk publiek bereikten we?

- Een vaste kern van ca. 300 bezoekers uit de stad en omgeving voor de Van der Monde-lezingen.
- Een groot bezoekerspubliek, inclusief buitenlanders, van tenminste 25.000 voor zowel de Open Monumentendag als Kerken Kijken.
- Een publiek van lezers van de publicaties en bekijkers van de CD-DOM, waarvan de omvang niet is vastgesteld, maar dat gezien de verkoopcijfers niet onaanzienlijk lijkt.

Hoe liepen de donaties en de sponsoring?

- De activiteiten op het gebied van bouwhistorie en archeologie blijken voor bedrijven in het algemeen weinig aantrekkelijk voor sponsoring en weinig verleidelijk voor donaties.
- Fondsen op cultureel gebied willen wel bijdragen, maar de kring is beperkt en de budgetten vaak niet zo groot.
- De gemeente heeft mede dankzij de initiatieven van Oud-Utrecht en ook van de STABU in haar cultuurbeleid een plaats ingeruimd voor de archeologische en bouwhistorische aspecten, gelet op hun waarde voor het cultuurhistorisch toerisme. Dit blijkt o.a. uit de steun bij de stichting van Rondom en de structurele steun voor de Open Monumentendag en Kerken Kijken.
- Bij de ontwikkeling van meeste activiteiten is steun gevonden (financieel of in natura) bij en samengewerkt met een groot aantal organisaties van uiteenlopende aard. Voorbeelden zijn Aorta, Centraal Museum, Buro 1896, ABC, Uitgeverij Matrijs, Boekverkopers Broese Wristers.
- De STABU heeft in beginsel voor alle initiatieven zoveel mogelijk dekking gezocht bij derden. Merendeels met succes. Pogingen van de STABU om zelf kapitaal te genereren om dan uit de rente initiatieven te financieren zijn na een hoopvol begin gestrand.

De STABU

Bij de uitwerking van de eerstgenoemde bedoeling van Oud-Utrecht kwam in de praktijk van de inhoudelijke onderbouwing en begeleiding van diverse projecten een capaciteitsprobleem aan het licht, dat de STABU niet heeft weten op te lossen. De deskundigen bij de gemeente blijken hun handen vol te hebben aan hun primaire taken. Ze zijn dus slechts beperkt inzetbaar voor begeleiding van verdere studies en van de publieksgerichte activiteiten van de STABU.
Na 15 jaar heeft de STABU het gevoel, dat er veel bereikt is. Het speelveld en de kring van spelers, heeft zich echter mede door haar eigen toedoen en met name door het ontstaan van Rondom, sterk gewijzigd. Een beraad op de eigen functie is derhalve geboden.

Dus...

Zoekt het bestuur van de STABU veilige havens voor haar succesvolle 'producten' en zal tot opheffing overgaan zodra deze gevonden zijn. Wel wil zij er dan van overtuigd zijn dat de functie van de STABU als stimulator, fondsenwerver en presentator op goede wijze zal zijn overgenomen door andere organisaties met een breder draagvlak. Inmiddels zijn de Van der Monde-Lezingen ondergebracht bij de vereniging Oud-Utrecht. Het project Kerken Kijken heeft een tehuis gevonden bij Rondom. Over het onderbrengen van de Open Monumentendag bij diezelfde organisatie lopen nu gesprekken.

Karel V-dag

Oud Utrecht-prijs

Dansgroep in authentieke kleding, muziek uit de tijd van Karel V en een aandachtig publiek.

Monique Dirven bij de bekendmaking van het 2000e lid en Piet Blok, voorzitter van Oud-Utrecht die de verschillende sprekers inleidde.

Links: prof. dr. Piet 't Hart, voorzitter van de jury. rechts: Saskia van Dockum, plaatsvervangend directeur van de Rijksdienst voor Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB) en gedeputeerde voor cultuur, mr. D. Kok, tijdens de uitreiking van het eerste exemplaar van de Provinciale Archeologische Kroniek.

Mariken Voorn won de Oud-Utrecht prijs 2000 met haar doctoraalscriptie.

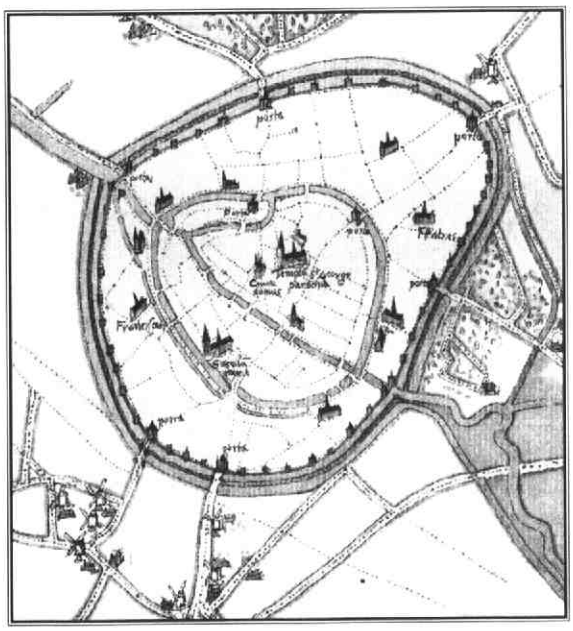
Links: Thera Coppens sprak over Anthonio Moro en drs. G. Petri sprak over Karel V.
Grote foto: Llewellyn Bogaers gaf een rondleiding door het Duitse Huis.

foto's: Hans Collard

Archeologie in de provincie Utrecht

S. VAN DOCKUM

De Provincie Utrecht is archeologisch beschouwd een heel divers gebied. Deels behoort het tot laag Nederland, terwijl de Utrechtse heuvelrug onderdeel is van het pleistocene, hogere deel van ons land. Dat landschap was eeuwenlang doorslaggevend bij de vestigingskeus van mensen. Dat geldt in de vroege prehistorie als men zich bijvoorbeeld tijdelijk vestigt op de zandopduikingen bij Bunschoten, maar de landschappelijke omstandigheden spelen in de middeleeuwen evenzeer een rol bij de opkomst van een stad als Amersfoort.

Amersfoort, kaart door Jacobus van Deventer.

De Vereniging Oud Utrecht heeft, in nauwe samenspraak met archeologen van de gemeenten Amersfoort en Utrecht en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, een informatieve dag in Amersfoort over de Utrechtse archeologie georganiseerd, die tot doel heeft de leden van Oud Utrecht een overzicht te geven van de verrassende archeologische vondsten die de afgelopen jaren in onze provincie gedaan zijn.

Bijzonder in het oog springend was de ontdekking van de Romeinse weg en een Romeins vrachtschip ten westen van De Meern in september 1997. De ontplooiing van de Romeinse rijksgrens (limes) in het midden van ons land werd in hoge mate bepaald door de (beperkte) mogelijkheden die het dynamische rivierengebied bood. De landschappelijke achtergronden, de ecologische gevolgen en de uitwerking ervan op de inheemse samenleving vormen het onderwerp van een langlopend onderzoeksprogramma in de VINEX-locatie Leidsche Rijn. Een complete sectie van de Romeinse rijksgrens, haar achterland én voorland zal hier bij stukjes en beetjes worden onderzocht, geanalyseerd en vervolgens weer worden'aangekleed'. Over enkele jaren zal het wellicht mogelijk zijn om weer een (virtuele?) wandeling te maken langs militaire bouwwerken en inheemse stulpjes, grafvelden en akkers, door bossen en rietlanden. De Romeinse weg vormt bij dit alles haast letterlijk de leidraad.

Op dit moment vindt onder andere onderzoek plaats naar de ontwikkeling van landschap en bewoning in de onmiddellijke omgeving van de plek waar voorlopig nog het Romeinse schip rust. Het onderzoek op deze plek heeft aangetoond dat de Romeinen een ver ontwikkeld inzicht hadden in het functioneren van de Nederlandse rivieren en dat zij - misschien wel beter dan wij - aan watermanagement deden. Met spanning wordt ook uitgekeken naar het vervolgonderzoek van een vermoedelijke wachttoren, die rond 200 midden in de negorij aan de Romeinse weg moeten hebben gestaan. De eerste resultaten kunnen waarschijnlijk in Amersfoort bekend worden gemaakt.

Minder opvallend in de publiciteit kwamen ontdekkingen in onder meer Rhenen, Houten en stukje Amersfoort (ook iets over de excursie). Ook daarop zal in Amersfoort een overzicht en een toelichting gegeven worden. En natuurlijk zal de Amersfoortse archeologie niet ontbreken. In een verhaal over ontwikkeling van deze stad zal de rol van het water centraal staan.

Zoals bij elke stad van enige betekenis speelde ook in Amersfoort het water een allesoverheersende rol bij haar ontstaan en ontwikkeling. Door het archeologisch onderzoek van de laatste jaren is veel bekend geworden over de vroegste geschiedenis van de stad met als een rode draad: de rol van het water. Lang voordat de bisschop van Utrecht hier een hofstede vestigde, bestond de naam Amersfoort al, waarvan de vroegste vermelding dateert uit 1028. Op deze plek kruiste namelijk een landroute het water en vele beken uit het oosten en zuiden vloeiden op dit punt samen met de Eem. De doorwaadbare plaats (voorde) door de Eem (Amer), waaraan de stad

haar naam te danken heeft, moet dus al van vóór de 11de eeuw dateren. De 12de-eeuwse bisschoppelijke hofstede was gevestigd op een natuurlijke zandopduiking, een relatief hoge plek omringd door nat gebied. In de nabijheid van de hofstede vestigden zich, op vergelijkbare zandige hoogtes, tegen het eind van de 12de eeuw handels- en handwerklieden. De 13de eeuw kenmerkt zich door grootscheepse graafwerkzaamheden. Om het water in beheersbare stromen te leiden, werden de Kortegracht, de Langegracht en de eerste Singelgracht (met omwalling) aangelegd. Met de vrijgekomen grond hoogde men laag gelegen gebieden op, waardoor het bewoonbare areaal aanzienlijk werd vergroot. De groei die Amersfoort in de 13de en 14de eeuw doormaakte, stagneerde al in de loop van de 15de eeuw. Amersfoort groeide nooit uit tot bloeiende handelsstad. Belangrijkste oorzaak hiervoor was, de slechte bereikbaarheid voor het vervoer over water, gevoegd bij het feit dat de stad ook nog het eindpunt van die waterweg is.
De tweede omwalling van de stad, gebouwd tussen 1380 en 1450, bood Amersfoort eeuwenlang voldoende ruimte en er veranderde in die periode weinig. Het middeleeuwse stratenplan, duidelijk zichtbaar op de kaart van Jacob van Deventer uit ca.1560, is nog altijd goed herkenbaar. Met de plattegrond uit 1560 in de hand kan men nog steeds de stad doorwandelen.

De dag in Amersfoort zal met zo'n rondwandeling worden afgesloten.

Vooraankondiging Historische dag

Op de eerste rang in Amersfoort

Met recente archeologische ontdekkingen in de provincie Utrecht voor het het voetlicht

Zaterdag 7 april 2001, van 9.30 tot 17.00 uur

Programma

- **Ontvangst in de Sint Aegtenkapel, 't Zand 37 te Amersfoort, met koffie en thee**
- **Welkomstwoord door de voorzitter van Oud-Utrecht, de heer mr. P. Blok**
- **Opening**
- **Drie boeiende presentaties onderbroken door een muzikaal intermezzo;**

'Het zenuwcentrum van Archeologisch Nederland?'

Door drs. S. (Saskia) van Dockum, plaatsvervangend directeur Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

- **'Een wereldrijk in de modder'**

Recent onderzoek naar de Romeinse rijksgrens in de VINEX-locatie Leidsche Rijn.

Door drs. E.P. (Erik) Graafstal, projectarcheoloog Leidsche Rijn, gemeente Utrecht

- **'De onderste steen boven'**

Ontstaan en ontwikkeling van Amersfoort

Door drs. F. (Francien) Snieder, stadsarcheoloog Amersfoort

- **Wandeling langs binnenstadsgordel naar restaurant Mariënhof**
- **Aperitief en een luxe warme lunch in het excellente restaurant met een Guide Michelin Ster gevestigd in het middeleeuwse complex en voormalig klooster Mariënhof**
- **De speelmangroep 'Alouette' van André van Vuure met muziek, zang en vertelling**
- **Stadswandeling onder leiding van gidsen van 't Gilde met een bezoek aan enkele historische monumenten**
- **Borrel met bittergarnituur**
- **Afsluiting**

wijzigingen voorbehouden

Vervoer: voor het vervoer kunt u gebruik maken van een speciale touringcar die op het Jaarbeursplein Utrecht voor u klaar staat en om 8.30 uur vertrekt. Tegen 18.00 uur bent u daar weer terug. Indien u niet met onze bus mee gaat vermeldt dan a.u.b. bij uw betaling/inschrijving 'eigen vervoer', zodat wij tijdig het aantal reizigers weten i.v.m. het bestellen van de bus(sen).

Inschrijving: voor deelname aan deze historische dag door overmaking van het juiste bedrag (f 65,- voor leden; f130,- voor niet-leden) op gironummer 56066 t.n.v. Vereniging Oud-Utrecht te Utrecht o.v.v Amersfoort. Het aantal plaatsen is beperkt, geeft u dus zo snel mogelijk op.

*De **Sint Aegtenkapel** is een uniek monument met middeleeuwse allure, een oase van rust en ontspanning, in een ingetogen sfeer. De Sint Aegtenkapel werd in 1410 gebouwd en is het enige restant van het kloostercomplex dat al in 1399 bestond. Tijdens de restauratie werd ontdekt, dat de Kapel reeds eeuwen her door een vloer in twee helften verdeeld moet zijn geweest. De oorspronkelijke scheidingsvloer heeft evenwel eenderde lager gelegen dan degene die nu aanwezig is. De venstertraceringen zijn uitgevoerd in zandsteen. Het dak is voorzien van een leibedekking met schubvormige leien, een zogenaamd Rijndak.*

*De **Mariënhof** is een excellent restaurant met een Guide Michelin Ster, welke is gevestigd in het voormalig klooster Marienhof. Omstreeks 1450 kwam het huidige terrein door de bouw van een nieuwe stadsmuur binnen het gebied van de stad te liggen. In 1487 bouwden de Celzusters van St. Ursula op die plek een klooster met kapel. Het werd nadien bewoond door monniken, vervolgens als weeshuis en jeugdherberg in gebruik genomen en na een grondige renovatie verleende het tot 1988 onderdak aan de Rijksdienst voor het Oudheidkundige Bodemonderzoek.*

Agenda

Aboriginal Museum geopend

Vanaf 3 maart 2001 zal het Aboriginal Museum voor het publiek geopend worden. De openingstijden zijn als volgt: di-vrij 10.00 - 17.00 uur, za-zo 11.00 - 17.00 uur. Gesloten maandag, 1 januari, 30 april, 25 december. Het bezoekadres is Oudegracht 176, 3511 NP Utrecht

16e Nicolaas van der Monde-lezing

René de Kam - *Een moderne verkeersader als leidraad voor het verleden*; Dinsdag 20 februari 2001, Pieterskerk Utrecht, aanvang 20.00 uur, toegang gratis.

Dat Utrecht een stad is van continue verandering zal niemand verbazen. De hedendaagse stadsbewoners worden daar elke dag mee geconfronteerd. Toch zijn dergelijke ingrepen niet iets van de laatste tijd. Wat een enorme indruk moet het graven van de Oude- en Nieuwegracht wel niet hebben gemaakt. Of de verbreding van de Potterstraat in de jaren twintig van de vorige eeuw?

In september 2000 is er in het Utrechtse Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum (ABC) een project van start gegaan waarin een van de grote hedendaagse veranderingen – de aanleg van de HOV-busbaan – op een bijzondere wijze gevolgd wordt. Deze busbaan is daarbij als leidraad genomen om de veranderingen in de stad door de eeuwen heen te volgen. Met die moderne lijn worden interessante historische plekken aangedaan zoals het Vredenburg, de Oudegracht, de Neude, het Janskerkhof en de gebieden rond de vroegere Catharijnepoort en de Wittevrouwenpoort.

In de Van der Monde-lezing zal op dit project worden ingegaan. Uiteraard zullen daarin de archeologische vondsten die tijdens de werkzaamheden zijn aangetroffen een plaats krijgen. Maar minstens zo interessant zijn de ideeën en visies die de archeologen en bouwhistorici van het ABC in de afgelopen 25 jaar over deze lijn hebben ontwikkeld. Aangezien in februari 2001 zowel de aanleg van de HOV-busbaan als het ABC-project nog in volle gang zijn, zal de lezing vooral een stand van zaken zijn. Een stand van zaken weliswaar van een bijzondere route door het verleden, die haaks staat op de HOV-baan uit de Middeleeuwen: de Oudegracht.

Drs. R. de Kam is historicus en thans als projectmedewerker verbonden aan het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht.

Reliekverering in de middeleeuwen

De Nieuwe Kerk in Amsterdam en Museum Catharijneconvent in Utrecht - 16 december 2000 t/m 22 april 2001

Relieken - stoffelijke resten van heiligen - zijn eeuwenlang vereerd als voorwerpen van onschatbare waard. Deze heilige resten bezitten geestkracht, geven genezing en bescherming en brengen God meest nabij. En dat was belangrijk, want in de middeleeuwen kon je God maar beter in de buurt hebben. Omdat het zelf vaak onooglijke voorwerpen waren - niet meer dan een botje van de heilige Ursula of bijvoorbeeld een houtsplinter van het kruis van Jezus - werden er oogstrelende reliekhouders gemaakt in een enorme verscheidenheid en nog altijd blinken deze kistjes, ringen, armen, kruisen etc. uit door hun sublieme edelsmeedkunst.

De tentoonstelling 'De Weg naar de Hemel, reliekverering in de Middeleeuwen', is speciaal voor Museum Catharijneconvent en de Nieuwe Kerk samengesteld door prof. Dr. Henk van Os en vormgegeven door Wim Crouwel. In het Catharijneconvent geven originele reliekhouders, schilderijen en handschriften een beeld van de reliekverering in de Nederlanden. De tentoonstelling in De NIeuwe Kerk schetst de internationale ontwikkeling van reliekhouders in de Middeleeuwen.

Op beide lokaties zijn topstukken uit beroemde kerkschatten te zien zoals de Dom te Keulen, en uit onder andere de collecties van de Hermitage in St. Petersburg, Metropolitan Museum of Art in New York, het musée National de Moyen Age en het Musée du Louvre in Parijs en het Rijksmuseum te Amsterdam. Alle bezoekers kunnen gebruik maken van een gratis audiotour, ingesproken door Henk van Os.

Openingstijden: Catharijneconvent: di - vrij 10.00 t/m 17.00 uur za, zo en feestdagen van 11.00 tot 17.00 uur. Maandag gesloten.

De Nieuwe Kerk dagelijks van 10.00 tot 18.00 uur, donderdagavond tot 22.00 uur.

Expositie regionale stadsharten gaat van start

Het Utrechtse architectuurcentrum Aorta toont vanaf 24 november jl de plannen voor de dorpskernen van acht gemeenten uit de Utrechtse regio. Te zien zijn de ontwerpen voor de kernen van Houten, Ijsselstein, Nieuwegein, Vleuten, De Meern, Maartensdijk, Zeist en Bunnik. De expositie reist door de betrokken gemeenten. Aorta wil met de tentoonstelling

in de eerste plaats een overzicht geven van de bouwactiviteiten in de stads- en dorpskernen in de Utrechtse regio. Door de ontwerpen naast elkaar te presenteren, worden de verschillen en overeenkomsten in de karakters van de gemeenten belicht. Gezamenlijk geven de plannen inzicht in de criteria waaraan een goed stadshart aan het begin van de 21e eeuw moet voldoen.
Nieuwegein - 3 januari tot en met 24 januari 2001. Gemeentehuis, Martinbaan 2, Nieuwegein. Geopend van ma t/m vrij 8.30 - 13.00, vrij ook 18.00 - 20.00 uur.
Houten - 25 januari tot en met 14 februari 2001 . Gemeentehuis, Het Kant 2, Houten. Geopend ma t/m vrij 8.30 - 17.00 uur. Daarna reist de expositie door naar Vleuten, De Meern, Bunnik en Zeist. De precieze data van de locaties worden later bekend gemaakt.

Dat kan mijn kind ook

Kindertekening of Kunst? Waarin verschilt een kindertekening van een kunstwerk? Soms is dit verschil moeilijk te zien. Hoe vaak hoor je in musea voor moderne kunst niet de verontwaardigde uitroep: dat kan mijn kleine broertje ook! Het Universiteitsmuseum Utrecht toont vanaf 15 december 2000 tot en met 6 mei 2001 een groot aantal kindertekeningen en kunstwerken. De bezoekers bepalen in deze tentoonstelling zelf wat zij kunst vinden en wat niet.

Historisch café

Op vrijdag 9 februari is er het Historisch Café in de kelder van Café 't Weeshuis aan het Domplein nummer 16, georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht. Het café begint om 17.00 uur.
Rond half zes zal de heer A. Lodders, hoofd voorlichting van het VSB Fonds, een informeel praatje houden. Hij spreekt over de motivatie en criteria van het VSB Fonds om als sponsor te fungeren op het gebied van de bewaking van cultureel erfgoed. Na het praatje is er ruimte voor vragen en discussie.

Op vrijdag 9 maart is er weer een Historisch Café in de kelder van Café 't Weeshuis aan het Domplein nummer 16, georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht. Het Café begint om 17.00 uur.
Rond half zes zal mevrouw Silvia Lipman, coördinator bij Houtzaagmolen De Ster, een informeel praatje houden over het historische molenerf aan de Leidsche Rijn. Het molenerf bestaat uit de windmolen met zagerij, de molenaarswoning, twee knechtswoningen en drie houtdroogloodsen. De Ster is een achtkante houten stellingmolen die in 1721 werd gebouwd en in 1911 afgebroken. De molen is herbouwd, en sinds 1999 weer in volle glorie te bewonderen. Bij voldoende wind draait de molen en kan er weer gezaagd worden. Na het praatje is er ruimte voor vragen en discussie.

Utrecht en Gent: Dom en Belfort

Op zondag 18 maart zal Luuk Humblet een presentatie met dia's verzorgen over de Domtoren van Utrecht en de Belforttoren van Gent. Beide torens zijn gebouwd in de veertiende eeuw. Hoewel opzet en functie van de torens verschillend waren, zijn er toch gemeenschappelijke elementen in bouw en vormgeving aan te wijzen. In de zeventiende eeuw hebben twee Hemonybeiaarden, gegoten met een tijdsverschil van een kleine vijf jaar, in deze middeleeuwse torens hun behuizing gevonden.
Tijdens de presentatie zullen de twee torens simultaan worden behandeld met beelden op twee projectieschermen.
De heer Humblet besteedt aandacht aan overeenkomsten en verschillen (historisch en functioneel) tussen de torens. Ook de luid- en speelklokken en de torenuurwerken komen uitgebreid aan bod. Tijdens de presentatie worden opnames van carillonmuziek uit beide torens ten gehore gebracht.
Na de presentatie volgt een rondleiding in de Domtoren door torengids Jitte Roosendaal. De heer Roosendaal is ook met de situatie in Gent vertrouwd.
Jitte Roosendaal is VVV-gids in Utrecht en Domtorengids. Samen met Luuk Humblet ontwikkelde hij een themawandeling 'Utrecht en Karel V'.
Luuk Humblet is stads- en Belforttorengids bij de Gidsenbond van Gent en Oost-Vlaanderen. Hij is tevens lid van Oud-Utrecht. In het najaar van 2000 ontving hij een grote groep Oud-Utrechtleden in Gent op een succesvolle excursiedag in het kader van het Karel V-jaar.
Programma: 18 maart 2001. 13.00 uur: ontvangst met koffie/thee en traktatie; 13.30 uur: aanvang presentatie; ca. 14.45 uur: rondleiding; ca. 16.30 uur: einde. Plaats: Bezoekerscentrum RonDom, Domplein 9. Toegangsprijs: *f* 17,50 voor leden van Oud-Utrecht, *f* 30,- voor niet-leden.
Houdt u er rekening mee dat de Dom 465 treden telt. Er zijn echter wel haltes op verschillende niveaus, waar u kunt stoppen of uitblazen.

Literatuursignalement

Anneke Jansen, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Een paradijs vol weelde : geschiedenis van de stad Utrecht / onder red. van R.E. de Bruin...[et al.]; eindred. A. Pietersma; [met bijdr. van H.L. de Groot...[et al.]. - Utrecht : Matrijs, 2000. Register / J.N. van der Meulen. - Uitgegeven in samenwerking met Het Utrechts Archief. - ISBN: 90-5345-175-7
Toegankelijk geschreven en rijk geïllustreerd standaardwerk betreffende de geschiedenis van de stad Utrecht. Aan bod komt de geschiedenis van bestuur en politiek, handel en nijverheid , cultuur, wetenschappelijk en kerkelijk leven.. Ook de veranderingen in het stadsbeeld krijgen voldoende aandacht.

Een waardig huis der stad : twintig eeuwen in en om het Utrechtse stadhuis / René de Kam. - Utrecht : Matrijs, 2000. - ISBN 90-5345-174-9. (Historische Reeks Utrecht; 29)
Geschiedenis van het kortgeleden grondig verbouwde stadhuis van Utrecht. In deze publicatie zijn de gegevens verwerkt van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dat aan de verbouwing van het stadhuis vooraf is gegaan. Negen eeuwen oude bouwgeschiedenis zijn verwerkt in een kelderplattegrond.

Bomen over Buitenzorg : bij de vijftigste verjaardag van Scoutcentrum Buitenzorg in Baarn / Frank van Geffen en Martin Jacobs ; tek. omslag Fried van Otterdijk. - [S.l.] : Scouting Nederland, 1999. Gedenkboekje. - ISBN 90-72388-22-4
Buitenzorg is een terrein en landhuis in Baarn, vanaf 1949 ingericht als kamp voor de leden van het Nederlandse Padvinders Gilde

De eeuw van de Onderlinge : geschiedenis van het Onderling Fonds voor Brandschade te Bunschoten / Arie ter Beek. - [S. l.] : Univé Onderlinge Eemland, 2000.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van het 'Onderling Fonds voor Brandschade te Bunschoten', m.i.v. 1 januari 2000 gefuseerd met Univé Onderlinge Midden Nederland. - ISBN 90-70708-13-2

Geschiedenis van een plek : concentratiekamp Amersfoort / Armando, Hans Verhagen en Maud Keus. - 2e dr. - Amersfoort : Armando Museum, 2000- 1e dr.: Amsterdam : De Bezige Bij, 1980.
Naar de gelijknamige tv-film van Hans Verhagen en Armando Uitgebreide weergave van gesprekken met ooggetuigen over wat er zich heeft afgespeeld in de jaren '40-'45 op de plek waar de barakken van concentratiekamp Amersfoort stonden en nu de Politieschool 'De Boskamp' gevestigd is.

Loenen : geschiedenis en architectuur / A.M. Fafianie ... [et al.]. - Zeist : Kerckebosch ; Utrecht : SPOU, 2000. - ISBN 90-6720-231-2 (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht ; 26)

Harmelen : geschiedenis en architectuur / Karel Loeff en Elyze A.C. Smeets. - Zeist : Kerckebosch ; Utrecht : SPOU, 2000- ISBN 90-6720-233-9 (Monumenten-inventarisatie provincie Utrecht ; 27)

De Utrechtse Heuvelrug : de Stichtse Lustwarande : dorpen en landelijk gebied / Catharina van Groningen ; bouwhistorisch onderzoek en tek. door A. Reinstra ... [et al.] ; tekstbijdr. van Nicoline A. Zemering en S.M. van Genuchten ; foto's door A.J. van der Wal ... [et al.]. - Zwolle : Waanders ; Zeist : Rijksdienst voor de Monumentenzorg, 2000. (De Nederlandse monumenten voor geschiedenis en kunst). - Geïllustreerde beschrijving uitgegeven in opdracht van de Minister van Onderwijs, Cultuur en Wetenschappen. - ISBN 90-400-9429-2 (De Utrechtse Heuvelrug : de Stichtse Lustwarande ; 2])

Museum Catharijneconvent : een keuze uit de mooiste werken / Niels Koers. - Gent : Amsterdam : Ludion, 2000- Met uitvouwb. woordenlijst. - ISBN 90-76588-09-0
Gids met afbeeldingen en beschrijving van tachtig topstukken uit Museum Het Catharijneconvent, ingedeeld in vier periodes. Bevat beknopte geschiedenis (chronologisch) van het museum

Utrecht in zicht / Arne Zuidhoek ; [ill. Arne Zuidhoek]. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. - ISBN 90-805746-2-7 Utrecht geschetst en beschreven door de schrijver/ tekenaar Arne Zuidhoek. De basis voor dit boekje is gelegd met de maandelijkse kolommen die sinds 1991 (de tekeningen sinds 1986) in 'Het Stadsblad' verschijnen

Pannevis in filtratie : een eeuwfeest 1900-2000 / door Jessica van der Hulst. - [S.l.] : Verhoog & Warmerdam, 2000.
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Machinefabriek Pannevis

Pieter Saenredam, het Utrechtse werk : schilderijen en tekeningen van de 17de-eeuwse grootmeester van het perspectief / Arie de Groot ... [et al.] ; onder red. van Liesbeth

M. Helmus ; [tekstred. en reg. Dorine Duyster ; vert. Engels-Nederlands pp. 73-90 Erma Hermens]. - Utrecht : Centraal Museum, 2000 - Catalogus van de gelijknamige tentoonstelling in het Centraal Museum van 4 november 2000 tot en met 4 februari 2001. - ISBN 90-73285-7-0-4. - Een groot deel van de tentoongestelde werken zijn afkomstig uit de collectie Beeldmateriaal van Het Utrechts Archief.

Kerk in de city : 450 jaar Nederlandse Kerk Austin Friars in London / Keetie Sluyterman. - Hilversum : Verloren, 2000. - ISBN 90-6550-609-8
Een protestantse Nederlandse Kerk in het midden van het zakencentrum van London, opgericht op 24 juli 1550. Hoe heeft de kerk zich ontwikkeld en de betekenis van deze Nederlandse gemeente voor de landgenoten buiten het vaderland nu en in het verleden.Zie ook: Archieven van de Gereformeerde Kerk te London 1939-1979 in Het Utrechts Archief (Inv.70)

De vollekstoal van de stad Uterech : woorden, gezegdes, uitdrukkingen en zinsneden / samengest. door B.J. Martens van Vliet ; met medew. van H. Scholtmeijer. - 3e, opnieuw aangev. en herz. dr. - Utrecht : Stichting Publikaties Oud- Utrecht, 2000. - Met aanhangsel ISBN 90-5479-045-8

Vinkeveen en de Tweede Wereldoorlog : een beschrijving van de invloed van de oorlogsjaren 1940-1945 op het leven van Vinkeveen / Adriaan Turkenburg. - Wilnis : Stichting Proosdijer Publicaties, [2000]. - ISBN 90-805536-2-X
Drie artikelen in de Proostkoerier eind 1990 begin 1991 vormen de basis van dit boek over de gebeurtenissen in de jaren 1940-1945.Gebeurtenissen en hun gevolgen verzameld uit archieven en interviews met ca. vijftig personen

De ongekende stad (2) : inbedding en uitsluiting van illegale vreemdelingen / Godfried Engbersen ... [et al.]. - Amsterdam : Boom, 1999. - ISBN 90-5352-459-2
Verslag van informele gedoogpraktijken door functionarissen van politie, onderwijs-, huisvestings- en gezondheidsinstellingen, en van de verschillende manieren waarop etnische gemeenschappen illegale landgenoten in- en uitsluiten. Hoofdstuk 4 belicht o.a. de gang van zaken binnen de Marokkaanse gemeenschap in Utrecht-Noord

De straat als thuis : dagopvang van dak- en thuislozen aan de voet van de Utrechtse Domtoren : het Catharijnehuis / René Mol en Annelies Neutel. - Utrecht : Lemma, 1999 Uitgegeven ter gelegenheid van het 10-jarig bestaan van het Catharijnehuis. - ISBN 90-5189-137-7
Boek geeft een beeld van hoe laagdrempelige opvang voor dak- en thuislozen eruit ziet in de praktijk van alledag en op welke wijze er wordt samengewerkt met de psychiatrische hulpverlening en medische zorg

Oorden van schoonheid : buitenplaatsen en landgoederen in Hilversum / uit historische bronnen gewekt door Karin Abrahamse ... [et al.] ; onder red. van Joop Branger ... [et al.] ; eindred. Ton Coops. - Hilversum : Verloren, 2000. Lustrumboek uitgegeven ter gelegenheid van 25 jaar Hilversumse Kring 'Albertus Perk'. - ISBN 90-6550-618-7
Overzichtswerk met beschrijvingen van landgoederen en buitenplaatsen. Vroegere bewoners en eigenaren, architectuur en tuinarchitectuur spelen een belangrijke rol. Met veel tot nu toe nooit gepubliceerde foto's en kaarten

Nut en nog eens nut : wetenschapsbeelden van Nederlandse natuuronderzoekers, 1800-1900 / Bert Theunissen. - Hilversum : Verloren, 2000. - ISBN 90-6550-623-3
Kernvraag in deze studie is waarom natuurwetenschappers in de negentiende eeuw wetenschappelijk onderzoek deden. Hieronder ook vooraanstaande Utrechtse onderzoekers als Pieter Harting, Gerrit Jan Mulder en Franciscus Cornelis Donders

Een andere weg naar God : de reformatie van Arnoldus Buchelius (1565-1641) / Judith Pollmann. - Amsterdam : Bert Bakker, 2000 - Oorspr. titel: *Religious choise in the Dutch Republic : the reformation of Arnoldus Buchelius (1565-1641).* - ISBN 90-351-2089-2
Boek beschrijft aan de hand van het levensverhaal van Arnoldus Buchelius het persoonlijk proces van zijn geloofsleven in de religieus verdeelde samenleving van de Gouden Eeuw

Hand in eigen boezem : vijftien jaar pionieren in de multiculturele samenleving : vijftien jaar Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders / onder red. van Hans Krikke, Wieger Rozema en Paulien Rozema-van Geest ; [met bijdr. van Gerard Zuidberg ; tek. Charles van den Broek, Aziz Gou Gou en Herman B. Woltering]. - Heeswijk :

Dabar- Luyten, 2000. - Uitgegeven in samenwerking met de Interkerkelijke Stichting Kerken en Buitenlanders (ISKB) te Utrecht in het kader van het 15-jarig bestaan van de ISKB. - ISBN 90-6416-376-6
De geschiedenis van de ISKB en het Vrouwenontmoetings Project (VOP), waarbij Nederlandse vrijwilligsters op huisbezoek gaan bij Marokkaanse en Turkse vrouwen. Boek is het resultaat van talrijke ontmoetingen en gesprekken

Gerrit van Honthorst 1592-1656 / J. Richard Judson and Rudolf E.O. Ekkart. - Doornspijk : Davaco Publishers, 1999. (Aetas Aurea, monographs on dutch & flemish painting ; XIV.) Oeuvrecatalogus. - Met lit.opg., reg. - Met beknopte biografie. - Met lijst van tentoonstellingscatalogi. - ISBN 90-70288-06-0

Inventarissen

Inventaris vergunningen ingevolge de Hinderwet Gemeente Lopik 1943-1988 / J.J. Kraaijenhagen en H.W. Luten. - Lopik : Gemeente Lopik, 1999.

Inventaris archief huldigingscomité P.J. Pekaar 1950 / H.W. Luten. - IJsselstein : Gemeente IJsselstein, 2000. - P.J. Pekaar was werkzaam als directeur van het Arbeidsbureau IJsselstein. Hij was van grote betekenis voor de inwoners van IJsselstein tijdens de Tweede Wereldoorlog.

Kleine landschapselementen

De aankleding van ons landschap

Graft, griend, koebocht, krocht: woorden die zomaar de nieuwste scheldwoorden van deze tijd kunnen zijn: gekke kraft! Hysterische krocht! Toch zijn dit geen scheldwoorden, maar namen van kleine landschapselementen uit vervlogen tijden. Zij zijn tastbare herinneringen aan het geploeter van onze voorouders om het landschap te cultiveren.

Kleine landschapselementen verfraaien het landschap. Wie kan zich immers onze omgeving voorstellen zonder knotbomen, houtwallen, poelen, bosjes, boomgaarden, heggen en sloten. Zij kleden ons landschap aan en geven het een eigen karakter.

Functioneel

Kleine landschapselementen zijn in het verleden meestal uit economisch motief aangelegd; van wilgenhout werden manden gevlochten. Het vee dronk uit de poel, terwijl het water ook als bluswater diende. Een geriefhoutbosje beschutte het vee en houtwallen vormden een natuurlijke afrastering. Het hout werd voor vele doeleinden gebruikt.

Mensenarbeid

Door schaalvergroting en gebrek aan tijd voor het onderhoud zijn vele kleine landschapselementen verwaarloosd of verloren gegaan. Gelukkig tref je nog veel kleine landschapselementen aan in de provincie Utrecht. Houtwallen, singels en drinkpoelen in de Utrechtse Vallei. In het stroomgebied van Lek en Kromme Rijn bepalen hoogstamboomgaarden, knotbomen, grienden, heggen en rietlanden het landschapsbeeld. Houtkaden, geriefhoutbosjes en knotbomen horen in het weidse ontginningslandschap van de veenweiden thuis. In de Vechtplassen leeft de geschiedenis van de turfwinning voort in de legakkers en petgaten. Al deze kleine landschapselementen zijn door mensenhanden gemaakt en worden door diezelfde mensenhanden onderhouden. Landschapsbeheer Utrecht werkt samen met velen aan het onderhoud van deze kleine natuur- en landschapselementen in de provincie.

Cultuurhistorische en aardkundige elementen

De knotbomen, poelen, geriefhoutbosjes herbergen een groot scala aan dieren: van boomvalken en libellen tot reigers, konijnen en reeën. Ook flora groeit en bloeit in en rondom de landschapselementen. Behalve de waarde voor flora en fauna zijn ook cultuurhistorische en aardkundige waarden van de landschapselementen van belang.
In heel Nederland zijn in de afgelopen 15 jaar meer dan 1200 cultuurhistorische en aardkundige landschapselementen door de Landschapsbeheer stichtingen onder handen genomen.
Onderhoudswerkzaamheden zijn uitgevoerd aan grafheuvels, celtic fields, terpen, legakkers, kasteelterreinen, eendenkooien en sprengen. Ook aardkundige landschapselementen als stuifzandgebieden en dekzandruggen zijn niet vergeten. Door het beheer ervan – en daarmee het behoud – blijft een deel van de geschiedenis in het landschap bewaard.
In de komende nummers van het Tijdschrift Oud-Utrecht komt telkens een voorbeeldproject van cultuurhistorisch landschapsbeheer in de provincie Utrecht aan de orde. Deze keer: de koebocht. Een nieuw scheldwoord of niet?

Koebochten

Eilandjes in het polderlandschap

MARTINE BUSZ, HÉLÈNE HINE

Een koebocht is een met hakhout omgeven ruimte in een hoek van een weiland. Het vee werd hier gemolken en bracht er soms de nacht door. Zo kon mest worden verzameld. De bosjes gaven dier en mens beschutting tegen zon, wind en regen. Koebochten komen vooral in veenweidegebieden voor. Ze worden soms ook 'krocht', 'vee-' of 'melkbocht' genoemd.

Hersteld geriefhoutbosje in Benschop, gemeente Lopik. foto: auteurs.

Hout werd tot begin vorige eeuw gebruikt voor gereedschap, bouwmateriaal en brandstof. In de intensief beweide natte veen- en kleipolders ten westen van Utrecht was hout echter een schaars artikel. Om in hun houtbehoefte te voorzien legden de boeren geriefhoutbosjes aan.
Het woord boerengeriefbosjes is samengesteld uit vier woorden; boeren plantten voor eigen gerief hakhoutbosjes aan. Geriefhout is gebruikshout: het werd gebruikt in het huishouden en bedrijf van de eigenaar (de boer) van het bosje.

Eilandjes in het polderlandschap

In het veengebied was de akkerbouw in de eerste eeuwen na de ontginning het belangrijkst. De aanwezige veestapel bestond grotendeels uit schapen en enkele runderen. Toen in de vijftiende eeuw de rundveeteelt voor zuivelproducten steeds belangrijker werd en daarmee ook het grasland ging overheersen, werd het noodzakelijk om het hakhout tegen het vee te beschermen. Vanaf die tijd heeft men ringsloten om deze bosjes gegraven, zodat het hout onbereikbaar was voor het vee.

Kniestoof

De geriefhoutbosjes bestaan uit soorten die zich thuis voelen in de vochtige weidegrond. Zoals els, wilg, es en populier. Per eiland overheerste meestal één soort hakhout.
De levensduur van gebruikshout is beperkt, zodat de boer steeds weer nieuw hout nodig had. Hakhout maakte het mogelijk om om de vier à vijf jaar hout van

Kniestoof
foto: auteurs.

gewenste diktes te oogsten. Het hakhout op de eilandjes werd tot vlak boven de grond afgezet. Zo ontstond op kniehoogte een grillige knoest: de kniestoof, ook wel 'stobbe'of 'stommel'genoemd.

Bosjes bij de boerderij

In een open polderland als het veenweidegebied van Utrecht vallen de geriefhoutbosjes onmiddellijk op. Op het eerste gezicht lijken deze plukjes bos, die doorgaans niet veel groter zijn dan enkele honderden vierkante meters, tamelijk willekeurig temidden van de weilanden te liggen.
Een nauwkeurige blik op de kaart maakt al vrij snel duidelijk dat er regelmaat zit in de ligging van deze bosjes. Ruim 80 procent is tegenwoordig in de boerderijstrook te vinden, waar de bosjes tevens windbrekers voor het erf en gebouwen vormden. Hier komt ook het woord koebocht vandaan. Een koebocht is meestal een L-vormig boerengeriefhoutbosje waar de koeien in de luwte gemolken konden worden.

Herstel boerengeriefhoutbosjes

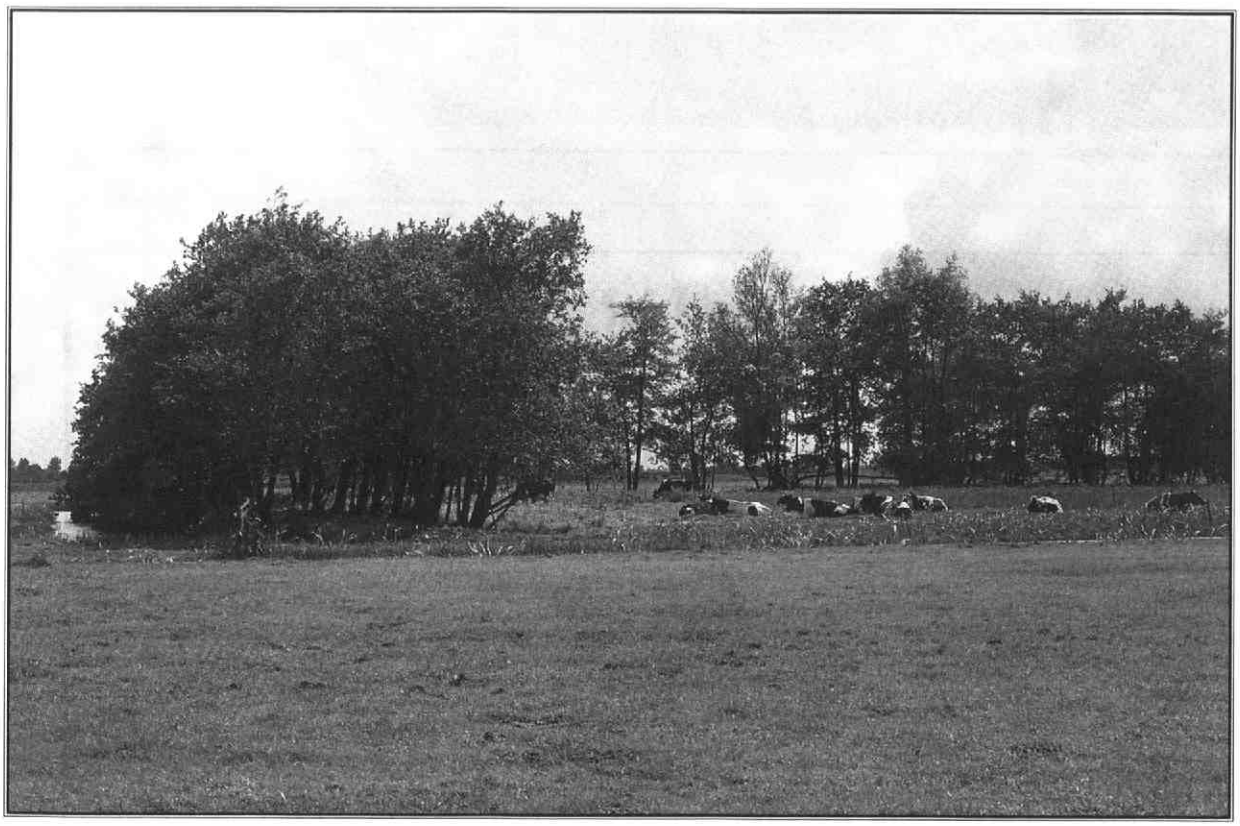
Tegenwoordig hebben de geriefhoutbosjes hun economisch nut verloren. Maar als monument uit het verleden en vanwege de natuurwaarden, zijn ze onze aandacht waard.
In de afgelopen 15 jaar zijn dan ook zo'n honderd geriefhoutbosjes in het veenweidegebied van Utrecht, in Kockengen en wijde omgeving, opgeknapt door Landschapsbeheer Utrecht.

Het herstel van de bosjes bestaat voornamelijk uit het 'terugzetten' van het hakhout (veelal vanwege achterstallig onderhoud) en het opnieuw uitgraven van de ringsloot. De ringsloten zijn vaak gedempt of verland, waardoor het vee in de bosjes kon komen en de ondergroei nagenoeg verdween.
Op dit moment worden in het kader van het landschapsbeleidsplan van de gemeente Woerden veel geriefhoutbosjes in deze gemeente hersteld.

Geriefhoutbosje in Teckop, gemeente Woerden.
foto: auteurs.

Koebocht in Kamerik, gemeente Woerden.
foto: auteurs.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten : Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding*
- *Taxaties*
- *Hypotheken*
- *Verzekeringen*

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-boogaard.nl/info@beaufort-boogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

J&B

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

tijdschrift voor geschiedenis en cultuur in de provincie Utrecht

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Oud-Utrecht

74e jaargang

2

2001

Willibrord en de Utrechtse Dom in een Engelse dorpskerk

De geschiedenis van de glasbak

Herstel van houtwallen op landgoed Maarsbergen

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

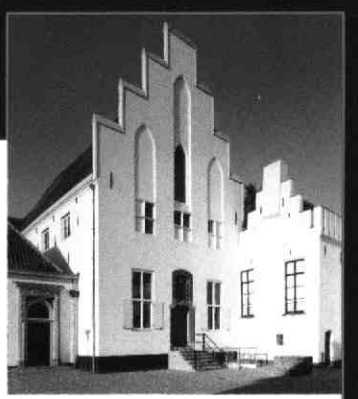
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Col

Oud echt
Twe iande
74e j ang nr.
april .
ISSN 13 7

Oud-Utrech nave van de Ver-
eniging Oud-Utr
oefening en verspreiding v
der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat:
Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer,
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 2866611
Fax: (030) 2866600
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,= per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.
Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M.A. Vugts en M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 3/2001
20 april 2001
Verschijningsdatum nummer 3/2001
1 juni 2001

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy (WordPerfect 5 of Word 6). Aanbevolen omvang 3000 woorden. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactie-adres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Veel vragen, en naar wij hopen, veel antwoorden

P.A. Blok, voorzitter

Het zal u niet ontgaan zijn - dat hoopt het bestuur althans - dat onze vereniging nog in 2000 het tweeduizendste lid mocht verwelkomen. Dat is een heel mooi aantal, gehaald door de inspanningen van veel leden en door mond-tot-mond reclame. Het bestuur zet zich er graag voor in de huidige leden te behouden en tegelijkertijd nieuwe leden te werven. Dan is van groot belang de mening van de leden te horen over de activiteiten en de werkzaamheden van onze vereniging. Dat gebeurt tijdens de ledenvergaderingen en bijvoorbeeld door te spreken met leden tijdens excursies en evenementen of in het Historisch Café. Maar er zijn meer middelen. Ook aan de mening van de leden, die niet deelnemen aan activiteiten, hechten wij belang.

De ledenenquête die bij dit tijdschrift is gevoegd is zo'n middel. De enquête biedt u de gelegenheid uw mening te geven over het Tijdschrift, het Jaarboek en de andere activiteiten van Oud-Utrecht. Er is ruimte voor opmerkingen en suggesties. Graag willen we weten wat voor u de voornaamste reden is lid van Oud-Utrecht te zijn. Ook is van belang er inzicht in te krijgen waarom leden niet met de activiteiten meedoen. Zijn die voor hen niet interessant en hebben ze soms behoefte aan andere activiteiten? Waarmee kunnen we leden een plezier doen? Ook als u vindt dat bepaalde onderwerpen niet of onvoldoende aan de orde komen, kunt u dat in het formulier aangeven.
De activiteiten en evenementen komen er niet vanzelf. Ze moeten georganiseerd worden. In de commissies en redacties werken onze vrijwilligers. In het internationale jaar van de vrijwilligers is het goed er bij stil te staan hoeveel onze vereniging te danken heeft aan die betrokken, actieve leden. Maar er is behoefte aan meer vrijwilligers. Vandaar de mogelijkheid in uw reactie aan te geven op welke wijze en op welke plaats u actief zou willen worden als vrijwilliger binnen onze vereniging. Wij hopen op veel positieve reacties, want het is niet goed dat het draaien van de vereniging op de schouders van weinigen rust. Heus, het actief zijn in onze vereniging is veel leuker dan u denkt.

Wij hopen dat veel leden de enquête zullen insturen. De boekenbonnen die we verloten onder de inzenders, zijn wellicht een stimulans: één boekenbon van *f* 100,-, twee van *f* 50,- en vier van *f* 25,-. Om kans te maken op een boekenbon, moet uw naam vanzelfsprekend op het formulier staan. Dat is echter niet verplicht. In elk geval verzekeren wij u dat de gegevens vertrouwelijk behandeld zullen worden. Graag vóór 1 mei inzenden naar het op het formulier vermelde antwoordformulier. Een postzegel plakken is dus niet nodig!
Uw antwoorden zullen deskundig worden geanalyseerd. De gegevens worden uiteraard in het bestuur besproken en met de commissies en redacties doorgenomen. Indien de uitkomsten er reden toe geven zal het beleidsplan worden aangepast. Daarnaast worden de resultaten van de enquête inzichtelijk gemaakt voor alle leden van de vereniging; een verslag zal in ons Tijdschrift verschijnen.

U worden veel vragen gesteld, heel veel vragen. Dat doen we om onze vereniging nog beter en boeiender te maken voor de huidige leden en zó aantrekkelijk dat velen zich als lid aanmelden.

Uw antwoorden doen ertoe!

Veel dank voor uw medewerking.

Themawandelingen

't Gilde organiseert in de zomermaanden mei tot en met september een serie themawandelingen. Vertrek om 19.30 uur (behalve 30 mei) op telefonisch te vernemen plaats.

Voor de maand mei zijn dat de volgende wandelingen:

2 mei - Bevrijdingswandeling
o.l.v. Loek Pastoor of Henk Denneman

9 mei - Van Wed naar Zijdebalen
o.l.v. Jan van Ee

16 mei - Groenwandeling
o.l.v. Loek Pastoor

23 mei - Markten in Utrecht
o.l.v. Els Lagas

30 mei - Licht in de binnenstad
o.l.v. Eg van Altena - Vertrektijd 21.30 uur

Voor informatie en deelname aan de wandelingen kunt u contact opnemen met de balie van 't Gilde (telefoon 030-234 32 52) op maandagochtend van 10.00 uur tot 12.00 uur en van maandag t/m vrijdag van 14.00 uur tot 16.00 uur. Dan wordt ook het vertrekpunt meegedeeld. De kosten bedragen f 5,- per persoon.

Willibrord en de Utrechtse Dom in een Engelse dorpskerk

M. VERKADE

In de nazomer van 1995 had een van mijn vrienden in Engeland een lezing gehouden. En uiteraard wat rondgesnuffeld in boekhandels. Een van de meegebrachte boeken was een studie over zich in Engelse kerken bevindend kunstbezit.[1] Een illustratie vertoonde het beeld van een bisschop in de St. Wilfridskerk van het dorp Hickleton in Yorkshire. Het bijschrift luidde: `Baroque German woodcarving of a bishop given by Lord Halifax' (houten beeld van een bisschop in een barok Duitse stijl, dat door Lord Halifax is geschonken).

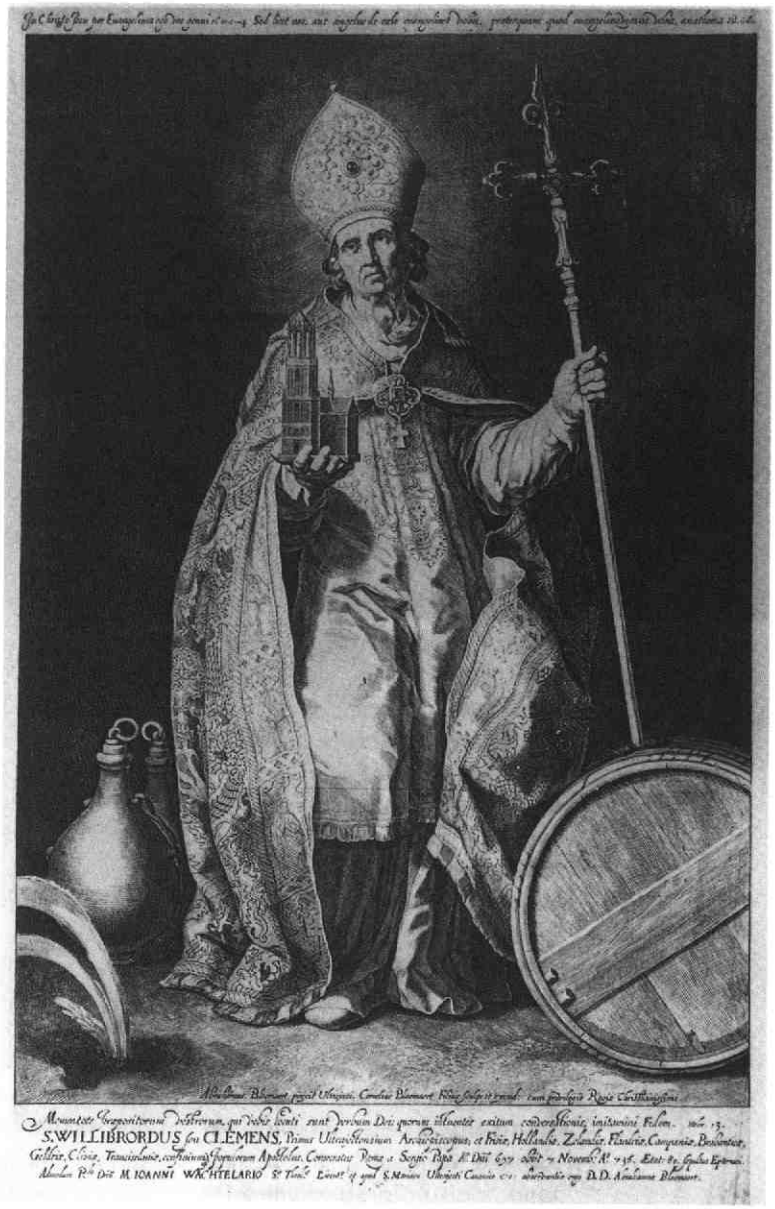

Foto: Het Utrechts Archief.

Uit de tekst van het corresponderende hoofdstuk bleek dat deze kerk vanaf het derde kwart van de 19e eeuw de bijzondere belangstelling genoot van de adellijke familie Halifax. Vooral de tweede burggraaf, die bevriend was met de prins van Wales (de latere koning Edward VII), reisde veelvuldig op het Europese vasteland. Hij verzamelde 16e en 17e-eeuwse sculptuur en meubilair, waarmee hij onder andere zijn dorpskerk verfraaide. Zo was dit onbekende bisschopsbeeld in St. Wilfrids terechtgekomen.

De illustratie gaf jammergenoeg alleen de bovenste helft van het houtsnijwerk weer. In de rechterhand droeg de afgebeelde bisschop een gotische toren met daarachter het fragment van een kerk(dwarspand). De toren is opgebouwd uit twee rechthoekige geledingen en een achtzijdige open lantaarn, bij de eerste oogopslag te herkennen als de Domtoren van Utrecht!
De Domtoren is exact conform de werkelijkheid weergegeven. Daarmee was - ondanks het gemis van de onderste beeldhelft - de identificatie van het naamloze bisschopsbeeld in het Engelse Hickleton een feit: Willibrord!
Een kinderherinnering versterkte deze herkenning. Het kon namelijk (het zal in de jaren dertig geweest zijn) gebeuren dat ons gezin 's zondags wel eens kerkte in de kleine kerk van de Oud-katholieken in Schiedam. Deze maakte deel uit van een geheel dat de interessante naam droeg: het Huis te Poort. Aan de wanden hingen onder andere twee schilderijen tegenover elkaar. Het ene stelde Willibrord voor, het andere Bonifatius. Allebei ten voeten uit en met hun attributen. Willibrord vond ik de mooiste, omdat hij op zijn rechterhand een prachtig miniatuur van de Domkerk van Utrecht droeg. Met die fraaie achtkantige bovenste geleding!

Willibrord en de Utrechtse Dom in een Engelse dorpskerk

Foto's: Auteur

Later ontdekte ik dat de twee afbeeldingen kopieën waren van originelen die Abraham Bloemaert (1564-1651) had geschilderd, en die als gravures van de hand van zijn zoon Cornelis (1603-1684) verspreiding hadden gevonden.[2] Zonder twijfel had de maker van het beeld in Hickleton gewerkt naar de Bloemaerts. Hij geeft immers, evenals zij deden, de torenlantaarn achtzijdig weer. Dit in tegenstelling tot de torens op de etsen van Pieter Soutman/Cornelis Visscher en Adriaen Lommelin, die de lantaarn vierkantig afbeelden.[3] De Bloemaerts gingen zorgvuldiger te werk. Ze woonden in Utrecht en keken dagelijks op naar een van de wijzerplaten van de toren. Die wijzerplaten bevonden zich net onder de balustrade rond de voet van de achtzijdige lantaarn.
Vanzelfsprekend bracht ik de heer C. Staal, de conservator van het Catharijneconvent, van mijn toevallige ontdekking op de hoogte. Hij reageerde verrast en deelde mee dat het Engelse beeld in de Willibrord-iconografie niet wordt vermeld.[4] De allereerste vraag was toen hoe de onderste helft van het beeld in Hickleton eruit zou zien. Zou er een foto van het hele beeld te bemachtigen zijn? Was men zich in Hickleton bewust van de bijzondere waarde van dit stellig vroeg 18e eeuwse werk? Lagen Willibrords wortels niet in deze omgeving? Was Wilfrid, aan wie de dorpskerk is gewijd, als abt van Ripon en bisschop van York niet Willibrords mentor en later zijn vertrouwde geweest?
Een briefwisseling met Engeland bracht enige opheldering. Men had het beeld altijd voor een afbeelding van Wilfrid gehouden. De figuur van Willibrord was niet zo bekend. De attributen gaven wel moeilijkheden; vermoed werd dat de kerktoren die van een vroegere Pieterskerk in York voorstelde. Nu werd het echter zeer op prijs gesteld dat het beeldrestant was geïdentificeerd. Gemeld werd echter wel dat bij een vrij recente opknapbeurt van het kerkgebouw de onderste helft van het beeld was afgezaagd wegens verval en houtworm! Er bestond nog wel een oude foto van het beeld in 'welstand'; een fotokopie werd bijgesloten.
Deze fotokopie bracht duidelijkheid betreffende de voorwerpen rond Willibrords voeten. Twee wijnkruiken en - in plaats van de zeer frequent voorkomende wijnton - een opgemetselde waterput. De put komt in de Willibrordiconografie vaak voor. Zij verwijst naar het waterwonder dat Willibrord verricht op een tocht achter de Hollandse duinen. Er is dan geen drinkwater. Op Willibrords gebed ontspringt echter een bron. Op twee manieren kan dit wonder in beeld worden gebracht. Nu eens is er sprake van een opspuitende bron, dan weer geeft een put het wonder weer. Daarbij vallen twee typen putten te onderscheiden. Een ronde put is een neutraal attribuut; een zes- of zevenhoekige put verwijst naar de Willibrord-

Foto: Auteur

put in Heiloo die in deze tijd zevenhoekig was. De Noord-Nederlandse traditie lokaliseert dit waterwonder van de eerste bisschop van Utrecht graag in het Hollandse Heiloo.

Ongetwijfeld dateert de sculptuur uit de 18e eeuw. Dat ze, zoals de Engelse auteur omschrijft, van Duitse origine zou zijn, lijkt mij een te globale conclusie. Merkwaardig: door het toevallig bladeren in een splinternieuw boek werd een onbekend bisschopsbeeld in een Engelse kerk herkend als een beeld van Willibrord.

Met dank aan de heer Casper Staal voor zijn adviezen.

Noten:

1. John Martin Robinson, Peter Burton en Harland Walshaw, *Treasures of the English Churches* (Londen 1995).
2. Zeventiende-eeuwse gravure van Willibrord door Cornelis Bloemaert. Onder andere afgebeeld in P.P.V. van Moorsel, *Willibrord en Bonifatius* (Bussum 1968).
3. Zeventiende-eeuwse gravure van Willibrord door Pieter Soutman/Cornelis Visscher. Afgebeeld in W. Lampen, *Willibrord en Bonifatius* (Amsterdam 1939).
4. Georges Kiesel, *Der heilige Willibrord im Zeugnis der bildenden Kunst* (Luxemburg 1969).

De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn

MILENA VEENIS

De glasbak is niet meer weg te denken uit het Nederlandse straatbeeld. Veelal uitgevoerd in een heldergele kleur, straalt de bak je zelfs in het kleinste dorp van verre tegemoet. Toch bestaat de glasbak nog niet zo lang; op 30 juni 1972 werd de eerste Nederlandse glascontainer in Zeist achter de plaatselijke Albert Heijn geplaatst.

Het was de bedoeling dat vrouwen op weg naar de winkel daar en passant hun lege flessen in zouden werpen. De Zeister glascontainer was een unicum: niet alleen in Nederland, maar in heel West-Europa was het de eerste keer dat glas apart werd ingezameld. Het initiatief was afkomstig van twee vrouwen: Miep Kuiper-Verkuyl en Babs Riemens-Jagerman, die tezamen de Stichting Milieuzorg Zeist vormden. De bak was een groot succes. Niet alleen in Zeist, maar ook in de rest van het land vond de actie al snel op verschillende plaatsen navolging.

Groeiende zorg om het milieu

Het snelle succes van de bak hangt samen met het feit dat de zorg om het milieu in de periode tussen 1965 en 1970 onder brede lagen van de Nederlandse bevolking zeer snel toenam. Dát fenomeen hangt samen met het feit dat de verontreiniging van water en lucht juist toen heel concreet zichtbaar begon te worden: het water van rivieren en beken was zichtbaar vervuild, veelal stond het schuim er zelfs op of dreven er dode vissen in, en in veel bermen groeiden nauwelijks nog bloemen. De kritiek op de negatieve gevolgen van de snelle naoorlogse herindustrialisatie, die door een klein aantal wetenschappers en politici reeds langer naar voren was gebracht, werd hierdoor voor grotere groepen mensen concreet en herkenbaar. En toen die problematiek vervolgens door de media werd opgepakt en onder één noemer ('milieuvervuiling') werd gebracht, begon het thema een rol te spelen in het publieke debat.

Een van de mensen die een belangrijke rol heeft gespeeld in het verspreiden van de milieukritiek in Nederland was Elisabeth Aiking-van Wageningen. In april 1970 organiseerde zij met financiële steun van de Europese Commissie een kadercursus milieuhygiëne voor vrouwen: vijf dagen lang werden ruim driehonderd representanten van alle Nederlandse vrouwenorganisaties door vooraanstaande wetenschappers onderricht over recente inzichten inzake milieuvervuiling. Voor deelname aan de cursus werd slechts een symbolische financiële bijdrage gevraagd, op voorwaarde dat de deelneemsters de daar opgestoken kennis onder hun achterban zouden verspreiden. Mede naar aanleiding daarvan ontstonden er begin jaren zeventig overal in het land actiegroepen, waarin vrouwen zich inzetten voor het behoud van het plaatselijke milieu. Een van die actiegroepen was de Stichting Milieuzorg Zeist (SMZ): opgericht door een aantal vrouwen, die elkaar op de kadercursus hadden leren kennen, en langdurig gedragen door de niet-aflatende betrokkenheid en inzet van Miep Kuiper-Verkuyl en Babs Riemens-Jagerman.

Beide vrouwen hadden via hun echtgenoten, die respectievelijk bij T.N.O en bij het Rijksinstituut voor Natuurbeheer werkzaam waren, reeds langere tijd verontrustende berichten aangehoord over het milieu. Ze hoorden bovendien dat veel rapporten dienaangaande 'gewoon in een bureaula verdwenen' en omdat ze zich in toenemende mate zorgen maakten, hadden beiden zich voor de kadercursus aangemeld. Geen van beide vrouwen had een betaalde baan, beiden hielden zich tot dan toe bezig met de zorg voor huis en gezin, terwijl ze daarnaast in sociale en kerkelijke kringen actief waren. Hun kennismaking markeerde het begin van een twintig jaar durende samenwerking ten dienste van het milieu.

Eén van de concrete punten waar Riemens en Kuiper zich, zoals zoveel anderen toentertijd, druk over maakten, was de grote hoeveelheid plastic die er op de afvalberg terecht kwam. Met de komst van de plastic vuilniszak enige jaren geleden, was die hoeveelheid snel toegenomen en Riemens en Kuiper vroegen zich af of er geen manieren waren om de hoeveelheid afval - en daarmee de hoeveelheid weggegooide plastic zakken - te verminderen.

Hoewel de milieuvervuilende plastic vuilniszak als een soort catalysator fungeerde in hun zorgen over de toenemende verontreiniging van het milieu, is het tegelijkertijd echter opvallend, dat die zorg ook voortkwam uit een gevoel dat niets te maken had met de verontreiniging van het milieu als zodanig. Terugdenkend aan hun motieven om in actie te komen, maakten beide vrouwen duidelijk hoezeer het hen tegen de borst stuitte dat er zo ontzettend veel werd weggegooid. Dat waren ze niet gewend en het druiste volstrekt in tegen hun gevoel van hoe het hoorde: 'Vroeger gooide je niet weg wat je nog kon gebruiken. Maar begin jaren zeventig werd

Plaatsing van de eerste glascontainer. Geheel links: Babs Riemens, tweede van links: Miep Kuiper. Foto: De Nieuwsbode, 6 juli 1972

dat plotseling heel anders: iedereen gooide van alles weg en mensen dachten er helemaal niet meer over na', aldus Kuiper. En ook Riemens maakte iets vergelijkbaars duidelijk: 'Het was gewoon te gek, dat almaar wegsmijten. Wij waren er diep van onder de indruk; dan moet je net de oorlog hebben meegemaakt!'

Nadat ze systematisch waren nagegaan wat er in de vuilniszak terecht kwam en wat er uit gehouden zou kunnen worden, bleek er, behalve gewoon huisvuil, veel papier, blik en glas in die zakken te zitten. En de vraag diende zich aan, of het niet mogelijk was om al dat papier, blik en glas voor andere doeleinden te gebruiken. Naar aanleiding van een bericht dat ze in Intermediair had gelezen, ging Kuiper na welke stoffen er mogelijkerwijs voor hergebruik in aanmerking zouden kunnen komen. In de notitie die ze naar aanleiding daarvan schreef, weide ze onder meer uit over het 'beangstigende probleem' rond de tientallen miljoenen nylon kousen die er per jaar werden weggegooid en over het opnieuw gebruiken van oud glas tot 'glasphalt'. De gedachte dat het afvalproduct glas wellicht opnieuw zou kunnen worden aangewend, liet Kuiper en Riemens niet los en systematisch gingen ze na wat de mogelijkheden en beperkingen dienaangaande zouden kunnen zijn. De notitie waarin de mogelijkheid tot het produceren van 'glasphalt' genoemd wordt, is het begin van een enorme stapel papier, die later het dossier 'glas' van de Stichting Milieuzorg Zeist zou worden.

De plannen worden concreter

In maart 1972 nam Riemens deel aan een congres van het Research Adviesbureau tegen Milieuverontreiniging, waar ze kennismaakte met de directeur gemeentereiniging Utrecht, de heer Krijgsman, die te kennen gaf veel te voelen voor het hergebruik van materialen uit huisvuil. Op hetzelfde congres ontmoette zij tevens iemand die werkzaam was bij het Rotterdamse transportbedrijf Maltha, waar men zich reeds vanaf 1921 had toegelegd op het transport van vaten, kisten én oud glas (afkomstig van de glasverwerkende industrie) naar glasproducerende bedrijven. Naar aanleiding van de gesprekken met de directeur van de Utrechtse Gemeentereiniging en de medewerker van Maltha, namen Riemens en Kuiper contact op met Glasfabriek 'De Maas' uit Tiel om te informeren op welke manier oud glas opnieuw kon worden gebruikt.

Een medewerker van de glasfabriek legde hen uit dat er voor de fabricage van 1000 kilo glas 1250 kilo maagdelijke grondstof nodig was, óf 1000 kilo scherfglas. Indien men oud glas zou kunnen gebruiken voor de fabricage van nieuw glas, zou derhalve niet alleen de natuur onberoerd blijven, voor de fabricage van glas is immers zand nodig, maar bovendien zou er sprake zijn van een aanzienlijke besparing van grondstoffen én de afvalberg zou minder snel toenemen. Zelf kocht de glasfabriek, als fabrikant van zogenaamd plat glas, weliswaar zijn eigen scherven in, maar de medewerker van 'De Maas' wist Kuipers en Riemens te melden dat de fabrikanten van hol glas, ook wel verpakkingsglas genoemd, hun glas van handelaren in glasscherven betrokken. In dat verband werd wederom de firma Maltha genoemd en de medewer-

De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn

ker van 'De Maas' wist eveneens te melden dat het, ook voor particulieren, mogelijk was om bij Maltha een kleine container te huren ter inzameling van glas. Het bedrijf zou die vervolgens komen ophalen wanneer deze vol was.

De contacten en de kennis die Riemens op het congres had opgedaan bleken van cruciale betekenis: nu werd duidelijk dat verschillende, bij het glasafval betrokken partijen (milieubeweging, reinigingsdiensten, transportbedrijven en de glasverwerkende industrie) er een gedeeld belang bij hadden om zoveel mogelijk glas aan de stroom huisvuil te onttrekken. Kuiper en Riemens besloten dat het vruchtbaar was om hun onderzoek naar de mogelijkheden tot het apart inzamelen en hergebruiken van glas verder voort te zetten en te kijken of het mogelijk was om een glasinzamelactie te organiseren.

Riemens nam contact op met de firma Maltha. De Rotterdamse transportonderneming werkte al jaren samen met de, eveneens in Rotterdam gevestigde, Verenigde Glasfabrieken en in het verleden hadden de ondernemingen al meermalen gezocht naar manieren om meer glas in te zamelen en het hergebruik te bevorderen. Aangezien de verschillende partijen alle belang hadden bij het onttrekken van een groter percentage glas aan de stroom huishoudelijk afval, lag het voor de hand dat diegene, die hen namens Maltha telefonisch te woord stond, meneer Ras, grote belangstelling had voor het glasbakkenplan van Riemens en Kuiper. Ras adviseerde hen om een en ander vooral niet klein op te zetten, maar 'meteen goed en veilig van leer [te] trekken' en hij meldde dat het mogelijk was om een container te leveren waarin het glas zou kunnen worden verzameld. Vanzelfsprekend zou Maltha de container komen ophalen wanneer deze vol zou zijn. Ras gaf aan graag nader van de SMZ te horen en ook Riemens en Kuiper waren enthousiast. De informatie van Maltha leek te bevestigen dat het haalbaar zou kunnen zijn om glas apart van de rest van het huisvuil te laten inzamelen.

Beide vrouwen maakten echter duidelijk dat het hen, bij het uitdenken van de actie van meet af aan niet alleen te doen was om het netto milieueffect dat ermee gepaard zou gaan. Hun plannen waren ook bedoeld om een tegenwicht te bieden tegen de groeiende consumptie en de 'zich steeds agressiever ontwikkelende wegwerpmaatschappij'. Ze waren er van overtuigd dat er van het apart inzamelen en wegbrengen van glas een belangrijke educatieve werking zou uitgaan en met hun actie hoopten ze een soort mentaliteitsverandering teweeg te brengen.

Een wens gaat in vervulling

Toen ze de wethouder en ambtenaren van de gemeente Zeist bij hun plannen trachtten te betrekken, gaven deze weliswaar aan het milieu een warm hart toe te dragen, maar toen het neerkwam op het ontwikkelen van concrete plannen, gaf de gemeente niet thuis. Dus gingen Kuiper en Riemens zelf op zoek naar een geschikt terrein waar een glasbak geplaatst zou kunnen worden. Het moest een centraal gelegen plek zijn, waar huisvrouwen die boodschappen gingen doen hun lege flessen en potten konden wegwerpen. Midden in het centrum van Zeist vonden ze zo'n plek: achter V&D lag een terreintje braak, dat eigendom was van Albert Heijn en de Coöperatieve Raiffeisenbank. In een verzoek aan beide bedrijven om op het terrein een glascontainer te plaatsen, zegden Riemens en Kuiper toe dat de container alleen overdag gebruikt zou worden, dat zij er persoonlijk voor zouden zorgen dat de plek schoon bleef én dat de volle container op tijd door het transportbedrijf zou worden opgehaald. Albert Heijn en de bank verleenden toestemming om een container te plaatsen. Nadat de Stichting Milieuzorg Zeist van het college van burgemeester en wethouders eveneens toestemming tot plaatsing had gekregen, was het op 30 juni 1972 zover: de eerste Nederlandse glascontainer, die tevens de eerste glascontainer van heel West-Europa was, was een feit. Het was een gewone grijze container met schuifdeksels; pas later zou er een ander model komen, waarin de firma Maltha zelf werpgaten had uitgesneden.

De reacties in Zeist waren zeer positief. Riemens en Kuiper hadden er voor gezorgd dat hun actie plaatselijk bekendheid had gekregen, maar er bleek nauwelijks organisatie nodig te zijn om de inwoners van Zeist ertoe te bewegen hun glas voortaan in de glascontainer te gooien. De container werd van meet af druk bezocht door vrouwen, die boodschappen gingen doen en hun meegenomen flessen en potten op weg naar de winkels in de bak gooiden. Voor hen was het grotendeels een routineuze praktijk; tot voor kort hadden zij met hun statiegeldflessen en -potten hetzelfde gedaan: ze hadden deze thuis omgespoeld en apart gehouden, om ze vervolgens in een tas

mee te nemen wanneer ze boodschappen gingen doen. Het succes van de actie van de Stichting Milieuzorg Zeist valt grotendeels tegen deze achtergrond te verklaren: door de glasbak zó te plaatsen, dat de consument er op weg naar de winkel in feite langs kwam, werd de oude statiegeldpraktijk nieuw leven ingeblazen, zij het in een ietwat gewijzigde vorm, omdat de financiële overweging tot het inleveren van lege flessen had plaatsgemaakt voor een ideële. De hoeveelheid glas die in Zeist in de bak werd gegooid nam snel toe: in het begin werd de container gemiddeld om de twee weken geleegd, maar reeds na vijf maanden was dat opgelopen tot negen keer in de maand.

De actie krijgt navolging

Behalve op lokaal niveau heeft de actie in Zeist ook landelijk veel teweeg gebracht. Nadat er in de lokale én nationale pers aandacht aan was besteed, werd de Stichting Milieuzorg Zeist overspoeld met telefonische en schriftelijke verzoeken om informatie. Kuiper meent dat er in totaal ongeveer zeshonderd van dergelijke verzoeken zijn geweest. Naar aanleiding van de Zeister actie werden er in verschillende gemeentes, waaronder Leiden en Utrecht, glasacties opgezet. Ook Ras, van de firma Maltha, herinnert zich dat er toentertijd regelmatig contact was met vrouwen en actiegroepen uit verschillende gemeenten.

Eén van de personen met wie hij toen contact had, was An Thomassen, echtgenote van W. Thomassen, die toen voor de PvdA burgemeester van Rotterdam was. Zij was oprichtster en voorzitster van het Rotterdams Vrouwencontact (voorloper van de Rode Vrouwen), een overlegorgaan waar alle 26 vrouwenorganisaties, die op dat moment in de stad actief waren, bij waren aangesloten. Thomassen was afkomstig uit de socialistische jeugdbeweging, waar altijd veel aandacht was besteed aan de natuur en toen de berichten over het milieu in het begin van de jaren zeventig begonnen los te komen, voelde Thomassen zich direct aangesproken. Toen zij van de glasinzamelactie in Zeist hoorde heeft ze contact opgenomen met Maltha, 'toentertijd nog een heel klein fabriekje met één transportbandje'. Vanzelfsprekend voelde Maltha wel voor een glasinzamelactie in Rotterdam. Als burgemeestersvrouw was het voor Thomassen relatief makkelijk om de juiste personen binnen de ambtenarij én het bestuur van de stad voor haar plannen te bewegen. In oktober 1972 werd de eerste bak in Rotterdam geplaatst, een open container. De Rotterdamse Reinigingsdienst gaf toestemming om de bak te plaatsen, waarbij eveneens werd afgesproken dat vrouwen, die in de buurt van de bak woonden en lid waren van één van de bij het Vrouwencontact aangesloten organisaties, de container zouden schoonmaken. Zij zouden er tevens toezicht op houden dat er geen glas uit de container werd gehaald en dat er geen rotzooi rond de bak ontstond. De Rotterdamse actie was een groot succes; het aantal bakken werd snel uitgebreid en vijf maanden later stonden er in Rotterdam reeds veertien glascontainers.

Oproep van de minister

Rotterdam was niet de enige gemeente waarbinnen een plaatselijke (milieu-)groep zich door de actie uit Zeist had laten inspireren om te kijken of het lokaal mogelijk was om glas apart in te zamelen. Ook in andere gemeenten waren actiegroepen op dat gebied actief geworden en naar aanleiding daarvan begon het tot de rijksoverheid door te dringen dat deze initiatieven serieus genomen moesten worden. Nadat minister Stuyt van Volksgezondheid en Milieuhygiëne eerst te kennen had gegeven er veel voor te voelen het statiegeld verplicht te maken - waar de Verenigde Glasfabrieken niets voor voelden; vanuit eigenbelang pleitten zij voor 'recirculatie' - richtte Stuyt amper drie maanden nadat het in Zeist voor het eerst mogelijk was om glas in een aparte bak in te zamelen, een brief aan alle gemeentebesturen van Nederland, waarin hij hen opriep om de recent ontwikkelde activiteiten met betrekking tot hergebruik en regeneratie van afvalstoffen te steunen. Tevens wees hij er op dat de Stichting Verwijdering Afvalstoffen (in Amersfoort) bezig was de mogelijkheden tot hergebruik te bestuderen, alsmede onderzoek daarnaar in praktijk te begeleiden en te coördineren.

Het resultaat van deze initiatieven en acties was, dat de Stichting Verwijdering Afvalstoffen samen met de Verenigde Glasfabrieken (Rotterdam) en Maltha (Rotterdam) in het najaar van 1972 de handen ineen heeft geslagen en een proefproject heeft opgezet om het gescheiden inzamelen van verpakkingsglas op grotere schaal te bevorderen. Alle gemeenten met een inwoneraantal boven de 35.000, die in een straal van honderd kilometer van Leerdam verwijderd lagen, werden benaderd met het verzoek om plaatselijke glasinzamel-initiatieven te begeleiden, dan wel deze op te (helpen) zetten, waarbij werd aangeboden dat partijen glas van twaalf ton of meer kosteloos zouden worden opgehaald. Deze actie was eveneens een groot succes: Den Haag, Gouda, Dordrecht en nog veel meer gemeenten in de omgeving van Leerdam lieten glascontainers plaatsen.

De geschiedenis van de glasbak, of: waarin een kleine stad groot kan zijn

Met recht kan worden gezegd dat het inzamelen van glas nu werkelijk een landelijk fenomeen begon te worden. Waren de projecten in Zeist en Rotterdam nog volledig opgezet en gedragen door particulieren met ideële motieven, het grootschaliger proefproject in de omgeving van Leerdam was opgezet door een door de overheid aangewezen organisatie enerzijds (de S.V.A.) en een aantal particuliere belanghebbenden anderzijds. In dit project hadden de ideële motieven plaatsgemaakt voor zuiver bedrijfseconomische doelstellingen en beleidsvragen. Eind 1976 werd het apart inzamelen van glas op nog grootschaliger wijze georganiseerd en nog verder geprofessionaliseerd. Toen nam de S.V.A. contact op met het college van Gedeputeerde Staten van de provincie Noord-Brabant om te overleggen over de mogelijke opzet van een proefproject gescheiden inzamelen glas in de gehele provincie Noord-Brabant. Dat proefproject is er gekomen: met behulp van talloze stickers, folders en affiches werd de actie onder de aandacht van de Brabantse bevolking gebracht en op 17 mei 1978 werd de eerste glasbak, op uitnodiging van minister Ginjaar van Volksgezondheid en Milieuhygiëne, door 'een buurtbewoonster' van Den Bosch in gebruik genomen, een datum die vervolgens de geschiedenis zou ingaan als de officiële introductie van de glasbak in Nederland.

Daarna is het snel gegaan. Momenteel telt Nederland ruim 22.000 glasbakken, waarin 84% van het in Nederland circulerende glas verdwijnt. Het is dan ook moeilijk voorstelbaar dat het nog maar zo kort geleden is dat al het glas gewoon in de vuilnisbak werd gegooid.

Geraadpleegde literatuur:

Adri Albert de la Bruheze, 'De introductie en diffusie van het papieren melkpak', in: Anneke van Otterloo, *Techniek in Nederland in de twintigste eeuw - Voeding* (Zutphen 2000).

Jacqueline Cramer, *De groene golf. Geschiedenis en toekomst van de milieubeweging* (Utrecht 1988).

Karien Daamen, 'Deining en deining', in: *De Rotterdamse Vrouwenraad* (red.), Rotterdam Vrouwenstad (Rotterdam 1986) 14-17.

Miep Kuiper-Verkuyl, 'Glas, hup in de glasbak. De glasbak snakt naar glas', folder van de Stichting Milieuzorg Zeist (Zeist 1992).

Johan Soetens, *In glas verpakt. Kunst, kitsch en koopmanschap* (Amsterdam 1999).

E. Tellegen, *Milieubeweging* (Utrecht 1983).

Eindnoten:

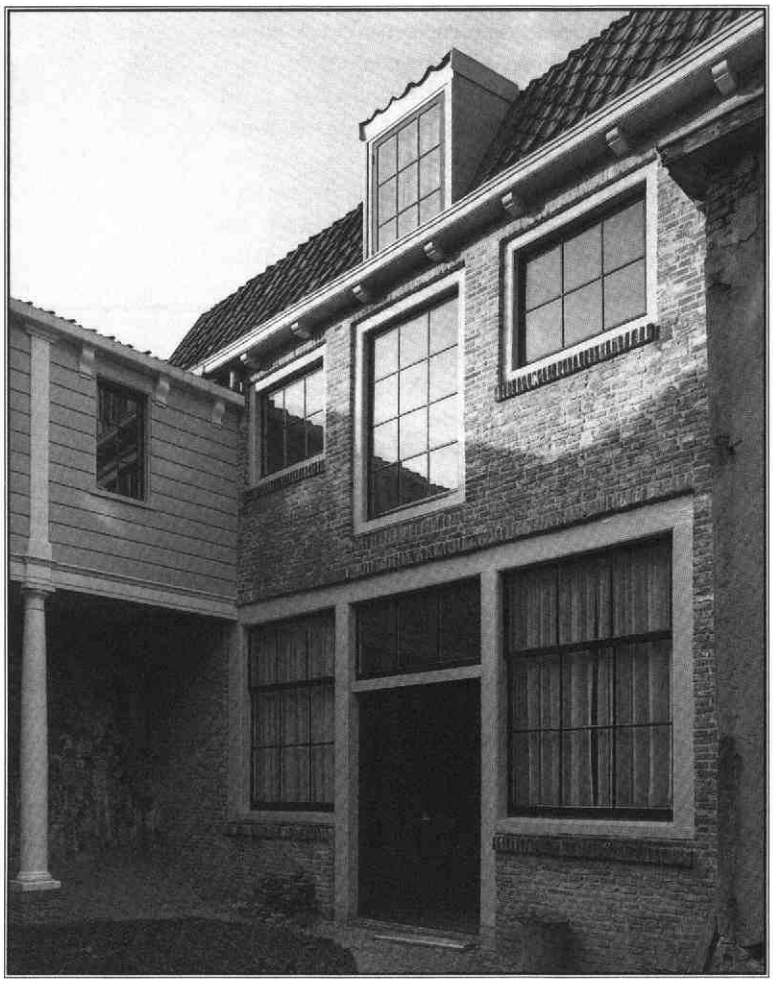
Het onderzoek waarop dit artikel is gebaseerd, werd verricht in het kader van een grootschalig onderzoeksproject naar de geschiedenis van huishoudtechnologie in Nederland in de twintigste eeuw, gefinancierd door de Stichting Historie der Techniek (Eindhoven). Een uitgebreidere versie van de onderzoeksresultaten zal verschijnen in: Ruth Oldenziel (red.), "Huishoudtechnologie in Nederland, 1890-1980", Techniek in Nederland in de twintigste eeuw. Zutphen, 2001.

1 Interview Miep Kuiper-Verkuyl met Milena Veenis te Almen, 14 februari 2000.
2 Interview Miep Kuiper-Verkuyl.
3 W.H. Kuiper-Verkuyl, Glas, hup in de glasbak. De glasbak snakt naar glas, Zeist, 1992: 1.
4 Notitie dd. 18 juni 1971 van Kuiper, Archief SMZ, persoonlijk archief Miep Kuiper, Almen, dossier glas (hierna: SMZ, MK, glas).
5 Het congres vond plaats op 11 maart 1972 in de Rai te Amsterdam. Zie: brief Riemens aan Krijgsman, dd 25/7/72: SMZ, MK, glas.
6 Aldus Ras, werkzaam bij Maltha, en Van Notten, directeur van de Stichting Kringloop Glas, in telefonische gesprekken met Milena Veenis.
7 Notitie van Riemens n.a.v. telefoongesprek 11/4/1972. SMZ, MK, glas. Ook Ras meldde telefonisch zich de eerste contacten met de Milieugroep uit Zeist nog goed te herinneren; de S.M.Z. was de eerste groepering die hem hiermee concreet benaderde.
8 M. Kuiper (1992:1).
9 Ongedateerd lijstje, SMZ, MK, glas. Uit een brief van Riemens aan de Verenigde Glasfabrieken Leerdam dd 25/9/72 blijkt, dat er tot dan 10 containers geleegd zijn, hetgeen in totaal 76.000 liter gruisglas heeft opgeleverd. SMZ, MK, glas.
10 Notitie Kuiper of Riemens, 2 augustus 1972: SMZ, MK, glas.
11 Zie ook het interview met An Thomassen van Karien Daamen, 'Deining en deining', in: De Rotterdamse Vrouwenraad (red.), Rotterdam Vrouwenstad, Rotterdam, 1986: 14, waar ook de glasacties in Rotterdam kort beschreven worden.
12 Telefonisch interview An Thomassen-Lind met Milena Veenis, 1 maart 2000.
13 Interview An Thomassen-Lind.
14 Brief 7 september 1972, bijlage 1 in rapport 'hergebruik verpakkingsglas' uit juni 1974 van de Stichting Verwijdering Afvalstoffen; GA Zeist, Archief Gemeentesecretarie, dossiernummer 11622.
15 Aldus een ongedateerd schrijven (uit het najaar 1972) van de Koördinatie Kommissie Proefprojekt, waarin de Verenigde Glasfabrieken, Maltha en de Stichting Verwijdering Afvalstoffen verenigd waren. BR, SEZ, DI, HBEZ, volgnr: b 72/2488e.

Stichting Het Utrechts Monumentenfonds, een van de kinderen van de Vereniging Oud-Utrecht

PETER DE WIT, DIRECTEUR UMF

Wie er oog voor heeft merkt op dat de historische binnenstad van Utrecht vol staat met architectonisch waardevolle gebouwen. Een honderdtwintigtal monumentale panden, daterend uit de late middeleeuwen tot en met de twintigste eeuw, is eigendom van de stichting Het Utrechts Monumentenfonds (UMF), die de panden beheert, verhuurt en zorgvuldig onderhoudt. Aan de wieg van het Utrechts Monumentenfonds stond de Vereniging Oud-Utrecht, die gezamenlijk met het gemeentebestuur van Utrecht in 1943 het Utrechts Monumentenfonds oprichtte.

Het UMF-kantoor in de Dorstige Hartsteeg (1977). Foto: Het Utrechts Archief

De gedachte dat het beschikbaar stellen van financiële middelen een drijfveer zou kunnen zijn om mensen ertoe te zetten monumentale panden voor verval te behoeden, leidde in 1933 tot het plan om een monumentenfonds op te richten. Uit de ingekomen stukken voor de vergadering van 24 februari 1933 van het bestuur van Oud-Utrecht blijkt dat het Utrechts gemeentebestuur en Vereniging Oud-Utrecht wat betreft deze gedachte op één lijn zaten: 'Schrijven van het College van B. en W. der gemeente Utrecht dd. 7 Febr., betreffende voorkoming van verval van monumenten met ontwerpstichtingsbrief voor de stichting 'Het Utrechtsch Monumentenfonds' en afschrift van de daarop betrekking hebbende toelichting van de Monumentencommissie'.

Nadat de heer Schuylenberg (van 1923 tot 1945 bestuurslid van Oud-Utrecht) verslag had gedaan van de op 13 februari 'met den Wethouder van Openbare Werken ten stadhuize gehouden bespreking' werd overeengekomen aan B. en W. te berichten 'dat het bestuur van Oud-Utrecht er prijs op zal stellen de grootst mogelijke medewerking te verleenen, om het plan tot uitvoering te helpen brengen en het fonds zoo sterk mogelijk te maken'.

Toch duurde het nog tot 1943 alvorens de stichting 'Het Utrechts Monumentenfonds' (UMF) door de gemeente Utrecht en de Vereniging Oud-Utrecht in gezamenlijke coöperatie werd opgericht. In de statuten werd onder andere als doelstelling vastgelegd 'de bevordering en bewaring van het stedelijk schoon'. Hieruit spreekt de grote verwantschap in doelstelling tussen het UMF en haar oprichter, de Vereniging Oud-Utrecht. In het zeskoppige bestuur van het UMF wordt van oudsher een der leden benoemd door en uit het bestuur van de Vereniging Oud-Utrecht.

Vanaf haar eigen oprichting in 1923 heeft de Vereniging Oud-Utrecht grote belangstelling getoond voor het historische materiële erfgoed van de stad Utrecht en haar omgeving. De vijftiger en zestiger jaren van de twintigste eeuw kenmerkten zich onder andere door nieuwe inzichten op het gebied van stedenbouw en het belang van het verkeer. Kenmerkend waren plannen voor singeldemping, straatverbre-

ding en verkeersdoorbraken, die dikwijls ingrijpende gevolgen hadden voor het historisch gegroeide stadsbeeld van Utrecht. De vereniging Oud-Utrecht en haar dochter het Utrechts Monumentenfonds wierpen zich bij deze ontwikkelingen op als wakers over het cultuurhistorische belang van de oude binnenstad.

De geschiedenis van het Utrechts Monumentenfonds kent een tweetal nader te onderscheiden periodes. De eerste periode, daterend van 1943 tot circa 1965 kenmerkte het UMF zich als een echte fondsinstelling. Omdat er in die periode nog geen mogelijkheden waren voor het aanvragen van restauratiesubsidies verstrekte het UMF financiële bijdragen aan de eigenaren van monumentenpanden. Het fonds beheerde een potje, gevoed door gemeente en begunstigers van het UMF, waarop een beroep kon worden gedaan voor het verkrijgen van kleine bijdragen bij de restauratie van monumentale onderdelen en stoepen van huizen. Dit resulteerde in een zestigtal deelrestauraties, waarin het UMF financieel participeerde.

Toen in 1961 de Monumentenwet tot stand kwam en door de overheid (rijk, provincie en gemeente) subsidieregelingen voor woonhuisrestauraties in het leven werden geroepen veranderde het UMF zijn werkwijze. Van een financieel fonds ontwikkelde het UMF zich tot een restaurerende instelling die zelf panden ging aankopen om ze met subsidie te restaureren en vervolgens exploitabel te verhuren. Daarbij heeft het UMF ook altijd een sociale doelstelling gehad; indien mogelijk werd door een redelijke huurstelling voor een ieder de mogelijkheid geschapen om in een monumentaal pand te kunnen wonen. In 1966 werd het eerste pand aangekocht en in de loop der jaren breidde het monumentale bezit van het UMF zich gestaag uit tot een honderdtwintigtal panden in de Utrechtse binnenstad. Het UMF ging een voorloperfunctie vervullen in monumentaal Utrecht. Woningen werden aangekocht in allerlei variëteiten zoals de Mierops-cameren aan de Springweg, de Fundatie van Maria van Pallaes, de Bruntenhof en de Margrethenhof, panden aan de grachten en Cultureel Centrum 't Hoogt. Gezien de

utrechts monumenten fonds

hoge prijzen op de onroerendgoedmarkt en de teruglopende subsidiemogelijkheden voor restauraties is de rol van het UMF de laatste jaren noodzakelijkerwijs verschoven van een restaurerende instelling naar een beherende instelling. De primaire doelstelling van het UMF blijft echter nog steeds restaureren.

Hoewel de restauratie-activiteiten het meest in het oog springen heeft het UMF ook altijd getracht de belangstelling van burgers voor het 'historisch erfgoed' te wekken. Het UMF kent een drietal werkgroepen, te weten de werkgroep Documentatie, de werkgroep Historisch Onderzoek en de werkgroep Publiciteit. Het UMF telt op dit moment circa 2500 begunstigers en geeft een eigen periodiek 'SteenGoed' uit, waarin thematisch het historisch onderzoek van een specifiek stukje Utrecht belicht wordt. Daarnaast kent het UMF een eigen toewijzingscommissie, die vrijkomende woningen toewijst aan gegadigden. Aangezien de Dienst Woonservice, alvorens een woonvergunning te verlenen, het inkomen van de potentiële huurder toetst aan de gevraagde huur en de passendheid van het gebodene, past dit toewijzingsbeleid binnen de gemeentelijke richtlijnen. Het UMF kent momenteel een wachtlijst, waarvoor alleen begunstigers zich kunnen aanmelden, met daarop enkele honderden potentiële huurders. Gezien de omvang van deze wachtlijst en de geringe doorstroming is de inschrijving voor nieuwelingen voor alsnog beperkt tot de leeftijdscategorie 50+.

Het Utrechts Monumentenfonds genereert haar inkomsten uit de huuropbrengsten, de bijdragen van begunstigers en eventuele schenkingen en legaten. Vanaf januari 2001 staat de voordien gesubsidieerde stichting UMF geheel op eigen benen. De gemeente Utrecht heeft in een aantal jaren haar subsidie aan het UMF afgebouwd. Dit impliceert dat het UMF in de toekomst met een blijvend sluitende financiële exploitatie zal moeten werken. Het UMF is gevestigd in een prachtig gerestaureerde bebouwing rondom een historisch binnenplaatsje aan de Dorstige Hartsteeg te Utrecht. Met het oog op de toekomst, waarin het goed onderhouden van (gerestaureerde) monumentale panden een steeds belangrijker item wordt binnen de monumentenzorg, bezit het UMF een eigen werkplaats en een eigen timmer-, stukadoor- en schilderploeg voor het onderhoud van haar woningen.

Nieuws van de Commissie Actuele Ontwikkelingen

L.A. VAN DER TUUK

Gevelsteen in het voormalig gemeentehuis van Zuilen, 'Daelwijck', december 2000. Foto: L.A. van der Tuuk.

In haar beleidsvisie op langere termijn richt het Utrechts Monumentenfonds zich op het continueren van de restauratiedoelstelling. Binnen deze doelstelling wordt, naast het verantwoord restaureren van panden, gezocht naar een verbijzondering. De gedachten gaan hierbij uit naar het restaureren van bijzondere panden of complexen die particulieren, projectontwikkelaars en overige instanties mogelijk laten liggen. Daarnaast wil het UMF het voortouw nemen bij het ontwikkelen van nieuwe initiatieven, zoals detailrestauraties van bijzondere onderdelen in het stadsbeeld en het uitvoeren van restauraties met duurzame materialen. In nauwe samenwerking met de vereniging Oud-Utrecht hoopt het UMF daarmee in de toekomst te blijven bijdragen aan het behoud en beheer van het culturele erfgoed in de stad Utrecht.

Voor meer informatie: Het Utrechts Monumentenfonds, Dorstige Hartsteeg 21, 3512 NV Utrecht, telefoon 030 - 231 17 61.

De commissie heeft op dit moment onder andere de volgende aandachtspunten op de agenda.

De nieuwbouw van de Vinexlocatie Leidsche Rijn wordt gevolgd in samenwerking met de historische vereniging van Vleuten-De Meern. Bedreigingen zijn onder andere de aantasting van het geplande centrale park (Rijnsche Park), de verwaarlozing van het voormalig kasteel Den Engh, het verdwijnen van oude topografische structuren zoals het Appellaantje en de Enghlaan, en de aantasting van het landschap rond de Hamtoren te Vleuten door de aanleg van toeristenvoorzieningen nabij kasteel Haarzuilen.

Wat gebeurt er met het pand Ganzenmarkt 24, het voormalige stadskasteel Compostel? Het pand, waarin een matrassenfabriek was gevestigd, brandde jaren geleden uit en wordt sindsdien bewoond door krakers. De commissie maakt zich zorgen over de toekomst van dit belangwekkende maar zeer verwaarloosde pand.

De tuinen rond het voormalige gemeentehuis van Zuilen 'Daelwijck' worden bedreigd door geplande woningbouw. De commissie heeft zich ter plaatse laten informeren door een actieve buurtbewoner en is tot de conclusie gekomen dat de tuinen, hoewel thans verwaarloosd, zeer wel de moeite waard zijn om behouden te blijven.

Het groene lint langs de Kromme Rijn wordt bedreigd door hoogbouw naast voetbalstadion Galgenwaard. Het 'Manhattan aan de Kromme Rijn', met torens tot 80 meter hoogte schaadt een harmonieuze overgang van stad naar buitengebied. De commissie houdt dit onder de aandacht.

Door bebossing van het gebied ten noorden van de wijk Overvecht, het zogeheten Noorderpark, worden historische structuren van de middeleeuwse veenontginning teniet gedaan. Na voltooiing van het stadsdeel Leidsche Rijn zal het genoemde veengebied de laatste min of meer intact gebleven middeleeuwse ontginning rond Utrecht zijn. Daarom worden de ontwikkelingen hier door de commissie in de gaten gehouden.

Hoewel na de laatste verkiezingen de politieke kaarten anders zijn geschud, blijft de commissie de ontwikkelingen rond het UCP nauwlettend volgen. De gevolgen van een eventueel aan te leggen tunnel onder het spoor ter hoogte van het Moreelsepark worden door de commissie getoetst.

Heeft u nog ontwikkelingen te melden waarvan u denkt dat deze gevolgen kunnen hebben voor het culturele erfgoed in stad of provincie, neem dan contact op met de commissie. Wij zijn voor een deel van onze informatie van u afhankelijk. De Commissie Actuele Ontwikkelingen kan als volgt worden bereikt: postadres p/a dhr. D. van Batenburg (voorzitter), Hugo de Grootstraat 10, 3581 XS Utrecht of via e-mail: luit@tolsteeg.demon.nl.

Literatuursignalement

ANNEKE JANSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Het stadhuis van Utrecht / [door A. Pietersma en C.C.S. Wilmer ; tek. A.F.E. Kipp]. - Utrecht : Stichting Publikaties Oud-Utrecht i.s.m. Het Utrechts Archief, 2000. - ISBN 90-5479-043-1
The townhall of Utrecht / [by A. Pietersma and C.C.S. Wilmer ; transl. Donald Gardner ; ed. by Jean Vaughan ; tek. A.F.E. Kipp]. - Utrecht : Stichting Publikaties Oud-Utrecht i.s.m. Het Utrechts Archief, 2000. - ISBN 90-5479-044-X (Utrechtse Monumenten Reeks ; 5).
Bouwhistorie van het stadhuis van Utrecht tot en met de laatste verbouwing in 2000.

Een waardig huis der stad : twintig eeuwen in en om het Utrechtse stadhuis / René de Kam. - Utrecht : Matrijs, 2000. - ISBN 90-5345-174-9
(Historische Reeks Utrecht ; 29).
Geschiedenis van het kortgeleden grondig verbouwde stadhuis van Utrecht. In deze publicatie zijn de gegevens verwerkt van het archeologisch en bouwhistorisch onderzoek dat aan de verbouwing van het stadhuis vooraf is gegaan. Negen eeuwen oude bouwgeschiedenis zijn verwerkt in een kelderplattegrond.

Presenting and preserving : the exhibition room of the Utrecht Boat / Renger de Bruin and Frank Pietersen. - Utrecht : Centraal Museum, 2000. Met lit.opg. Rapport in het kader van het MARES project (Museological and Archeological network on Revitalisation of Early Shipfinds).
Over de hernieuwde conservering en tentoonstelling van het 'Utrechtse Schip', in 1930 opgegraven aan de van Hoornekade en één van de meest interessante scheepsarcheologische vondsten in Nederland.

Lombok bedrijvengids : verrassende ondernemers uit de buurt / [eindred. Janny Nieboer ; fotogr. Eut van Berkum]. - Utrecht : Thubalo Advies, 2000.
Gids over de ondernemers in de wijk Lombok waarmee hun uiteenlopende producten en diensten bekend gemaakt worden. De teksten zijn geschreven door de ondernemers zelf.

Toon de Klompenneus en andere bijnamen uit Wijk C / Evert van der Zouw jr. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. - ISBN 90-805746-7-8
Boekje bevat een selectie van 250 opmerkelijke bijnamen van personen uit Wijk C met vermelding van de betreffende persoon en de aanleiding tot zijn bijnaam.

Licht in de binnenstad : openbare verlichting in de stad Utrecht / Egbert van Altena en Ingrid Jacobs. - Utrecht : Matrijs, 2000. - Met lijst van termen en chronologie. - Uitgegeven ter gelegenheid van de ingebruikname van de eerste singellantaarn op 2 november 2000 geplaatst aan de Weerdsingel Oostzijde. - ISBN 90-5345-169-2 (Historische Reeks Utrecht; 30).
Boek beschrijft de openbare verlichting vanaf de vroege Middeleeuwen. Er wordt aandacht besteed aan geschiedkundige en technische aspecten van verlichting.

Een andere kijk op het Janshof. - Utrecht : Interheem B.V., 2000. - Uitgegeven ter gelegenheid van de oplevering van het nieuwbouwproject Janshof aan de Voorstraat te Utrecht en uitgereikt aan bewoners en betrokkenen.
Historische feiten en bijzondere wetenswaardigheden over het Janshof.

Kantoor met karakter(s) : 60 jaar Van Benthem & Keulen Advocaten 1940-2000 / [onder red. van H.S. Wiarda, B.F. Keulen en A.J.P. van Beurden ; tekst Jaap Sluis ; fotogr. Olaf Kraak]. - Utrecht : Van Benthem & Keulen Advocaten, 2000 - Gedenkboekje uitgegeven ter gelegenheid van het 60-jarig bestaan van het advocatenkantoor Van Benthem & Keulen in 2000.
Geschiedenis van het advocatenkantoor samengesteld aan de hand van interviews met (oud)-kantoordirecteuren en medewerkers.

Het Janskerkhof 1851-2001 / [verzorgd door Steven Boland]. - Utrecht : Erven J. Bijleveld, 2000. - Teksten en prenten verzameld naar aanleiding van honderdvijftig jaar boekverkoop op Janskerkhof Nr. 7. - Zevende kerst- en nieuwjaarsgeschenk van Boekhandel & Uitgeverij Erven J. Bijleveld in 2000.
Fragmenten over het St. Janskerkhof overgenomen in de oorspronkelijke spelling.

Veenendaal, straat in straat uit : betekenis en geschiedenis van de Veenendaalse straatnamen / samengest. door P. Will. Veenendaal : Historische Vereniging Oud-Veenendaal, 2000. Uitgegeven in het kader van de werkzaamheden van de werkgroep Dialect, Veldnamen, Straatnamen en Bijnamen van de Historische Vereniging Oud-Veenendaal. - ISBN 90-800-580-5-X

Alfabetische lijst van straatnamen met betekenis van de naam en enkele historische bijzonderheden voorafgegaan door de naam van de wijk waarin de straat is gelegen en de datum van het raadsbesluit tot vaststelling van de straatnaam.

Van Hoogevest 1899 '99 2099 / [tekst Edwin Lucas ; fotogr. Van Hoogevest Groep]. - Amersfoort : Van Hoogevest Groep, 1999. - Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig jubileum van Van Hoogevest te Amersfoort. - ISBN 90-9013308-9
Van Hoogevest groeide in een eeuw uit van kleine timmerwinkel in Amersfoort tot een grote bouwonderneming. Historisch overzicht met bovendien de presentatie van de toekomstvisie van medewerkers binnen het bedrijf op het jaar 2099 over het gebouw van de toekomst, van commentaar voorzien door drie architecten.

In een handomdraai : opkomst en ontwikkeling van de doe-het-zelfbranche in Nederland vanuit het perspectief van Houthandel Utrecht / Hans Ellenbroek ; [onder red. van John Berkers ... [et al.]. - [Waddinxveen] : H.D.B. Groep, 2000.
De doe-het-zelfhandel in Nederland begon in 1949 bij Houthandel Utrecht. Beschrijving van de bedrijfshistorie van deze branche en de ontwikkelingen in een halve eeuw.

De Maliebaan : huizen, beelden, mensen : couleur locale in proza en poëzie / Frank Chapel ; met ill. van Ad Jenner. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2001. - ISBN 90-805746-8-6
De geschiedenis van de Utrechtse Maliebaan in de vorm van een denkbeeldige wandeling met impressies in proza en gedichten.

Het KNMI-programma HISKLIM (Historisch Klimaat) / Theo Brandsma ... [et al.]. - De Bilt : Koninklijk Meteorologisch Instituut, 2000. (KNMI-publicatie ; 191 / HISKLIM ; 1). - ISBN 90-369-2181-3
Het KNMI-programma HISKLIM stelt zich tot doel het fysiek toegankelijk maken van historische klimaatdata voor land en zee uit Nederlandstalige bronnen.

Artikelen:

Katootje en de appels of Petronella Moens (1762-1843) en de lieve kleinen / door Ans Veltman-van den Bos. - [S.l.] : [s.n.], [2000]. Uit: Leesgoed. - Jrg. 27, nr. 5 (2000)
Artikel over de kinderboeken in het oeuvre van de blinde schrijfster/dichteres Petronella Moens (1762-1843).

Talen en culturen in de Utrechtse wijk Lombok en Transvaal / Willy Jongenburger. - Amsterdam : Meertens Instituut, [2000] In: Respons. - Nr. 4 (2000)
Een onderzoek onder verschillende groepen allochtonen in de multiculturele wijk Lombok/Transvaal hoe er met de eigen taal wordt omgegaan. Resultaten van de grootste groepen in de wijk: Turken, Marokkanen en Surinamers.

Inventarissen:

Inventarissen van diverse kleine archieven aanwezig in de archiefbewaarplaats te IJsselstein / G.J. Vermeij. - 1996-1997 : IJsselstein, Gemeente IJsselstein.. - Bevat: Huurcommissie 1919-1923. - 1997. - Polders onder IJsselstein 1810-1831. - 1997. - Vereniging van rustende schutters 'Mars' 1870-1871. - 1997. - Gemeentelijk Elektriciteitsbedrijf 1922-1923. - 1997. - Centrale Keuken der Gemeente IJsselstein 1944-1949. - 1997. - VVV IJsselstein (1827-1923) 1931-1957. - 1997. - Levensmiddelenbedrijf der Gemeente IJsselstein 1915-1921. - 1996.

Genealogieën:

Van ouds : Den Haselcamp : familiegeschiedenis en genealogie van het Horssense geslacht Van den Hadelkamp, Van den Haselkamp, Hazekamp, Van den Hazelkamp, van den Hazenkamp / F.C. Hazekamp. - Baarn : F.C. Hazekamp, 2000. - ISBN 90-9014149-9.

Geslachtsregister van een familie van Oostveen tussen ong. 1600 en 2000 / verzameld, bestudeerd en samengesteld door W. van Oostveen. - Maarn : W. van Oostveen, [2000].

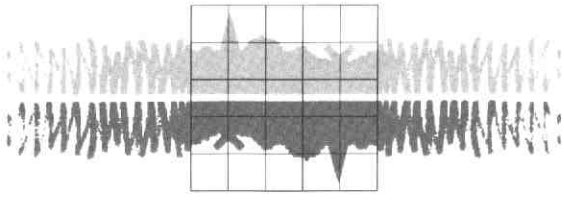
Herstel van houtwallen op landgoed Maarsbergen

MARTINE BUSZ & HÉLÈNE HINE, LANDSCHAPSBEHEER UTRECHT

Aan de rand van de Utrechtse Heuvelrug ligt het landgoed Maarsbergen. Op het landgoed zijn verschillende landschapselementen uit het verleden nog goed te herkennen. Eén van de opvallendste cultuurhistorische elementen zijn de houtwallen.

De houtwallen waren onderdeel van de eerste aanleg van het gebied rond het kasteel. Tijdens de 17e eeuw kwam de formele strakke tuinaanleg op veel landgoederen in de mode. Vermoedelijk zijn de meest aarden wallen rond het kasteel ook in die periode ontstaan. De cultuurgronden van weleer zijn later bebost, daarbij zijn de wallen intact gebleven. In de loop der tijd zijn echter veel van de wallichamen geërodeerd of zelfs verdwenen.

Gezien de cultuurhistorische waarde is een aantal van deze houtwallen in oorspronkelijke staat teruggebracht.

Landschapsbeheer Utrecht

Functie van houtwallen

Houtwallen zijn in het verleden gebruikt als afscheiding tussen de verschillende landbouwkavels. Daarnaast dienden de houtwallen als afscheiding van de percelen om wilde dieren en vee te weren, of om stuifzand tegen te houden. Aan beide kanten werd een greppel gegraven en de wallen werden bebost om de wal ondoordringbaar te maken voor vee. De houtwallen werden eens per 5 tot 15 jaar afgezet, afhankelijk van de houtsoort. Het hout dat vrijkwam bij het afzetten kon gebruikt worden als gerief- en brandhout. Met name voor het gebruik als geriefhout werden soorten met verschillende eigenschappen aangeplant. Binnen de houtwal ontstond hierdoor een grote variatie aan planten.

De stobben werden steeds afgezet, waardoor het opgaande hout verjongde. De stobben zelf werden steeds ouder, waardoor (korst)mossen zich op de stobben konden vestigen. Op de houtwallen liet men enkele bomen staan, meestal eiken. Deze bomen werden later gekapt voor gebruik als bouwmateriaal. Op sommige plaatsen zijn nog oude overstaanders aanwezig.

Een buitenplaats met geschiedenis

Landgoed Maarsbergen heeft een lange geschiedenis. Kasteel Maarsbergen wordt al in de 12e eeuw genoemd. Na eeuwenlang als uithof van de abdij van Berne te hebben gediend, kwam het in 1656 weer in particuliere handen. De nieuwe eigenaar legde een lanenstelsel aan en een geometrische tuin in Hollands-classisistische stijl. De aanleg van de tuin en het park bij het kasteel werd in de tweede helft van de 17e eeuw voltooid.

In de eerste helft van de 19e eeuw werd de geometrische aanleg omgevormd volgens de Engelse landschapsstijl. Van de Hollandsclassisistische tuin zijn echter nog steeds elementen zichtbaar.

De 17e eeuwse hoofdstructuur is nog in grote lijnen en deels in detail aanwezig. Ook is er nog een complex van houtwallen zichtbaar, dat in dezelfde periode om het landgoed is aangelegd.

In de eerste helft van de 18e eeuw werden de houtwallen als onderdeel van de tuinstructuur van het landgoed gezien en kregen zo een esthetische betekenis. De wallen zijn terug te vinden op oude kaarten, zoals de Kaart van Justus van Broekhuizen van de Heerlijkheid Maarsbergen anno 1716.

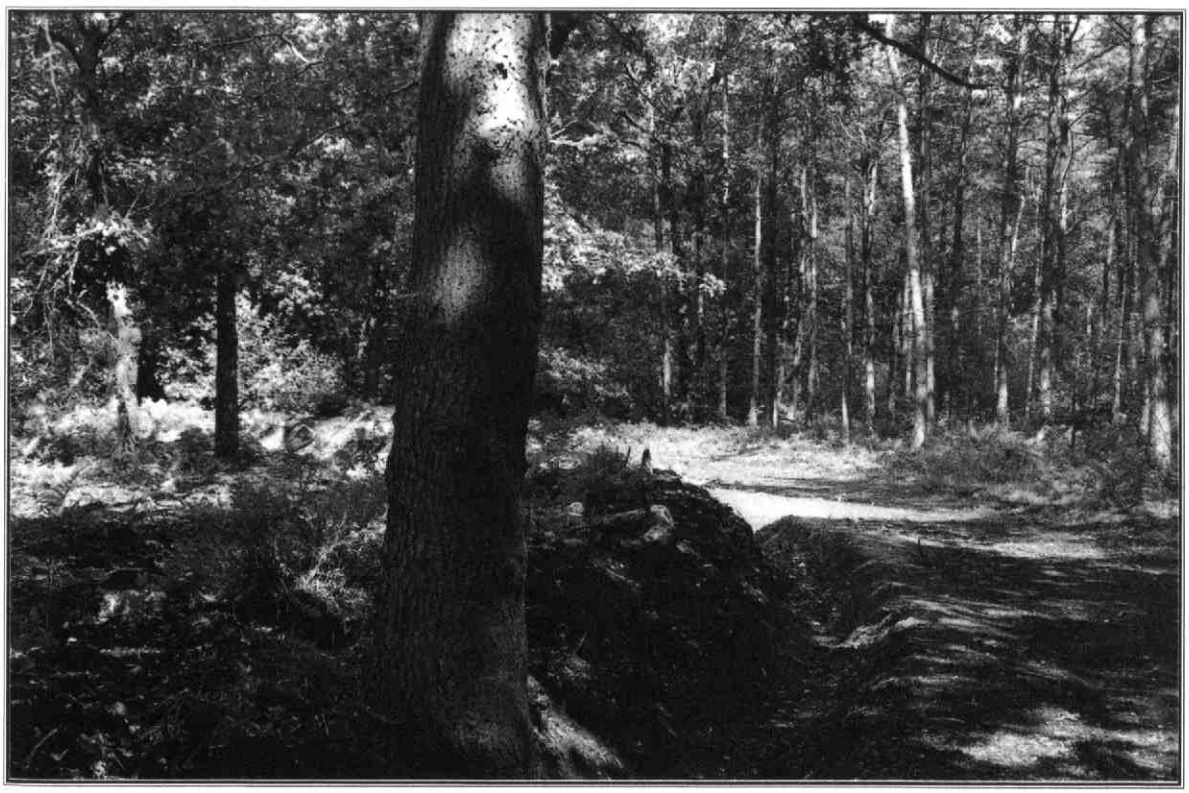
Vervallen wallen

In het verleden werden houtwallen beheerd, zodat ze hun veekerende functie konden behouden. Erosie maakte het nodig de wal regelmatig op te hogen en de greppels uit te diepen. De beplanting moest bovendien regelmatig worden afgezet voor een veedichte begroeiing. Toen door de introductie van prikkeldraad aan het begin van de 20e eeuw, houtwallen hun veekerende functie verloren, viel in de meeste gevallen het beheer weg. Daardoor kon erosie het wallichaam aantasten, slibden greppels dicht en ontstond meer open begroeiing op de wallen. De houtwallen zijn daardoor minder herkenbaar geworden in het landschap. Met name in de gebieden die bebost zijn, blijkt de achteruitgang van de houtwallen sterk. Door de bebossing is veel licht weggenomen, waardoor de oorspronkelijke beplanting van de houtwallen verdween. Er is eveneens een aantal houtwallen in de verdrukking gekomen door de aanplant van laanbomen.

Zo'n zestig jaar geleden zijn laanbomen aangeplant tussen de houtwallen en de weg. Deze bestaan voornamelijk uit Amerikaanse eiken. De houtwallen namen veel licht weg waardoor de kwaliteit van de houtwallen sterk achteruit is gegaan.

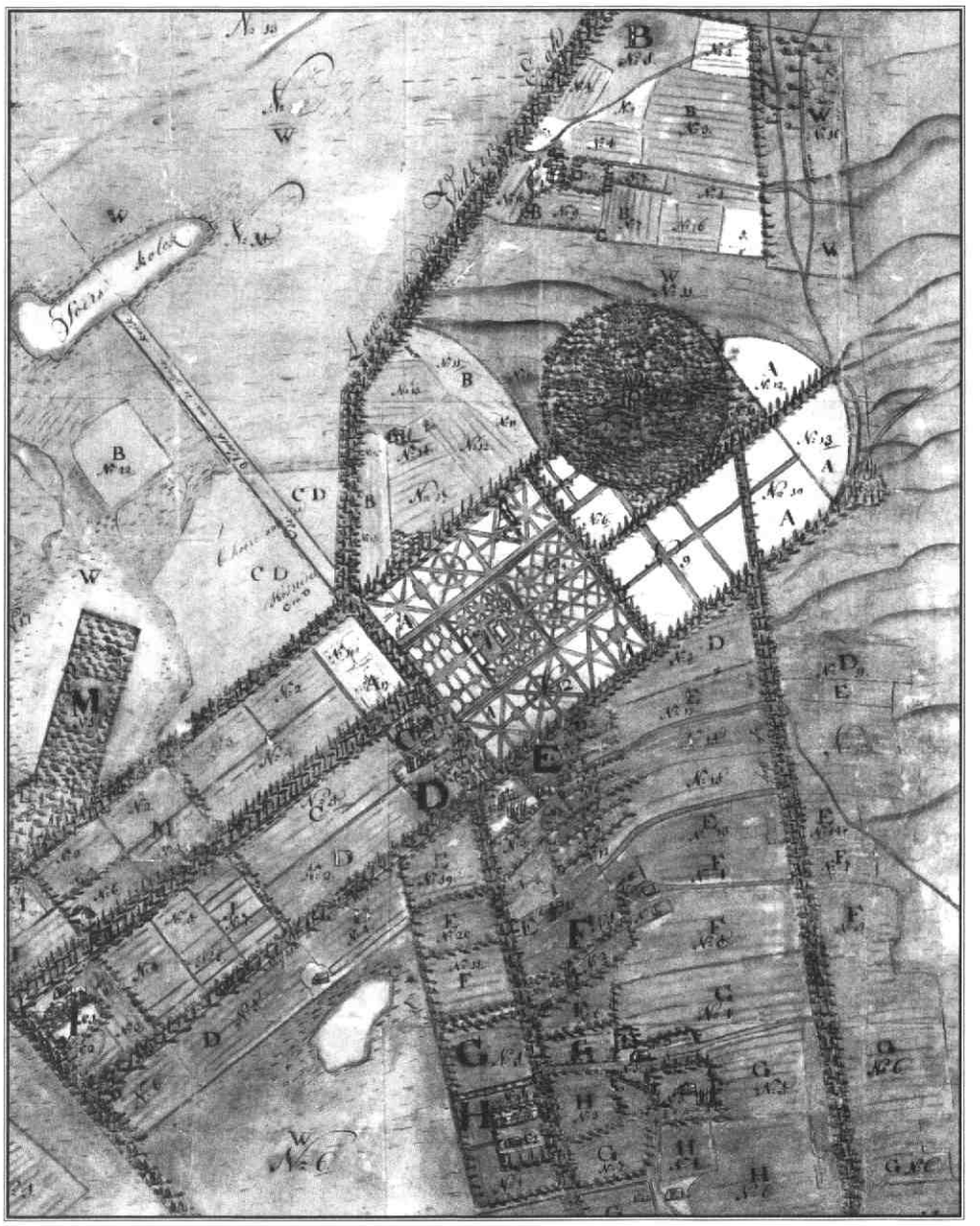

De houtwal van landgoed Maarsbergen voor het herstel. Foto: Stichting Landschapsbeheer Utrecht.

De houtwal van het landgoed na het herstelproject. Foto: Stichting Landschapsbeheer Utrecht.

Herstel van houtwallen op landgoed Maarsbergen

Detail 'Caarte van de Ambachts Heerlikheid en Landerije van Meersbergen Anno 1716' door Justus van Broeckhuijsen.

Herstelproject

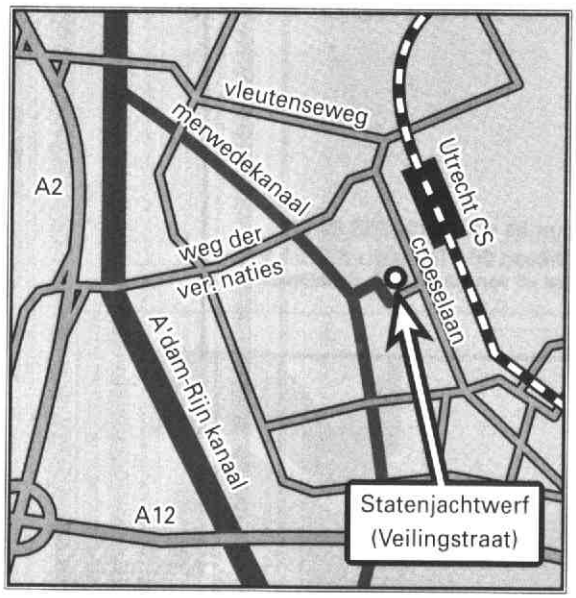
De houtwallen hebben een belangrijke cultuurhistorische waarde en daarom is een start gemaakt met het herstellen van het wallenpatroon. De afsluitende halve cirkel ten oosten van het landgoed, die onderdeel uitmaakt van de landschappelijk waardevolle 17e eeuwse hoofdstructuur, is door Landschapsbeheer Utrecht hersteld. Het door erosie weggestroomde zand, dat aan de voet van de wal en in greppels is afgezet, is weer op de wal gebracht. De greppels zijn uitgegraven en in het voorjaar wordt de houtwal opnieuw ingeplant. Het herstelproject is mede door de cultuurhistorische commissie Maarn Maarsbergen Natuurlijk tot leven gekomen.

Project cultuurhistorisch landschapsbeheer

Landschapsbeheer Utrecht en de andere provinciale landschapsbeheerstichtingen willen zich in het nieuwe millennium actiever gaan inzetten voor cultuurhistorisch landschapsbeheer. Daarom hebben zij in 2000 de landelijke campagne 'Erfgoed al goed' gestart. Tijdens de campagne konden groepen of verenigingen in hun eigen provincie een projectvoorstel indienen voor het herstel van cultuurhistorische landschapselementen in hun eigen leefomgeving.

Landschapsbeheer Utrecht ontving maar liefst 32 projectvoorstellen. De winnaar van de prijsvraag werd bekend gemaakt tijdens een cultuurhistorische middag op landgoed Maarsbergen, waar alle bestuursleden van cultuurhistorische- en natuurverenigingen uit de provincie Utrecht voor waren uitgenodigd. De gasten werden naast een wandeling over het landgoed, die langs de karakteristieke houtwallen en greppels voerde, getrakteerd op een 'high tea'.
Gedeputeerde Kok mocht de prijs uitreiken aan de Historische Kring Breukelen die in samenwerking met Natuurgroep Kockengen en Stichting de Roerdomp het herstel van een jaagpad als project indiende. Dit project wordt dit jaar door en op kosten van Landschapsbeheer Utrecht uitgevoerd.

Agenda

Zondagmiddag 6 mei

'Een schip uit 1746, nu in aanbouw in Utrecht. Kan dat?' Dat kan. Want op een werf aan de Veilingstraat werken al enkele jaren enthousiaste scheepbouwers en beeldsnijders aan de historisch verantwoorde reconstructie van een bijzonder zeilschip, naar een authentieke tekening uit de 18e eeuw: Het Utrechtse Statenjacht.
Dat willen wij wel eens zien... dus, komt allen tezamen voor bezichtiging en rondleiding. Toegangsprijs ƒ 5,-. Na de koffiepauze - of een echte hartversterking! - worden wij muzikaal in de boot genomen door Annette de Haas.

Aanvang programma 14.00 u, eind rond 17.00 u. De werf ligt aan de Veilingstraat (zijstraat van de Croeselaan), op acht minuten lopen van het Centraal Station. Er is ruime gratis parkeergelegenheid.

Univeristeitsmuseum Menu 2001

VOORAF

Neus dicht, mond open!

X-perimenten met ruiken en proeven. Vanaf 24 februari in het Jeugdlab.

SPECIALITEITEN VAN HET HUIS

Dat kan mijn kind ook.

Kindertekening of kunst? Tot en met 6 mei.

't Hoofd ten voeten uit.

Over uiteenlopende aspecten van het hoofd. Van 21 mei t/m 28 september.

Museumtuin De Oude Hortus

Het hele jaar geopend.

TOE

Regiusdag

Open dag in de kruidentuin op 17 juni.

Tuincafé

Vanaf juli weer geopend.

VOOR DE KLEINTJES

Braakballen pluizen

Elke schoolvakantie activiteiten.

Univeristeitsmuseum, Lange Nieuwstraat 106, Utrecht, telefoon: 030 - 253 80 08.

De nieuwste mode Made in Japan

Shinichro Arakawa presenteert schilderijen die een vaag kledingreliëf van colberts, jurken en broeken laten zien. Zodra ze uit de lijst worden gehaald, kunnen ze worden aangedaan. Dichtgeritst om het lichaam veranderen ze in echte draagbare kleren.
Iets vergelijkbaars doet Hiroaki Ohya. Hij maakte een serie boeken voor op de boekenplank. Bij het openvouwen vallen daar als een harmonika jurken en topjes uit. Beide ontwerpers zijn typerend voor de ontwerpstijl van de jongste generatie Japanse mode-ontwerpers.

Van 24 maart tot 17 juni toont het Centraal Museum voor het eerst in Nederland een overzicht.

Historische Café's

Op vrijdag 13 april is er Historisch Café in de kelder van Café 't Weeshuis aan het Domplein 16, georganiseerd door de Vereniging Oud-Utrecht.
Het Café begint om 17.00 uur.

Rond half zes zal de heer K. Smit een informeel praatje houden. Hij vertelt over de tocht van Olivier van Noort, die dit jaar precies 400 jaar geleden als eerste Nederlander een reis rondom de aarde volbracht.
Hierna is er ruimte voor het stellen van vragen en discussie.

Ook op vrijdag 11 mei is er een Historisch Café. Rond half zes zal de historicus dr. A. Doedens spreken over 'rekening rijden en tollen', een onderwerp met zowel historische als eigentijdse betekenis. Hierna is er ruimte voor het stellen van vragen en discussie.

Iedereen is welkom.

Voor meer informatie kunt u contact opnemen met de heer H. Uppelschoten, tel. 030 - 280 09 97.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten : Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohlaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding*
- *Taxaties*
- *Hypotheken*
- *Verzekeringen*

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-boogaard.nl/info@beaufort-boogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

geenen cs
bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

74e jaargang

3

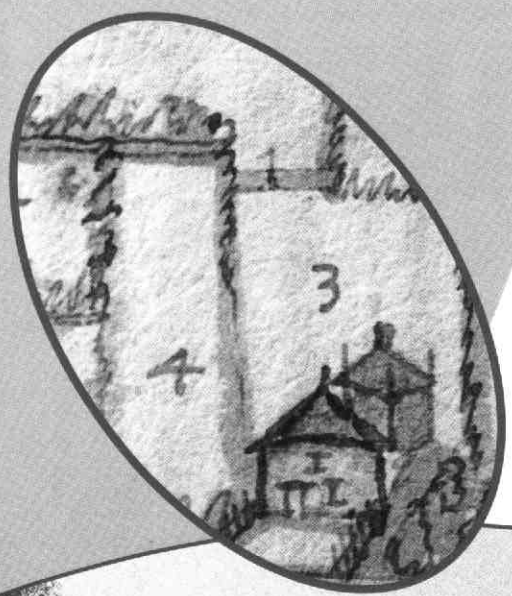
2001

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

Een school die te duur was

De hennepwerven van Loplk

Jaarverslag Oud-Utrecht

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

AB-Lop: TJ oct 1903

Redactioneel

De redactie van het tijdschrift Oud-Utrecht heeft een nummer gemaakt dat vooral gericht is op onderwerpen buiten de stad. De vaste rubriek van Landschapsbeheer Utrecht gaat over hoogstamfruitbomen op het boerenerf. Daar sluit het artikel over de hennepwerven in de Lopikerwaard mooi bij aan. Maar niet alleen het platteland is interessant, ook in kleinere plaatsen zoals Zeist zijn interessante onderwerpen te vinden. In dit nummer staat een artikel over het Christelijk Internaat te Zeist. Daarnaast zijn de vaste rubrieken De Familie van Oud-Utrecht en Literatuursignalement natuurlijk weer aanwezig.

Namens de redactie Nanette Vugts

Inhoud

Van de bestuurstafel	*60*
Een school die te duur was **GEERT VAN NIEUWSTADT**	*61*
De hennepwerven van Lopik **NETTIE STOPPELENBURG**	*68*
Jaarverslag vereniging Oud-Utrecht 2000	*72*
SPOU **JOZÉ RUTTEN-NASS**	*74*
Literatuursignalement	*76*
Het erf als spiegel van het landschap **MARTINE BUSZ & HÉLÈNE HINE**	*78*
Agenda	*80*

Colofon

Oud-Utrecht
Tweem[aandelijks tijdschrift
74e jaa[rgang nr. 3
juni 20[01
ISSN 138[0

Oud-Utrecht is [uitgave van de Vereniging Oud-Ut[recht. Doel: beoefening en verspreiding [van kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat: Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer, p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 286 66 11
Fax: (030) 286 66 00
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,- per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M.A. Vugts en M. van de Vrugt.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 4/2001
20 juni 2001
Verschijningsdatum nummer 4/2001
1 augustus 2001

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect 5 of Word 6).

Aanbevolen omvang: 3000 woorden. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Een kei van een stad en een kei van een vereniging

Mr. P.A. Blok, voorzitter

Voor de lezer van Oud-Utrecht lijkt het evident: het begin van de kop van deze 'Van de bestuurstafel' kan alleen maar op de stad Utrecht slaan. Toch zou het begrip 'kei' een zeker argwaan moeten oproepen, want dat woord pleegt verbonden te worden met Amersfoort, immers de Keistad genaamd. En inderdaad, ik gebruik dit deel van de kop om Amersfoort eer te bewijzen vanwege de geweldige indruk, die deze stad heeft achter gelaten bij de leden van onze vereniging die deelnamen aan de excursie. Aldus heb ik mij ook geuit jegens mevrouw Krekel, bestuurslid van onze zustervereniging Flehite, die op onze uitnodiging die dag in Amersfoort meemaakte.

Helaas is ons groot evenement 2001 alweer achter de rug. Onze actieve activiteitencommissie had weer een fraai programma gecomponeerd, dat zich geheel in Amersfoort afspeelde. Zo'n honderd leden hadden ingetekend en hebben zich, naar mijn te luisteren gelegd oor opving, goed vermaakt. Leerzaam, ontspannend en gezellig, dat waren de woorden, die veelal als typeringen werden gebezigd.

Het begon al in de schitterende Sint Aegtenkapel, waar, na de opening door gedeputeerde Kok, de dames Van Dockum en Snieder en de heer Graafstal zeer interessante lezingen hielden over archeologische onderwerpen. De speelman en zijn speelvrouw zorgden met muziek, zang en vertelling voor een ontspannende èn spannende onderbreking. Ook tijdens de lunch onderhielden zij ons zeer. Die werd genuttigd in het voormalige middeleeuwse klooster Mariënhof, waarheen de bus ons pendelend bracht. Stadswandelingen onder leiding van 't Gilde voerden door de oude stad via enkele historische monumenten naar de stadsbrouwerij nabij de Koppelpoort. Oor en keel deden het begrip van en voor het aldaar gebrouwen bier ruim toenemen. De bus, die ons naar de kei van een stad bracht, zorgde ook voor de terugreis.

Het bestuur voelt zich gesterkt in zijn voornemen de leden elk jaar een groot evenement te bieden. De vele positieve reacties van de deelnemers brengen ons daartoe. Bovendien is het groot evenement de activiteit, waaraan verreweg de meeste leden deelnemen. Kortom, alle aanleiding daarmee door te gaan.

Bestuur en activiteitencommissie hebben reeds van gedachten gewisseld over het groot evenement van 2002. Want het is zaak daarmee thans reeds te beginnen. In het uitdenken en organiseren gaat nu eenmaal veel tijd zitten, veel meer dan waarvan degene die zo'n dag meegaat, zich bewust is. Alleen al met het werk aan de onderdelen, die uiteindelijk toch niet kunnen doorgaan, is veel tijd en inzet gemoeid geweest, die onzichtbaar blijven. Het bestuur is onze activiteitencommissie zeer dankbaar en heeft veel vertrouwen in het resultaat van haar nieuwe inspanning voor onze ontspanning. Wij wachten gespannen af.

Tijdens de vergadering van 11 april kregen de bestuursleden een warm gevoel. Want binnen één week na toezending waren al ruim honderd enquêteformulieren ingevuld ontvangen. Dan voel je je trots bestuurslid van onze vereniging te mogen zijn en vind je Oud-Utrecht een kei van een vereniging. Hoeveel formulieren totaal ingezonden zijn, weet ik op het moment waarop ik dit schrijf nog niet. Maar snelheid en omvang van de eerste respons brachten bij de bestuursleden de gevoelens te weeg, die ik eerder aangaf.

Zeker, er zijn om eerlijk te zijn ook wel eens andere gevoelens en momenten, waarop je bijvoorbeeld denkt: wat jammer dat op een toch heel interessante activiteit zo weinig leden zijn afgekomen. Ik denk dan aan zondag 18 maart, toen ons Gentse lid Luuk Humblet een schitterende presentatie in RonDom verzorgde over de Domtoren van Utrecht en de Belforttoren van Gent. Wat waren er toen helaas weinig leden en hoezeer hebben die weinigen toen genoten. Ik hoorde daarover in Amersfoort nog zeer positieve reacties.

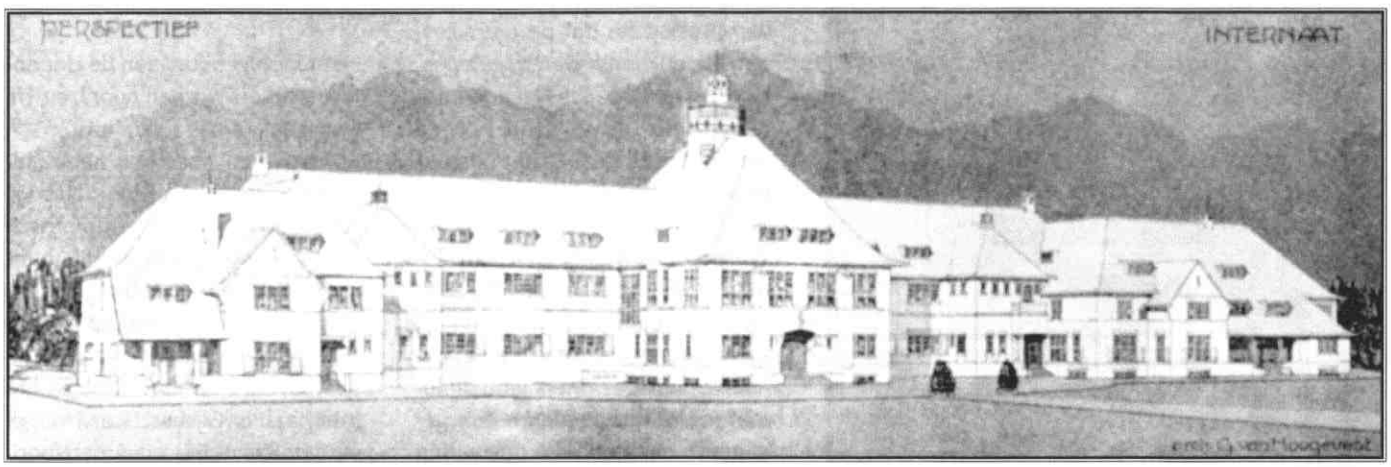
Toch vindt het bestuur, terugziende, dat onze vereniging wat levendiger is geworden en dat de activiteiten in algemene zin wat beter bezocht worden. Dat is ook prettig voor de vrijwilligers in bestuur, commissies en redacties. Het is fijn dan hun werk in toenemende mate aanslaat. Hen en de vrijwilligers die het Jaarboek trouw bezorgen werd op 9 januari in de Houtzaagmolen de Ster een ontvangst en rondleiding aangeboden als dank voor de aan Oud-Utrecht bestede tijd en inzet. En wanneer je dan die vele vrijwilligers ziet en spreekt, ook dan bevangt je de gedachte: wat is Oud-Utrecht toch een kei van een vereniging!

Laten wij onze vereniging met elkaar zo houden èn uitbouwen!

Een school die te duur was

De ontstaansgeschiedenis en de bouw van het Internaat van het Christelijk Lyceum te Zeist[1]

GEERT VAN NIEUWSTADT

'De kosten van de twee gebouwen, hun meubilering en het in orde brengen der terreinen bedroegen aanmerkelijk meer dan een milloen! Maar wat wij daarvoor verkregen mocht ook gezien worden: de twee gebouwen doen hun ontwerpers, de heeren Stuivinga en [Van] Hoogevest, alle eer aan...' schrijft H.A. Weststrate, destijds rector van het Christelijk Lyceum te Zeist in het herdenkingsboek 'Zetten-Zeist 1904 - 1934'[2]*. Hij doelde hierbij op de school van het Lyceum aan de Lindenlaan en het Internaat aan de Krakelingweg die in 1920 werden gebouwd door de architecten J. en Th. Stuivinga, respectievelijk G. van Hoogevest. Het Internaat is thans een gemeentelijk monument*[3]*.*

Voorgevel van het Internaat, Van Dijk 1925.

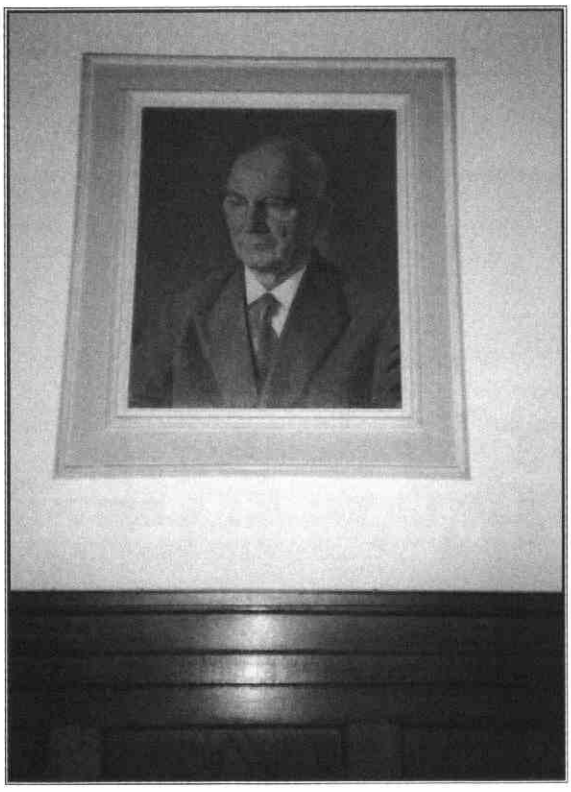
Het Internaat is inmiddels gesloten. De huidige eigenaar van het pand aan de Krakelingweg is de Stichting Reformatorische Bijbelschool te Zeist, een HBO-opleiding voor christelijk onderwijs, waarschijnlijk beter bekend onder de naam 'Christelijke Hogeschool en Toerustingscentrum De Wittenberg'. Deze doet er alles aan om het pand in goede staat te behouden. Dat is niet eenvoudig gezien de kosten van het monumentale gebouw. Het is te hopen dat het pand niet alsnog te duur wordt!

Hieronder komen achtereenvolgens de ontstaansgeschiedenis van het Christelijk Lyceum en het Internaat aan de orde, de architect van het Internaat, Gijsbert van Hoogevest, het Internaatsgebouw, en de kunstenaar die het belangrijkste deel van de decoratie verzorgde, Willem Coenraad Brouwer. Aan het einde van het verhaal volgt nog een uitleg van de gebruikte bouwkundige termen.

De geschiedenis

De oorsprong van het Christelijk Lyceum en het Internaat moeten gezocht worden in Zetten, een dorp in de Over-Betuwe aan de Linge: hier werd in 1864 het eerste Christelijk (Gereformeerd) Lyceum opgericht. De school begon in een voormalige herberg met vier leerlingen, maar eind 1865 waren het er al 25[4]. Het kleine Zetten had toen iets van het aanzien van een Academiestadje. De leraren konden echter maar moeilijk aan de landelijke Betuwe wennen. Het verloop onder hen, de constante financiële problemen, het aangewezen zijn op het staatsexamen omdat de vereiste staatserkenning ontbrak, en het gebrek aan leerlingen uit de omgeving zelf waren in 1907 aanleiding het Gymnasium naar Arnhem over te brengen en het Internaat te sluiten. In Arnhem verrees in 1926 een nieuw gebouw. Dit betekende echter (nog) niet het einde van 'Zetten'. In 1909 werd er een nieuwe 'Vereeniging voor Christelijk Hooger en Middelbaar Onderwijs' opgericht. Deze vereniging zette aanvankelijk in Zetten het werk van het vroegere Gereformeerd Gymnasium met Internaat voort. Maar niet voor lang. In Zeist bleek er namelijk een grote behoefte te bestaan aan middelbaar onderwijs. De kinderen moesten er met de tram van Zeist naar Utrecht. In 1918 verhuisden de school en het internaat van Zetten naar Zeist. Zolang de nieuwe gebouwen niet klaar waren, vond men onderdak in een oud schoolgebouw. Het Internaat werd vooralsnog gevestigd in het Slot Zeist dat 'de familiën Labouchère en Schuurbeque Boeye zoo welwillend waren [...]

Een school die te duur was

Gijsbert van Hoogevest. Portret ter beschikking gesteld door het architectenbureau G.W. van Hoogevest te Amersfoort.

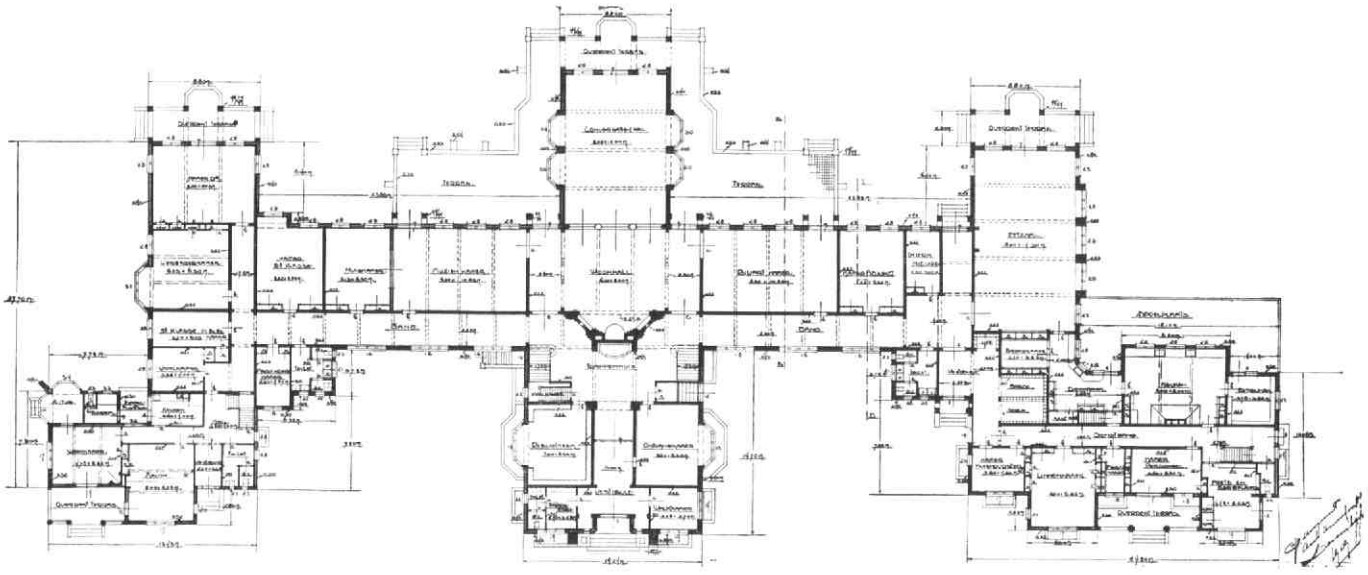
voor eenige tijd [...] te ontruimen'[5]. De school begon met 87 leerlingen, een aantal dat men in Zetten slechts een enkel jaar gehaald had. De nieuwe school en het nieuwe internaat kwamen in april 1922 klaar. De bouwprijzen waren inmiddels mede als gevolg van de oorlog 'boven alle verwachtingen gestegen zoodat voor den bouw welhaast meer dan het dubbele van den verwachte som nodig was', te weten meer dan ƒ1.000.000,-[6]. Wel had men de grond 'voor een zeer billijken prijs kunnen kopen: drie bunders voor het Lyceum, zeven voor het internaat'. Doch voor de financiering van de bouw had men naast een lening van ƒ150.000,- van de Zeister bevolking niet meer dan ƒ55.000,- aan schenkingen bijeen kunnen schrapen[7]. En 'verreweg het grootste gedeelte [hiervan was ook nog] afkomstig van twee curatoren'[8]. De gebouwen te Zetten waren verkocht, maar de opbrengst hiervan kan nooit hoog geweest zijn. De in de inleiding aangehaalde uitspraak van Weststrate dat de bouwkosten uit de hand waren gelopen, lijkt dan ook terecht. Het zou interessant zijn na te gaan hoe de communicatie tussen het bestuur en de architect verlopen is.

Waren het de gezinnen van dominees die hun zonen naar Zetten stuurden, het Internaat in Zeist voorzag vooral in de behoefte van gezinnen van diplomaten die hun kinderen een gedegen christelijke opvoeding wilden geven. Zeist was niet goedkoop. De internen betaalden ƒ1.000,- tot ƒ2.000,- per jaar naar gelang het inkomen; en het schoolgeld voor de externen lag tussen ƒ48,- voor de laagste inkomens en ƒ468,- voor inkomens tot ƒ20.000,-. Hoewel minder dan in Zetten, hebben de 'heeren' van het Internaat in hun blauwe blazers en hun grijze broeken het beeld van Zeist mede bepaald.

In Zetten leek 'armoe troef'. In het Zeister Internaat met zijn conversatiezaal, huiskamer, muziekkamer, biljartkamer, ontvangstkamer, bibliotheek, eetzaal, zestig slaap- en woonkamers voor de internen, zeven badkamers en tien douches kon het blijkbaar niet op. En de slaapkamers waren 'allen voorzien van vaste wastafel met waterleiding' meldde men trots. De vreugde bij de opening van het gebouw in april 1922 was groot: 'Voor de feestelijkheid zorgden de leerlingen: een vertaling van de Captivi van Plautus werd opgevoerd, gymnastische oefeningen vertoond, een zangkoortje zong onder leiding van Dr. Fernhout, een orkest speelde, gedirigeerd door den vurigen, breed-gebarenden Jan de Wolf'. Het resultaat doet in ieder geval de architect alle eer aan.

De architecten

Het schoolgebouw aan de Lindenlaan 23 is ontworpen door J. en Th. Stuivinga, architecten uit Zeist[9]. Zij bouwden daar ook het raadhuis en het postkantoor. Het Lyceum is een streng symmetrisch gebouw in traditionele stijl. In dit verhaal staat het Internaat centraal, zodat niet verder op het gebouw van het Lyceum wordt ingegaan. De architect van het Internaat is Gijsbert van Hoogevest (1887 - 1968) uit Amersfoort. Van Hoogevest heeft zich door avondcursussen voor het examen van de Bond van Architecten (BNA) bekwaamd en zich van bouwkundig opzichter tot architect opgewerkt. Hij is werkzaam geweest op het bureau van de interieurarchitect Theodorus Sanders (1847 - 1927)[10]. Sanders wordt door Polano gekarakteriseerd als 'een typische exponent van het negentiende eeuwse liberalisme, die (ook speculatief) winstbejag uitstekend wist te combineren met het streven naar vooruitgang (ook op sociaal gebied)'[11]. De bekende architect H.P. Berlage (1856 - 1934) ging in 1881 bij Sanders werken en werd in 1884 benoemd tot partner; de samenwerking duurde tot 1889; Berlage startte toen een eigen architectenbureau. Naar mondelinge mededeling van de familie zou Berlage de grote inspirator van Van Hoogevest geweest zijn. Hoe zij elkaar hebben leren kennen is niet duidelijk. Gezien de leeftijd van Van Hoogevest kan dit niet op het bureau van Sanders geweest zijn. Sanders zelf is in 1904 uit Amsterdam naar Amersfoort vertrokken. Rond 1910 richtte Van Hoogevest in deze plaats zijn eigen bureau op. In de jaren dertig zou - wederom naar mededeling van de familie - Van

Plattegrond van de begane grond van het Internaat, Van Dijk 1925.

Hoogevest beïnvloed geweest zijn door M.J. Granpré Molière (1883 - 1972), de geestelijke vader van het Traditionalisme. Hij bouwde in die tijd in zijn opdracht drie kerken waarbij hij het oorspronkelijke ontwerp aan diens wensen heeft moeten aanpassen[12]. Naast zijn architectenpraktijk bekleedde Van Hoogevest een aantal maatschappelijke functies. Hij was directeur aan de tekenschool van Putten, medeoprichter van het ziekenhuis Lichtenberg en op latere leeftijd voorzitter van de Amersfoortse afdeling van de BNA. Hij was voorts diaken van de Hervormde kerk in Amersfoort. De gegevens die over de loopbaan van Van Hoogevest te achterhalen waren zijn beperkt. Dat is jammer omdat hetgeen Van Hoogevest ontworpen heeft zeker niet onverdienstelijk is. Alleen al in Amersfoort heeft hij vier kerken gebouwd: samen met H.A. Pothoven de Nieuwe Hervormde Kerk aan de Leusderweg 110 (1924)[13]; de kapel van de Vrije Evangelische Gemeente aan de Appelweg 15 (1927)[14]; de Emmakerk aan de Noorderwierweg 131 (1929)[15]; en de kapel op het terrein van 'Zon en Schild' aan de Utrechtseweg 266 (1933 - 1934)[16]. Verder ontwierp hij de Julianakerk aan de Schalk Burgerstraat 217 in Den Haag (1926)[17]; de hervormde kerk aan de Brink in Slootdorp, en samen met zijn zoon, T. van Hoogevest, de Nederlands Hervormde Vredeskerk aan de Kerkewijk te Veenendaal (1947)[18]. Alle kerken vertonen naast verwantschap met Berlage duidelijke kenmerken van de Amsterdamse School. Opvallend is ook de houten bekroning van de toren van de Emmakerk aan de Noorderwierweg die daarmee een Scandinavisch uiterlijk heeft gekregen. Alleen de kerk in Veenendaal is geheel in de stijl van het Traditionalisme. Het is duidelijk dat Van Hoogevest onder invloed van verschillende bouwstijlen heeft gestaan. Hij blijft echter sober bouwen, waarbij de eerlijkheid van het materiaal uitgangspunt is. De vier kerken in Amersfoort maken deel uit van het Monumenten Inventarisatie Project van de Provincie Utrecht, maar komen volgens de mondelinge mededeling van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg te Zeist niet voor het Monumenten Selectie Project in aanmerking. De kerken aan de Appelweg en de Leusderweg zijn wel, evenals de Julianakerk te Den Haag, gemeentelijk monument.

Naast genoemde kerken waren van Van Hoogevest de volgende projecten te traceren: het gebouw van de Pensioenraad aan de Benoordenhoutseweg te 's Gravenhage (1935 - 1936)[19], verschillende paviljoens in het reeds genoemde psychiatrisch centrum 'Zon en Schild' te Amersfoort (1928 - 1932)[20]; de gevel van het kantoorpand aan de Westsingel te Amersfoort, waar thans het architectenbureau G.W. van Hoogevest gevestigd is (1917)[21]; een woningbouwproject gelegen in De Bilt, Hessenweg 49 - 103 (1919)[22]; een woningbouwproject eveneens gelegen in De Bilt, Patrijzenlaan 1 - 7 en 9 - 15 en deel uitmakend van een tuindorp dat gebouwd is op het voormalige landgoed Meyenhagen (1919 - 1921)[23]; een woning aan de Groenekanseweg in De Bilt; en samen met W.K. de Wijs, H.A. Pothoven en M.J. Klijnstra de woningbouwprojecten in de van Miereveltstraat en omgeving (1918 - 1921), en aan het Van Ostadeplein, beide te Amersfoort (1919 - 1920)[24]. Een nadere inventarisatie van Van Hoogevests werk lijkt een interessant onderzoek te kunnen worden.

Na de Tweede Wereldoorlog kwam Van Hoogevests zoon, Ir. T. van Hoogevest, op het architectenbureau werken. Omstreeks 1960 nam deze het bureau over. Hij werd op zijn beurt opgevolgd door zijn zoon, G.W. van Hoogevest. Het bureau is heden ten dage vooral bekend om de belangrijke restauraties welke het heeft uitgevoerd, zoals het Utrechtse vijf kerken restauratieplan, het stadhuis in Hilversum en het Huis Heemstede in Houten[25].

Een school die te duur was

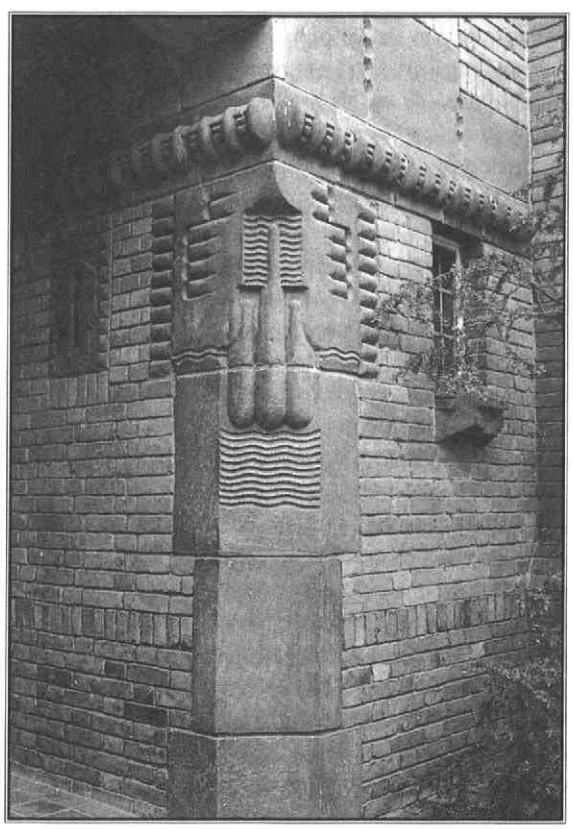
Ingangspartij met terracotta sculpturen, 1984. Collectie Gemeentearchief Zeist.

Het internaat

Het monumentale pand van het Internaat ligt met de hoofdas evenwijdig aan de Krakelingweg, een honderd meter van het kruispunt van deze weg met de Slotlaan, in een bosrijk villapark dat naar het Lyceum het Lyceumkwartier is genoemd[26]. De Slotlaan vormt een rechtstreekse verbinding met het ruim drie kilometer zuidelijker gelegen zeventiende-eeuwse Slot Zeist.

Het pand is opgetrokken in een sobere, traditionele bouwstijl en heeft een rijke decoratie die in de trant van de Amsterdamse School vooral in terracotta figuren en wandtegels door Willem Coenraad Brouwer (1877 - 1933) is uitgevoerd. De voor- of noordgevel heeft een totale breedte van rond honderd meter en is vrijwel symmetrisch. Het middengedeelte met de ingang steekt sterk vooruit, evenals de uiteinden van de beide vleugels. Aan de achterzijde wordt de symmetrie door de gelijkenis van vrijwel alle vensters over de gehele breedte van het pand nog sterker benadrukt. De breedte aan de achterzijde is tachtig meter. Het pand is opgetrokken in baksteen, heeft twee bouwlagen en een zolder, en is grotendeels onderkelderd. Het gebouw heeft een overstekend aangekapt schilddak dat met gesmoorde Hollandse pannen is gedekt. In het dak bevinden zich op regelmatige afstand dakkapellen. De nok van het middengedeelte is aan de voorzijde hoger dan de nok van de vleugels; de nok van de woningen weer iets lager dan die van de vleugels. Het middengedeelte wordt bekroond door een achthoekige toren met omloop, welke oorspronkelijk als watertoren diende; de toren had toen een reservoir voor de warmwaterinstallatie. Het muurwerk is in kettingverband gezet; op de hoogte van de scheiding tussen de beide bouwlagen loopt een rollaag van donkere stenen. De ingangspartij aan de voorzijde wordt geaccentueerd door twee zich verjongende kolossale steunberen. Onder de daklijst worden deze bekroond door terracotta sculpturen in de vorm van gestileerde hoofden. Boven en opzij van de ingang is als decoratie een terracotta strekkenlaag aangebracht met een gestileerde sluitsteen. In de zijgevels van de ingangspartij zijn in het midden op de volle hoogte van de beide bouwlagen driezijdige erkers aangebracht. Op de tweede bouwlaag bevinden zich naast de erkers grote halvensters met gebrandschilderde glas-in-lood ramen met rijk gekleurde geometrische motieven. De maker hiervan is niet bekend. Onder de vensters van de zijvleugels zit in de tweede bouwlaag metselwerk in geometrisch sierverband. Aan de achterzijde eindigen de vooruitstekende gedeelten in balkons die rusten op bakstenen pijlers met een natuurstenen kapiteel; daaronder bevinden zich terrassen. In het midden van de vleugels zitten dubbele deuren, geflankeerd door bakstenen pilasters met natuurstenen kapitelen; boven de deuren is op de tweede bouwlaag een erker met een in gevarieerd metselwerk uitgevoerde tromp. Evenals aan de voorzijde zijn achter in de

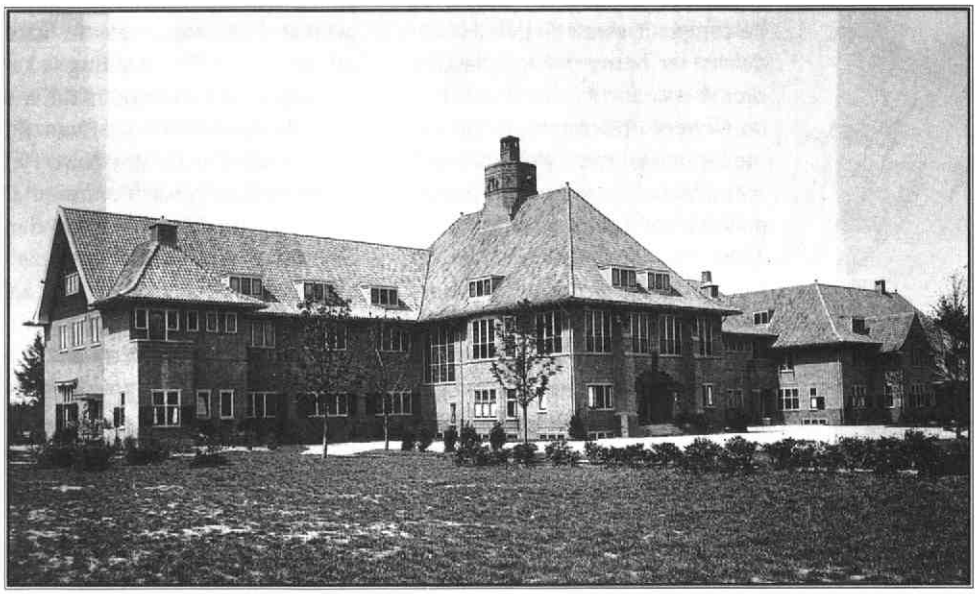
Detail van de ingangspartij, 1984. Collectie Gemeentearchief Zeist.

zijgevels van het middengedeelte driezijdige erkers. Naast de erkers zijn steunberen aangebracht. Op de steunberen staan terracotta dierfiguren: korhoenders, pelikanen, eekhoorns en eenden. Terwijl aan de voorzijde de luiken verdwenen zijn, hebben de vensters aan de achterzijde voor een deel nog de originele persiennes.

Het interieur bevat op de begane grond een tochthal en een dubbel trappenhuis. Rechts en links van de tochthal waren de bibliotheek en de ontvangsthal, nu zijn daar de directeurskamer en administratieruimte. Rechts en links van de trappenhal strekt zich over de beide vleugels de voor scholen karakteristieke lange gang uit.
Achter het trappenhuis bevinden zich nog steeds de woonhal en conversatiezaal. Aan de gang lagen de muziekkamer, de huiskamer, de kamer voor de zesde klassers, de biljartkamer en de eetzaal; thans zijn dit klassen en computerlokalen. Aan het uiteinde van de linkergang was de kamer van de dominee/directeur; rechts bevindt zich nog steeds de eetzaal. Op de eerste verdieping zijn de slaap-, woonvertrekken voor de studenten, badkamers en douches. Op de ruime zolders zijn ook nog enige zit-, slaapvertrekken.

Geldgebrek kan soms ook een voordeel zijn. Het interieur van de benedenverdieping verkeert namelijk nog vrijwel in de originele staat. In de hal respectievelijk de gangen valt de dubbele houten trappartij op die tot aan de zolder reikt. Op de palen van de trap zitten aapjes van de hand van Willem Coenraad Brouwer. Voorts zijn van belang de rood-zwarte tegelvloer; de ongeglazuurde terracotta muurtegels met peulvruchten motief, en de geglazuurde tegels in de toiletruimten. Alle zalen hebben nog de donkere, met wasbeits gekleurde balkenplafonds en lambrisering; de balken rusten op korbelen met snijwerk in de vorm van peulvruchten. In een aantal van de klaslokalen zit nog het oorspronkelijke gipsenplafond, waarin ondanks het vele malen witten het kraalmotief te zien is. De meeste zalen hebben nog de originele parketvloeren. De woonhal bezit een prachtige schouw van handgevormde stenen en decoratie van terracotta rozetten. Er hangt een grote handgesmede ijzeren luchter. Aan beide zijden van de zaal staan natuurstenen zuilen met guttae die een architraaf dragen. In de muren zijn pilasters die door rondbogen met de architraaf verbonden zijn. Het exterieur en het interieur van het pand worden - ondanks de beperkte financiële middelen - met zorg onderhouden.

Het Internaat van het Christelijk Lyceum, circa 1930. Collectie Gemeentearchief Zeist.

Willem Coenraad Brouwer

Brouwer werd in 1877 in Leiden geboren en stierf in 1933 in Leiderdorp[27]. Hij schilderde, tekende en maakte grafiek, maar hij is vooral bekend geworden om zijn keramiek. In 1901 begon hij een eigen pottenbakkerij in Leiderdorp, 'Vredelust' genaamd. Hij maakte hier aarden vaatwerk naar eigen ontwerp, tuinaardewerk, klein plastiek en bouwaardewerk. Zijn aarden vaatwerk werd weliswaar bedrijfsmatig gemaakt, dat wil zeggen in serie uitgevoerd door medewerkers naar het ontwerp van Brouwer, maar toch ambachtelijk, met zo weinig mogelijk machines. Zijn bouwplastiek is wel het meest interessant. Een van de grootste werken zijn de plastieken die hij in opdracht van de architect J.J.G. van der Steur maakte voor het Vredespaleis. Brouwer heeft de decoratie verzorgd van vele scholen, kerken, woonhuizen, openbare gebouwen en fabrieken. Naast het talloze keramische werk dat hij maakte, heeft Brouwer over zijn vak ook veel gepubliceerd en lezingen gehouden. Misschien liggen zijn verdiensten nog het meest bij deze publicaties en lezingen. Zij geven een goed beeld van de waardering voor plastiek en keramiek in die tijd. Een tijd die door H.A. van den Eijnde in 1920 in Wendingen wanneer hij het over de waardering van de beeldhouwkunst heeft, als volgt op de hak wordt genomen: 'De meer ontvankelijke bracht hoogstens van zijn reis in Italië een zooveelduizendste copie mee van den Sabijnschen Maagdenroof of van een kopje in albast met veel kantwerk omgeven, dikwijls bij tientallen tegelijk machinaal uitgeboord'[28].

Brouwer was geen gemakkelijke man. Het uitvoerend werk kon hij slecht delegeren. Wat de financiën betrof, was het vertrouwen in zijn medewerkers te groot. Zijn bedrijf was geen financieel succes. Dank zij de

Een school die te duur was

steun van een aantal Rotterdamse mecenassen heeft hij het toch kunnen bolwerken, zij het ten koste van zijn eigen gezondheid. Terecht stelt Ebbinge dat Brouwer een tegenstrijdige persoonlijkheid was, die echter belangrijke vernieuwingen in de aardewerkproduktie en de decoratieve bouwplastiek tot stand heeft gebracht[29]. Brouwer ging er van uit dat de beeldhouwkunst een bescheiden plaats in de compositie van de gevel diende in te nemen. Het plastiek moest vooral de functie van het bouwwerk onderstrepen. De samenwerking met de architect stond bij hem voorop. Zijn bouwplastiek combineerde met name goed met de baksteen van de Amsterdamse School. Zijn voorbeelden zocht hij bij de klassieken en in het Oosten. Zijn werk werd door veel architecten gewaardeerd. Daarvan getuigde de indrukwekkende lijst van namen van hen die hem opdrachten verschaften: naast Van der Steur komen in deze lijst voor J. Th. Cuypers, J.M. van der Mey, P. Kramer, D. Staal, W.M. Dudok, W. Kromhout en D.G. Logemann. Om dit gevarieerde gezelschap tevreden te stellen moet Brouwer zeer creatief zijn geweest. Zijn persoonlijke stijl verloor hij hierbij echter niet uit het oog. De plastiek van het Internaat is een fraai voorbeeld van zijn kunnen.

Samenvatting

Het Internaat aan de Krakelingweg is vanwege zijn architectuur met zijn verwantschap aan de Amsterdamse School, zijn ligging, zijn decoratie zowel die van het exterieur als van het interieur terecht een monument. De architectuur van Van Hoogevest en de bouwplastiek van Brouwer vormen een geheel. Jammer genoeg is er over de architect minder bekend.

Het gebouw is echter niet alleen interessant vanwege zijn architectuur, maar ook om zijn geschiedenis en die van zijn bewoners. Dat maakt dit monument des te aantrekkelijker. De geschiedenis moet echter nog wel beschreven worden. Het pand is in goede handen en de bestemming is geheel in overeenstemming met de aard van het pand. De inrichting is karakteristiek en sfeervol, maar wel verouderd. Er zijn meer van dit soort panden in en om Zeist. Het onderhoud van deze monumentale panden is duur. Men kan dan ook niet verwachten dat een opleidingsinstituut blijvend in staat zal zijn dit pand in goede staat te houden. Een commerciële exploitatie van het pand, bijvoorbeeld als hotel, zou het monumentale karakter zeker schaden. Het is te hopen dat het Internaat niet alsnog te duur wordt.

Noten:

1 Dit artikel is een bewerking van een werkstuk voor de Faculteit Kunstgeschiedenis van de Universiteit van Utrecht dat in verkorte vorm eerder verscheen in het Nieuwsblad Monumentenzorg en Archeologie van de Gemeente Amersfoort.
2 Weststrate 1934, 18 e.v.
3 Blijdestein 1984, 123 e.v.
4 Koopmans 1925, 1 e.v.
5 Rutgers 1925, 6 e.v.
6 Ibidem, 7.
7 Helfenrath en Nijenhuis 1988, 135.
8 Weststrate 1934, 28.
9 Voor de historie van het schoolgebouw over de laatste 200 jaar zie Boersma en Verstegen 1986.
10 Zie voor Theodorus Sanders: Scheen 1970, 285; Blijdestein Utrecht, 130 en 131; Polano 1949, 133; Reinink 1975, 13 e.v.; en Bock 1983, 187 - 190 en 417.
11 Polano 1949, 133.
12 De Vader van G. van Hoogevest is knecht/ timmerman in een werkplaats geweest; hij maakte hier een aannemingsbedrijf van; dit is nu het meer dan 100 jarig bestaand Aannemingsbedrijf van Hoogevest te Amersfoort.
13 Zie inventarisatiekaart van het Bureau Monumentenzorg Amersfoort van 25 november 1986; Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht, objectnummer AMF 533; Gemeentearchief Amersfoort, bouwtekening 24.204 en 82.081; en Cramer z.j., 64.
14 Zie inventarisatiekaart van het Bureau Monumentenzorg Amersfoort van 21 november 1986; Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht, objectnummer AMF 24; Gemeentearchief Amersfoort, bouwtekening 26.140 e.v.; en Cramer z.j., 64.
15 Zie Gemeentearchief Amersfoort, bouwtekening 29.136 e.v.; en Cramer z.j., 64.
16 Zie Monumenten Inventarisatie Project Provincie Utrecht, objectnummer AMF 792; Gemeentearchief Amersfoort, bouwtekening 33.586 e.v.; en Cramer z.j., 65.
17 Zie Monumenten Inventarisatie Project Gemeente 's Gravenhage, Bureau Monumentenzorg van 17 april 1990; Wils 1926, 280-283 en plaat 31; Rosenberg 1988, 269 en 326;en van der Weel 1975, 149-157.
18 Kolman 1996, 285.
19 Rosenberg 1988, 326.
20 Gemeentearchief Amersfoort, bouwtekening 33.586 e.v.; Cramer z.j., 71.
21 Cramer z.j., 114.
22 Broekhoven en Barends 1995, 143-144.
23 Ibidem, 182-183.
24 Cramer z.j., 98.
25 Zie Van Hoogevest 1988.
26 Voor literatuur over het Internaat zie ook Blijdestein 1996; Van Dijk 1925; Vunderink 1965; Weststrate 1925 en Anonym, Zetten-Zeist 1909 - 1984. Bij de beschrijving van het pand hebben we dankbaar gebruik kunnen maken van kopieën van de oorspronkelijke architectentekeningen van G. van Hoogevest uit december 1919 van voor -, achter - en zijgevels, welke welwillend door het architectenbureau G.W. van Hoogevest te Amersfoort ter beschikking gesteld zijn.
27 Algemeines Künstlerlexikon: die bildende Künstler aller Zeiten und Völker, München 1992, 404.; Spruit-Ledeboer

1977, 335; Ebbinge 1980; tevens werd Brouwer's autobiografie uit 1927 geraadpleegd; deze bevindt zich in het Brouwer Archief bij het Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie, Den Haag.

28 Van den Eijnde 1920, 3.

29 Ebbinge 1980, 19.

Geraadpleegde archieven:

Bouw- en Woningtoezicht Gemeente Zeist, Zeist.

Gemeentearchief Amersfoort, Amersfoort.

Gemeentearchief Zeist, Zeist.

Rijksdienst voor de Monumentenzorg, Archief en Foto- en tekeningenarchief, Zeist.

Literatuurlijst:

Algemeines Künstlerlexikon: die bildende Künstler aller Zeiten und Völker, München 1992.

Anonym, '*Zetten-Zeist, 1909-1984*', *Gedenkboek bij het 75 jarig bestaan van het Christelijk Lyceum*, z.j., z.pl.

Blijdestein 1984, Roland Blijdestein, *Zeist, Groei en Bouw; Huis ter Heide, Lyceum kwartier en Austerlitz. Een inventarisatie van waardevolle gebouwen*, Zeist 1984.

Blijdestein 1996, R. K.M. Blijdestein, M. Laman, K. Loeff, *Naar een bescherming van jongere bouwkunst, selectie Gemeente Zeist*, Zeist 1996.

Blijdestein Utrecht, Roland Blijdestein en Marinus Kooiman, *Architectuur en stedebouw in de provincie Utrecht 1850-1940*, Zwolle/ Zeist z.d.

Bock 1983, Manfred Bock, *Anfänge Einer Neuen Architectur, Berlages Beitrag zur Architektonischen Kultur der Niederlande im Ausgehenden 19. Jahrhundert*, 's Gravenhage/ Wiesbaden 1983.

Boersma en Verstegen 1986, Tjeerd Boerstra en Ton Verstegen, *Nederland naar school, Twee eeuwen bouwen voor een veranderd onderwijs*, z.p., z.d. (uitgegeven in Rotterdam 1986, in het kader van de tentoonstelling 'Nederland naar school').

Broekhoven en Barends 1995, Sabine Broekhoven en Sonja Barends, *De Bilt, Geschiedenis en architectuur*, Zeist 1995.

Brouwer 1930, Willem C. Brouwer, '*Een en ander over ceramiek*', *Het Nederlandsch en Nederlandsch-Indisch Huis Oud en Nieuw*, Jrg. 130, 130-146.

Cramer, Max Cramer, *Amersfoort Monumenten Inventarisatie Project, Architectuur en Stedebouw 1850-1940*, Zwolle/ Amersfoort z.d.

Van Dijk 1925, Ds H. van Dijk, '*Ons Internaat*', *Christelijk Lyceum met internaat te Zeist*, Zeist z.d. (waarschijnlijk uitgegeven omstreeks 1925).

Ebbinge 1980, E. Ebbinge, *W.C. Brouwer (1877-1933) aarden vaatwerk- tuinaardewerk – bouwaardewerk*, Catalogus van het Gemeentelijk Museum 'Het Princessehof', Leeuwarden 1980.

Van den Eijnde 1920, H.A. van den Eijnde, '*De beeldhouwkunst van heden*', *Wendingen* (1920) 3, pp 3.

Haslinghuis 1997, E.J. Haslinghuis, H. Janse, *Bouwkundige termen: verklarend woordenboek van de westerse architectuur- en bouwhistorie*, Leiden 1997.

Helfenrath & Nijenhuis 1988, J.F. Helfenrath en Ad Nijenhuis, '*Uit het Zeister leven gegrepen*', *Een beeldverhaal van 1900 - 1940*, Zeist 1988.

Van Hoogevest 1988, T. van Hoogevest, G.W. van Hoogevest, Stijn Verbeek, *Signatuur in steen: vijf kerkenrestauratie-plan 1968-1988*, Utrecht 1988.

Kolman 1996, Chris Kolman e.a., *Monumenten in Nederland*, Utrecht, Zeist 1996.

Koopmans 1925, dr. J.J. Koopmans, '*Van stekje tot boom, 1864 – 1925*', *Gedenkboek van het Christelijk Lyceum te Zetten Lyceum te Arnhem, uitgegeven bij gelegenheid van het 60-jarig bestaan, 1864 - 1924*, Arnhem 1925.

Polano 1949, Sergio Polano, *Hendrik Petrus Berlage. Het complete werk*, Alphen aan den Rijn 1949.

Reinink 1975, A.W. Reinink, *Amsterdam en de Beurs van Berlage, reacties van tijdgenoten*, 's Gravenhage 1975.

Rosenberg 1988, H.P.R. Rosenberg, *Christiaan Vaillant en Dirk Valentijn, Architectuur Gids Den Haag 1800-1940*, Den Haag 1988.

Rutgers 1925, dr. H.C. Rutgers, '*Onze Vereeniging*', *Christelijk Lyceum met internaat te Zeist*, Zeist z.d. (waarschijnlijk uitgegeven omstreeks 1925).

Scheen 1970, Pieter A. Scheen, *Nederlandse Beeldende Kunstenaars 1750-1950*, 's Gravenhage 1970.

Spruit-Ledeboer 1977, Mieke S. Spruit-Ledeboer, *Nederlandse Keramiek 1900-1975*, Assen/ Amsterdam 1977.

Vunderink 1965, Ds. G.W.C. Vunderink, *Jongens Internaat*, Heemstede 1965.

Van der Weel 1975, A. van der Weel Czn, *Haagse Hervormde Kerken en Kapellen*, Amsterdam 1975.

Weststrate 1925, dr. H.A. Weststrate, '*Ons Lyceum*', *Christelijk Lyceum met internaat te Zeist*, Zeist z.d. (waarschijnlijk uitgegeven omstreeks 1925).

Weststrate 1934, dr. H.A. Weststrate, '*Vijf en twintig jaren*', *Zetten-Zeist 1909 - 1934*, Utrecht 1934.

Wils 1926, Jan Wils, '*De Julianakerk te 's Gravenhage, arch. G. van Hoogevest, B.N.A., Amersfoort*', Het Bouwbedrijf (1926) 2, 280-283.

Bouwkundige termen:

Aangekapt schilddak: dak gevormd door twee driehoekige schilden aan de smalle en twee trapeziumvormige aan de lange zijde, met een oplopende knik in de helling.

Architraaf of hoofdbalk: het onderste dragende deel van het hoofdgestel, rustend op (de kapitelen van) de zuilen, b.v. van een klassieke tempel.

Gesmoorde Hollandse pan: een gegolfde, door gebrek aan zuurstof in de steenoven grijs gekleurde pan van rood aardewerk die zich omstreeks 1500 ontwikkelde en later Hollandse pan werd genoemd.

Guttae: meervoud van het Griekse woord 'gutta' of druppel: versiering bij de Dorische orde tussen de kroonlijst en de fries, b.v. van een tempelfronton.

Kettingverband: metselverband waarbij bakstenen afwisselend met twee of drie strekken en een kop zijn gerangschikt.

Kolossaal verjongende steunbeer: verzwaring van het muurwerk, opgaande over de volle hoogte van de gevel en in doorsnede naar boven afnemend.

Korbeel: schoor, paal, balk of stijl tussen een vertikaal en een horizontaal onderdeel van een houtconstructie om de belasting op te vangen, in dit geval tussen de muur en de balken van het plafond.

Persienne: vensterluik, buiten zonneblind met horizontale schuin neergeklapte latten, te vergelijken met jaloezieën, doch niet beweegbaar.

Rollaag: metselverband waarbij de bakstenen op hun kant zijn gerangschikt.

Rozet: concentrisch roosvormig ornament.

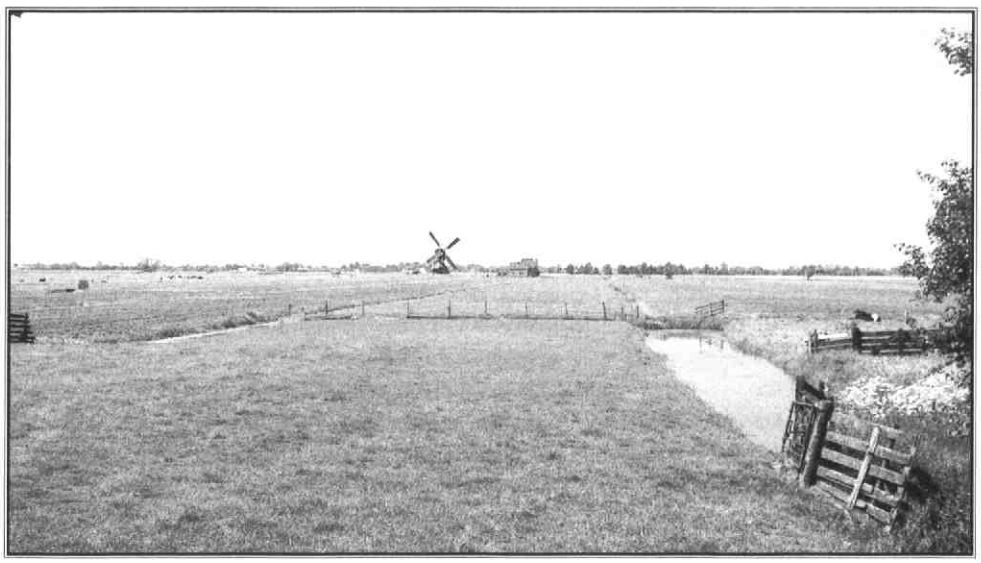
Sluitsteen: middelste steen in een boog of strek, b.v. boven een venster, vaak van natuursteen.

Tromp: koepel- of kegelvormig overgangslid dat de verklimming van een vlak naar een veelhoekige of ronde bovenbouw bewerkstelligt, in dit geval van de vlakke bouwmuur naar de driehoekige erker.

De hennepwerven van lopik

Nettie Stoppelenburg

Hennepteelt heeft in de laatste decennia een betekenis gekregen die wel heel anders is dan in de voorgaande eeuwen. De hennepteelt in de Lopiker- en Krimpenerwaard en in het Land van Woerden had toen namelijk te maken met de touwproductie. Met de opening van het touwmuseum 'De Baanschuur' in Oudewater krijgt deze vrijwel vergeten bedrijfstak uit de Gouden Eeuw van Nederland nieuwe aandacht. Het Utrechts Archief bezit één van de interessantste items op het gebied van de hennepteelt: het kaartboek van de hennepwerven van Lopik.

De meest westelijke van de twee tuinen van Lambert Cornelis, tussen Lopikerweg West nr. 102 en nr. 101a.

Foto's: auteur. Landkaarten uit het kaartboek van de hennepwerven van Lopik, Het Utrechts Archief.

Hennep is geen inheems gewas in Nederland: het is afkomstig uit Azië. Er zijn diverse soorten hennep, variërend van soorten die meer vezels produceren tot soorten waarvan de vrouwelijke variant hasjiesj produceert. Het Nederlandse klimaat is meer geschikt voor de vezelproducerende plant. Hennep ontwikkelt een diepdoordringend wortelstelsel, dat de structuur van de grond verbetert. Als bij de oogst de plant niet wordt uitgetrokken maar gesneden, blijft een veld van verteerbare stoppels achter en ook dit draagt bij tot de verbetering van de bodemstructuur. Hennep groeit in een korte periode tot een hoogte van twee tot drie meter, zodat het ondergroeiende onkruid verstikt. Het kan jaren achtereen op hetzelfde perceel worden verbouwd, zodat de boeren speciale hennepwerven of 'henneptuynen' aanlegden voor de teelt. De vezelhennep werd verwerkt tot garen voor scheepstouw, visnetten en zeilen.

Samen met Willeskop is Lopik de oudste ontginning in de Lopikerwaard: kort voor 1100 gingen de kolonisten aan de slag. De ontginningen in de Lopikerwaard werden uitgegeven door de bisschop van Utrecht. De kolonisten sloten meestal een copecontract en moesten een symbolisch bedrag aan 'tijns' betalen. De verantwoordelijkheid voor de parochies in de nieuwe ontginningen was door de bisschop verdeeld tussen de aartsdiakens van de Utrechtse kapittels. Die kapittels bestonden uit de colleges van kanunniken van de vijf belangrijkste kerken in de stad Utrecht. Lopik viel onder het aartsdiakonaat van het kapittel dat verbonden was aan de kerk van Sint Marie. Het merendeel van de polder Lopik, ten noorden van de Lopikerwetering, was tot 1795 zelfs in bezit van dat kapittel. Toen de stad Utrecht overstapte op het protestantse geloof, namen protestanten zitting in de kapittels om de eigendommen te beheren.

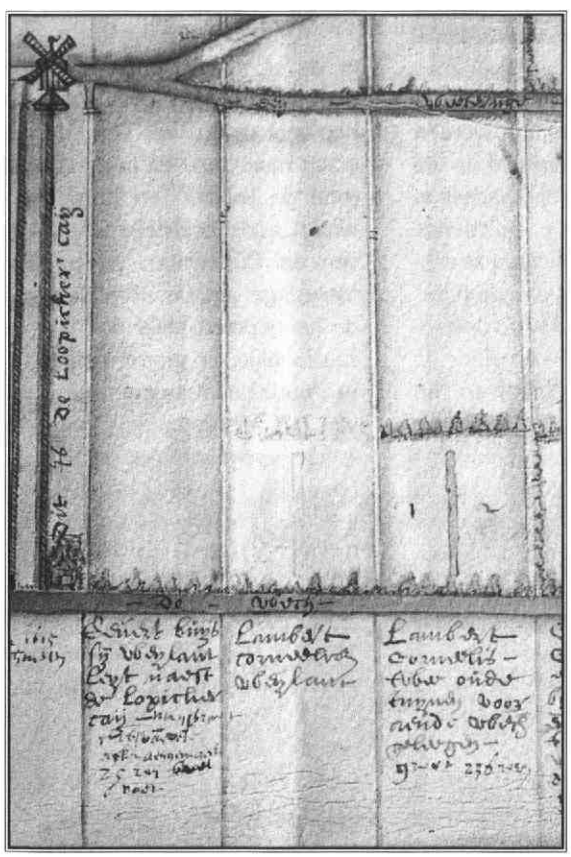
Bij het archief van het kapittel van Sint Marie in Het Utrechts Archief bevindt zich een fraai kaartboekje, dat helemaal gewijd is aan de hennepwerven van Lopik. Dit kaartboekje werd in 1607 gemaakt door landmeter en kaartmaker Jan Rutgersz. van den Berch. Hij heeft de hele polder van Lopik in kaart gebracht: van de molen bij Zevender tot voorbij de molen van Batau. En overal tekende hij hennepwerven, 'tuynen' zoals hij schreef, en noteerde hij de oppervlakte. Al dat werk had een financiële achtergrond. De boeren dienden een tiende van de opbrengst te overleggen aan het kapittel van Sint Marie.

De hennepteelt was eigenlijk een gevolg van afwateringsproblemen in de polders en geen eerste keuze van de boeren. De grond werd namelijk na de ontginning gebruikt als akkerland. Sloten en weteringen zorgden voor de afwatering. Al snel begon de bodem in te klinken, zodat het land te drassig werd voor akkerbouw. Er werden boezems aangelegd om het water beter af te kunnen voeren naar de rivieren. Na verloop van tijd werd de natuurlijke afwatering van de boezems onmogelijk. Er werden molens gebouwd om het waterpeil op een aanvaardbaar niveau te hou-

Boerderij Lopikerweg West met op de voorgrond de Lopikerwetering.

den. Maar inmiddels was de meeste grond toch niet meer geschikt voor akkerbouw. De boeren begonnen met veeteelt en ze combineerden dat met de teelt van hennep. Hennep groeide uitstekend op de drassige poldergrond, vooral wanneer de mest van het vee op de 'hennepwerfjes' was opgebracht. Rond 1500 was de teelt van hennep heel belangrijk geworden. Hoe meer de visserij en de scheepvaart zich ontwikkelden, hoe meer vraag er kwam naar touw en dus naar hennep.

Detail van kaart 1 uit het kaartboek van de hennepwerven van Lopik met op de derde kavel ten oosten van de molen bij Zevender 'Lambert Cornelis - twee oude tuynen voor aende wech gelegen groot 236 roe'.

Het boerenleven en het boerenbedrijf van toen zagen er wel anders uit dan dat van tegenwoordig. De boerderijen waren gebouwd van hout en leem en voorzien van een rieten dak. Pas in de zeventiende eeuw werden de eerste bakstenen hoeves gebouwd. De lemen huizen hadden een belangrijk nadeel: er kon gemakkelijk worden ingebroken. Met een schop, een hak of een mes kon een gat in de muur worden gemaakt. De vele rondzwervende vagebonden maakten daar maar al te vaak misbruik van. Toch waren veel boerenerven niet zo gemakkelijk te betreden, want over de sloten langs de wegen lagen geen bruggen. Er waren wel bruggehoofden en op het erf waren dan ook planken om een brug neer te leggen. Maar als de planken niet werden gebruikt, werden ze weggehaald. De brede sloten waren namelijk belangrijker dan de wegen. De boeren gingen vaker met hun schouw door de sloot dan met paard en wagen of te voet over de modderige wegen. Iedere boer had minstens één schouw. Schouwen werden gebruikt voor het vervoer van mensen, vee, melk, hooi en mest. Na de grote overstromingen van 1751 en 1760 werd de weggespoelde mest genoteerd per schouw: zoveel 'schouwe misse weggespoeld' staat er dan[1].

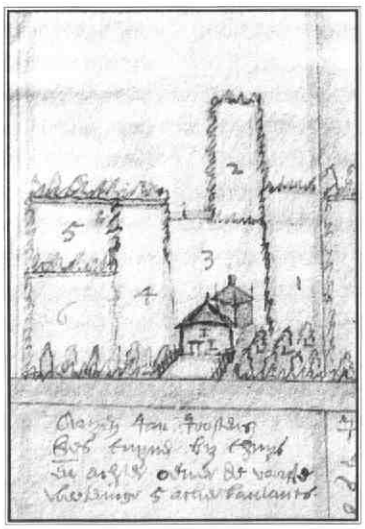
Aan de slootkanten van het boerenerf was plaats voor eendennesten, al dan niet in broedkorven. De tamme eenden fungeerden als lokeenden in de vele eendenkooien, maar de eendeneieren konden ook geraapt worden. De boeren waren verplicht om de eenden, net als de kippen, vast te zetten in de periode dat de hennep werd ingezaaid en ontkiemde[2]. Ze moesten hun eenden dus kortwieken en achter hekken kunnen houden. Overigens hielden de boeren ook kippen, maar daar werd wel belasting op geheven, het 'hoendergelt'[3].

Vooraan de kavel lagen de stukken hennepland. Elke hennepakker of 'werf' was omgeven door sloten en langs de sloten stonden wilgen. Voor de teelt van hennep is veel mest nodig. Alle stalmest werd dan ook gebruikt voor de hennepakkers. De akkers werden ook nog eens met bagger opgehoogd. Hennepland was van hoge waarde. In de lijsten van de schadevergoedingen na de overstromingen van 1751 en 1760, stelde men de huurwaarde van wei- en hooiland op twaalf gulden per morgen en dan werd er nog eens vier gulden per morgen extra uitbetaald als schadevergoeding voor de inkomstenderving door het groeien van heermoes en ander onkruid. Maar de waarde van hennepland werd op vijftig gulden per morgen gesteld! Overigens is een 'morgen' een oppervlaktemaat die al vanaf 1820 officieel niet meer wordt gebruikt. Een 'morgen' was niet overal even groot. De meest gebruikte is de Rijnlandse morgen van 8516 m² (ruim 4/5 hectare). Het zou moeten gaan om een oppervlak dat in één morgen bewerkt kan worden.

Het jaar kende voor de boer een vaste indeling. Tussen januari en mei kalfden de koeien. De melkproductie kwam dan op gang. In mei zaaide de boer zijn hennep-

Tuin 6 en rechts op de achtergrond tuin 5 bij Lopikerweg West 51.

Detail van kaart 6 uit het kaartboek van de hennepwerven van Lopik. 'Reyer Jan Joosten ses tuynen bij thuys ende achter oever de voorste wetering 5 akkerbaulants.

land in. De koeien konden naar buiten zodra er genoeg gras groeide. Er werd een stier bij de koeien gelaten, zodat ze weer drachtig raakten. Eind juli oogstte de boer de mannelijke hennepplanten, maar de vrouwelijke planten moesten nog een maand blijven staan. De gerooide of gesneden hennepplanten werden op bossen gebonden en in de sloot gelegd om te 'roten'. Dat diende om de hennepvezel los te maken van de houtige kern van de plant. De boeren namen de bijbehorende stank maar voor lief: het was tenslotte hun inkomen! Voorbijgangers dachten er soms wel anders over. Schout en schepenen van de dorpen trokken zich ook niets aan van de stank, maar toch waren er wel regels. Het was verboden om hennep te laten roten in de sloten langs de wegen om de doorgang voor de schouwen niet te belemmeren[3]. Na een dag of tien werd de hennep te drogen gezet tegen de knotwilgen of tegen een speciale stelling. Dan werd de hennep nog eens boven vuur nagedroogd, zodat het kurkdroog werd voor de volgende behandeling: het 'braken'. Met de braak werden de hennepstengels gebroken zodat houtpijp en vezel werden gescheiden. Het drogen boven vuur en het braken werd in een speciale 'braakhut' gedaan vanwege het brandgevaar. Zo'n braakhut stond namelijk op een apart erf, zodat het vuur niet naar de hoeve over kon slaan. In de oorspronkelijke aanwijzende tafels van het kadaster van 1832 worden nog braakhutten vermeld in de boerenbuurten. Op de kaartjes in de zeventiende en achttiende eeuwse kaartboeken staan ze echter niet aangegeven. Om de houtresten te verwijderen werd de hennep na het braken nog door de 'hekel' gehaald. Een braak en een hekel konden door de boer zelf worden gemaakt. Een braak bestaat uit twee planken voorzien van balkjes die in elkaar vallen. Een hekel is gemaakt van een houten balk waarop spijkers staan. De boer gebruikte in principe alleen een grove hekel. Al met al: een bewerkelijke procedure voordat de boer zijn eerste oogst klaar had voor de verkoop.

Inmiddels was het al najaar geworden en de boer zette zijn koeien weer op stal. De melkgift zakte en uiteindelijk stond de koe 'droog'. De laatste drie maanden voor het kalven kon de koe dan haar voer gebruiken voor het groeiende kalf. De boer slachtte zijn varken, rooide zijn knollen en plukte de appels en de winter kon komen. Had het gezin trek in vers vlees of was er extra geld nodig, dan was de boer blij als hij een eendenkooi bezat. Voor de vrouwelijke hennepplanten was in het najaar maar weinig tijd geweest. Voordat ze waren geroot, was al wel het zaad gedorst. De stengels van vrouwelijke planten waren te dik om te braken en ze moesten dus geschild worden. 'Saling of schil hennip' werd dat genoemd en meestal stonden ze in februari nog in de schuur om verwerkt te worden. En ondertussen begon dan het kalven van de koeien en dan was er voor de boer weer een jaar verstreken...

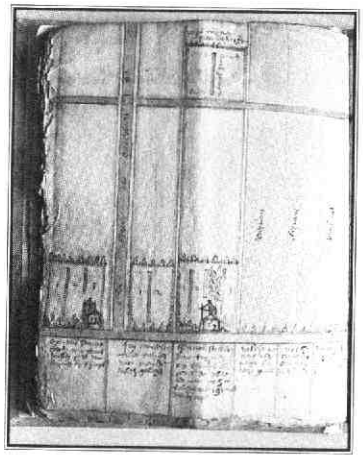
In de zestiende en zeventiende eeuw leverde de verbouw van hennep veel op. Er was een enorme vraag naar touw en in de stadjes rond de Lopiker- en Krimpenerwaard, zoals IJsselstein, Schoonhoven en Oudewater, waren vele touwslagerijen. De uitbreiding van de hennepteelt blijkt ook uit het kaartboekje. Er wordt gesproken van 'oude henniptuynen' maar ook van 'nye henniptuynen'. De meeste hennepwerven lagen dichtbij de boerderijen in verband met het vervoer en de verwerking van de hennep. De oppervlakte van de hennepteelt in Lopik bedroeg in 1607 ongeveer driehonderd hond of vijftig morgen. Dat is in moderne oppervlaktematen 42,5 hectare.

Het kaartboekje laat de hennepteelt op haar hoogtepunt zien. In de tweede helft van de zeventiende eeuw was die tijd al voorbij. In

Het Swaantje, Lopikerweg West 46, met daarnaast de Damweg.

1672, bij de inval van de Fransen, werd ook Lopikerwaard onder water gezet als deel van de Hollandse Waterlinie. Binnen enkele jaren volgde een dijkdoorbraak. Overstromingen betekenden altijd een grote schadepost aan de hennepwerven, omdat de opgehoogde grond - bagger en mest - weg-

Kaart 7 uit het kaartboek van de hennepwerven van Lopik met uiterst links: 'Cornelis Hendrixs Floxen nu tonis Joosten heeft drie tuijnen bij thuijs.

spoelde. In de achttiende eeuw kregen de boeren te maken met veepest en dus met een tekort aan mest. De enorme schade van de overstromingen in 1726, 1747, 1751 en 1760 werd nog eens vergroot door de veepest omdat het vee van diverse boeren noodgedwongen bij elkaar gedreven werd op de hogere plaatsen. Tegen het einde van de achttiende eeuw werd in Lopik nog maar acht morgen en vier hond gebruikt voor hennepteelt.
Veldonderzoek wijst uit dat er nog steeds resten over zijn van het landschap dat in het kaartboekje uit 1607 werd gedocumenteerd. De eerste tuin van Lambert Cornelis bijvoorbeeld, vlak bij de molen van Zevender. En de tuinen 6 en 5 van Reyer Jan Joosten, een paar kilometer oostwaarts voorbij Cabauw. Op de plaatsen waar in 1607 een boerderij stond, staat in de meeste gevallen ook nu nog een boerderij. Om maar eens een voorbeeld te noemen: het huis dat ooit van Cornelis Hendrixs Floxen was en vervolgens van Tonis Joosten is nu bekend als Lopikerweg West 46 of 'Het Swaantje'. En 'De Steech nae Oudewater toe' is niets anders dan de Damweg.

In Touwmuseum 'De Baanschuur' in Oudewater worden zowel het productieproces van hennep en touw als de producenten belicht. Dat de touwindustrie een belangrijke rol vervulde in de economie van Oudewater, is inmiddels wel bekend. Zelfs de beroemde 'Heksenwaag' dankt haar bestaan aan de handel in hennep en touw. Na de verwoesting van Oudewater in 1575 werd de waag versneld herbouwd door het heffen van een extra belasting op het wegen van hennep. Op de lijnbanen in de Achter- of Wijngaardstraat, in de Bieze en op en langs de wallen van het stadje verdienden ooit honderden inwoners van het stadje hun brood met het spinnen van garen en het slaan van touw. De gele hennep rond hun buik bezorgde hen de bijnaam 'geelbuiken'. De voorraden hennep en garen werden opgeslagen in 'baanschuren'. Bovendien had zo'n baanschuur een aanbouw waar het grote wiel van de baan overdekt stond opgesteld. Elke morgen gingen de deuren open en werd het garen ingespannen. Vrouwen en kinderen draaiden het wiel waarmee het dunne spinsel tot steeds dikker en sterker garen werd getwijnd. Van de tientallen baanschuren die Oudewater ooit telde, zijn er nog twee over. In één daarvan is nu het museum gevestigd. Oude gereedschappen, een lijnbaan, video's en foto's brengen het verleden van boer en baander tot leven. Hier kan de bezoeker het verhaal van de spinnende geelbuiken zien, horen, voelen en ruiken.

Noten:

1. Archief van Schout en Gezworenen van 's Heeraertsberg en Bergambacht, inventarisnrs 168 en 171.
2. Archief van Schout en Gezworenen van 's Heeraertsberg en Bergambacht, inventarisnr. 1
3. Archief van Schout en Gezworenen van 's Heeraertsberg en Bergambacht, inventarisnr. 61. Het betreft hier jaarrekeningen over de periode 1688-1703.

Geraadpleegde archieven:

Het Utrechts Archief, Archief van het kapittel van Sint Marie.
Het Utrechts Archief, Archief van de Heerlijkheid Hoenkoop.
Streekarchief Krimpenerwaard, Archieven van de gemeenten Bergambacht en Stolwijk.
Gemeentearchief Oudewater, Oud-archief van de gemeente Oudewater.

Literatuur:

W.F.J. den Uyl, *De Lopikerwaard.* Utrecht, 1963.

Jaarverslag Vereniging Oud-Utrecht 2000

Algemeen
Het doel van de vereniging waarnaar sinds het lustrumjaar 1998 werd gestreefd is gerealiseerd: in het jaar 2000 werd het 2000ste lid geregistreerd.
Het bestuur stelde een beleidsplan op waarin de doelstellingen en plannen voor de komende vijf jaar zijn verwoord. Dit werd in twee delen in de beide ledenvergaderingen vastgesteld.
Het bestuur hield zich veel bezig met de erfenis van mevrouw A.H. Ulbrich. Er werd een stichting opgericht voor het beheren van het vermogen. Door bestuur en leden werden voorstellen gedaan voor het besteden van de revenuen van het vermogen voor het jaar 2001. Er werd besloten tot de volgende bestedingen: een jaarlijkse grote activiteit voor leden (in 2001 ƒ 13.000,-), het uitbrengen van één extra (thema)nummer van het Tijdschrift (ƒ 12.500,-), het aantrekken van een eindredacteur van het Tijdschrift (ƒ 10.000,- voor vijf nummers in 2001), het laten schrijven van een artikel over een onderwerp uit de witte-vlekkenlijst voor het Jaarboek (ƒ 7.500,-) en het ondersteunen van de Kadastrale Atlas 1832 van Vleuten-De Meern-Haarzuilens (ƒ 5.000,-).

Bestuur, redacties en commissies
De samenstelling van bestuur, redacties en commissies was in 2000 als volgt:

Bestuur
Mr.P.A. Blok, voorzitter
P. Kroes, penningmeester
Mw. drs. C.C.S. Wilmer, secretaris
Dr. R.E. de Bruin, lid (tot 23 november)
Mw. drs. M.E.G. Dirven, lid
Mw. drs. J. Vroemen, lid
Mw. dr. M. van de Vrugt, lid

Redactie Tijdschrift
Dr. B. van den Hoven van Genderen
Mw. drs. M.C. van Oudheusden
Mw. drs. J.C.M. Pennings
R.P.M. Rhoen
Mw. drs. B. van Santen
Mw. drs. M.A. Vugts
Mw. dr. M. van de Vrugt, namens het bestuur

Redactie Jaarboek
Mw. drs. M.A. van der Eerden-Vonk
Dr. P.D. 't Hart
Mw. drs. A.L. Jordens
Drs. H.L.Ph. Leeuwenberg
Drs. A. Pietersma
Drs. M.H. Stafleu

Activiteitencommissie
P.J.M. Collard
J.J.W. Hauptmeyer
H. Luijsterburg
Mw. drs. P.M. Stoppelenburg
H. Uppelschoten
Mw. N. Vlot-Werner
Mw. drs. J. Vroemen, namens het bestuur (tot 23 november)
J.H. de Wit

Commissie Actuele Ontwikkelingen
D. van Batenburg
E. Teunissen
L.A. van der Tuuk

Commissie van Acht
Mr.P.A. Blok, namens het bestuur
Ir. C.A. Bos
Drs. J. Luijt
B.J. Martens van Vliet
L.A. van der Tuuk

Oud-Utrecht op Internet
Drs. J. Luijt

Het bestuur vergaderde elf keer op de vaste vergaderplaats, de Fundatie van Renswoude, en twee keer ten huize van bestuursleden, waarvan één keer samen met de Activiteitencommissie.
In het bestuur trad een verandering op. De heer R.E. de Bruin verliet het bestuur in de najaarsvergadering wegens drukke werkzaamheden. Het bestuur was er toen nog niet in geslaagd een opvolger te vinden, die bij voorkeur werkzaam in of nauw betrokken bij de Utrechtse museumwereld zou moeten zijn.
Er was geen wijziging in de redactie van het Tijdschrift. In de Jaarboekredactie nam de heer Stafleu de plaats in die was ontstaan na het vertrek van de heer T.J. Hoekstra.
Bij de Activiteitencommissie nam mevrouw J.C. van Kuipers-van der Wal afscheid.
In de overige commissies deden zich in het verslagjaar geen veranderingen voor.

Tijdschrift
Het tijdschrift bood in zes afleveringen een grote verscheidenheid aan onderwerpen. Het werd uitgebreid met vier pagina's en met kleur in het binnenwerk. Vaste rubrieken waren dit jaar 'tuinen en parken' en 'aardkundige werken'.

Jaarboek
Het Jaarboek 2000 bevat vijf grote artikelen over diverse onderwerpen, waarvan één betrekking heeft op de hoofdstad, en de kroniek over het jaar 1999.
De presentatie van het Jaarboek 2000 vond op 10 december plaats in de zaal van Palladio aan het Kleine Geertekerkhof. De heer F. Gaasbeek, een van de auteurs, hield een causerie, waarin de onderwerpen van de Jaarboekartikelen waren verwerkt.

Oud-Utrecht-prijs
Op 10 december werd tevens de winnaar van de Oud-Utrecht-prijs 2000 bekend gemaakt. Mevrouw Drs. M. Voorn, een van de zeventien inzenders, ontving de prijs (een bedrag van *f* 5000,-) voor haar inzending over het debat rond de oprichting van het Utrechtse volksbadhuis in 1904. De jury bestond uit de heren P.D. 't Hart, F.J.W. van Kan en C.H. Staal.

Op 10 december werd behalve de presentatie van het Jaarboek en de uitreiking van de Oud-Utrecht-prijs 2000 ook de Provinciale Archeologische Kroniek 1998-1999 gepresenteerd en het 2000ste Oud-Utrechtlid bekend gemaakt.
Tussen deze programma-onderdelen door zorgden drie jonge musici voor een muzikaal intermezzo.

Ledenvergaderingen en andere activiteiten
- De voorjaarsledenvergadering werd gehouden op 22 juni in de St.-Antoniuskerk, waar ons lid C. Staal de aanwezigen na afloop rondleidde.
- De najaarsledenvergadering vond plaats op 23 november in het Broodhuis, de voormalige synagoge, aan de Springweg. Evenals bij de voorjaarsvergadering werden de leden na afloop geïnformeerd over geschiedenis van het bijzondere gebouw waarin de vereniging te gast was. De voorganger van de gemeente van Ruth, de heer K. Asberg, gaf een uitgebreide toelichting.
- Het jaarlijkse grote evenement stond dit jaar in het teken van Karel V. Deze dag werd dan ook gehouden in het onlangs gerestaureerde Grand Hotel Karel V, op zaterdag 15 april. Er vonden lezingen plaats over Karel V (door de heer G. Petri) en over de uit Utrecht afkomstige schilder Anthonius Mor (door mevrouw Th. Coppens) en een rondleiding door het gebouwencomplex van het Duitse Huis door mevrouw L. Bogaers. Na een copieus lunchbuffet werd het programma voortgezet met onder andere hofdansen uit de 16de eeuw. Wegens het grote aantal aanwezigen werd het gezelschap in twee groepen verdeeld die in verschillende volgorde aan het programma deelnamen.

Er werden nog andere activiteiten door de vereniging of in samenwerking met anderen georganiseerd:
- Het Historisch Café, waarvoor in januari werd uitgeweken naar de Tapperij De Zes Vaatjes, maar dat daarna weer - met uitzondering van de zomermaanden - in de kelder van 't Weeshuis plaats vond, trok steeds zo'n 25 tot 40 bezoekers en bewees daarmee opnieuw zijn bestaansrecht, ondanks enkele nadelen die aan deze historische locatie zijn verbonden.
- Voor de excursie op 19 april naar het Derde Administratiegebouw van de Nederlandse Spoorwegen, de Inktpot, was zoveel belangstelling dat een aantal leden teleurgesteld moest worden.
- Ook de excursie naar de Herrnhutters in Zeist (19 februari) was zeer gewild; deze werd later herhaald (13 mei).
- Daartegenover stond een lezing over rekening rijden, in het Oude Tolhuis gepland, die wegens gebrek aan belangstelling werd geannuleerd.
- Op 24 september werd in samenwerking met de Alliance Française een lezing gehouden over René Descartes met een wandeling langs gebouwen waar deze en andere Utrechtse filosofen hebben gewoond.
- Omdat er zoveel leden bij de Karel V-dag in april teleurgesteld moesten worden werd in samenwerking met het in Gent wonende Oud-Utrechtlid de heer L. Humblet een dag in de Zuidelijke Nederlanden georganiseerd. Op 15 oktober bracht een dubbeldeks bus ca. tachtig leden naar Gent waar zij een programma kregen voorgeschoteld dat Karel V als thema had. Na een lange en gedegen lezing van de oud-archivaris dr. J. Decavele over Karel V in Gent en de relatie met Utrecht, genoot het gezelschap van een warme lunch en een stadswandeling.

In samenwerking met het Historisch Platform werden nog enkele activiteiten georganiseerd:
- een rondleiding in het Centraal Museum (16 januari)
- een rondleiding in het Moluks Historisch Museum (19 maart)
- een rondleiding over de begraafplaats Soestbergen (29 oktober).

Actuele ontwikkelingen
De Commissie Actuele Ontwikkelingen haalde de banden met de Historische Vereniging Vleuten-De Meern-Haarzuilens nader aan. Verder hadden de volgende onderwerpen de aandacht van de commissie:
- de nog te realiseren tunnel onder het spoor ter hoogte van het Moreelsepark en de aantasting van het park Nieuweroord
- de gevolgen van het UCP; de (verlengde) spoorlanen
- de spoorverdubbeling (en -verhoging); hierdoor worden in Vleuten de resten van het Huis te Vleuten bedreigd
- de parkeergarage Lepelenburg
- de parkeergarage Lucasbolwerk
- het in depot houden van de collectie Utrechtse geschiedenis van het Centraal Museum
- het voormalige verzorgingstehuis St. Hieronymus (met kapel) aan de Maliesingel
- uitbreiding van het muziekcentrum Vredenburg ten koste van de resten van het kasteel
- de nog te realiseren bidkapel bij de Catharijnekerk aan de Lange Nieuwstraat en een eventuele verbindingsgang

- het Gregoriushuis aan de Herenstraat
- het voormalige stadskasteel Compostel aan de Ganzenmarkt
- de Duitse bunker aan het Servaasbolwerk
- het Noorderpark (ten noorden van de Gageldijk)
- het centrale park van Leidsche Rijn: het Rijnsche Park, waarbij twee uit 1927 daterende druivenkassen worden bedreigd, de overblijfselen van het voormalig kasteel Den Engh worden verwaarloosd en oude topografische structuren, zoals het Appellaantje en de Enghlaan, worden bedreigd door de aanleg van de noordelijke stadsas
- het landschap rond de Hamtoren bij Vleuten: bedreiging door de aanleg van toeristenvoorzieningen nabij kasteel De Haar in Haarzuilens
- het groene lint langs de Kromme Rijn: bedreiging door hoogbouw (tot 80 meter) naast stadion Galgenwaard ('Manhattan aan de Kromme Rijn').

In de voorjaarsledenvergadering werd het tweede deel van het beleidsplan vastgesteld, dat was gewijd aan het waken over cultureel erfgoed. Om dit nader in te vullen werd op 1 november een bijeenkomst belegd met een aantal in het onderwerp geïnteresseerde leden. Als resultaat werd besloten tot uitbreiding van de Commissie Actuele Ontwikkelingen en tot het projectmatig aanpakken van veelomvattende onderwerpen. Als eerste zal een projectgroep Singels worden geformeerd.

De secretaris

SPOU

Jozé Rutten-Nass

De Stichting Publicaties Oud-Utrecht (SPOU) is opgericht in 1988 met als doel het uitgeven van boeken over geschiedenis, archeologie en monumenten betreffende de provincie Utrecht. Aanleiding was indertijd de door de provincie geuite wens om te komen tot de publicatie van een serie gemeentelijke monumentenboeken op basis van het materiaal van het Monumenten Inventarisatie Project. Aan de wieg van de SPOU stond de Vereniging Oud-Utrecht. die niet zelf als uitgever wilde optreden. Inmiddels is de SPOU zelfstandig geworden en op eigen benen komen te staan. De banden met Oud-Utrecht zijn echter hecht gebleven.

De SPOU ziet het als haar taak publicaties mogelijk te maken die kwaliteit hebben, waarvoor belangstelling bestaat - soms bij een breed, soms bij een wat kleiner publiek - en die niet direct voor een commerciële uitgave in aanmerking komen. Daarvoor moeten aanvullende subsidies gezocht worden: bij de provincie, gemeenten, fondsen en het bedrijfsleven. Soms neemt de SPOU het initiatief tot een uitgave, soms wordt zij hiervoor door anderen benaderd. Bij projecten waarin meerdere instanties en personen participeren kan de SPOU een belangrijke coördinerende rol spelen. In bepaalde gevallen wordt bij publicaties samengewerkt met een of meer andere uitgevers. De SPOU is dus geen concurrent van andere uitgevers. Sinds enkele jaren worden de werkzaamheden van de SPOU ondersteund door een bureau met een directeur en kon meer professioneel worden gewerkt. De momenteel zes bestuursleden doen niet alleen bestuurswerk maar 'trekken' ook verschillende reeksen. Daardoor kunnen de overheadkosten laag gehouden worden. Hoewel ook de SPOU zich niet aan de marktwerking kan onttrekken, is van meet af aan het streven geweest de auteurs een passend honorarium te geven en hiervoor bij subsidiënten nadrukkelijk aandacht te vragen.

spou

De SPOU heeft de volgende reeksen in haar fonds:

- Archeologische en Bouwhistorische Kroniek van de gemeente Utrecht. De reeks is afgesloten met het deel over 1991-1992.

- Monumenten Inventarisatie Provincie Utrecht (M.I.P.). Beschrijvingen van de belangrijkste monumenten tot 1940 (huizen, boerderijen, molens, fabrieksgebouwen e.d.) en een korte geschiedenis van de gemeente. Met deze reeks zullen in dit voorjaar 27 gemeenten zijn bediend.

- Utrechtse Monumenten. Informatieve gidsjes voor de bezoekers van kerken en andere monumentale gebouwen in de stad Utrecht, waarvan inmiddels deeltjes in meerdere talen zijn verschenen over de Domkerk, de Pieterskerk, de Domtoren, de Aula/Pandhof, het Stadhuis en de Gertrudiskapel.

- Kadastrale Atlas Provincie Utrecht. Uitgaven van de eerste kadastrale kaarten uit 1832 met lijsten van eigenaren en andere perceelsgegevens. In deze reeks zijn tot nu toe zes delen verschenen, waaronder als laatste het omvangrijke deel over de stad Utrecht.

- Langs Utrechtse geveltekens. Wandelgidsen langs geveltekens in de stad Utrecht.

- Utrechtse Biografieën. Levensbeschrijvingen van bekende en onbekende Utrechters. In deze reeks zijn vijf delen over de stad Utrecht en vijf over verschillende delen van de provincie verschenen. Delen over andere regio's zijn in voorbereiding.

- Utrechtse wijken, met de voorbereiding waarvan inmiddels is begonnen. Tot 2004 zullen acht delen verschijnen, waarin een beeld wordt gegeven van de ontwikkeling van de wijk door de eeuwen heen.

Bij wijze van uitzondering worden ook wel eens afzonderlijke uitgaven uitgebracht. Voorbeelden zijn de Vollekstoal van de stad Utrecht (een woordenlijst met gezegdes, uitdrukkingen en zinsneden opgeschreven in de Stad-Utrechtse uitspraak, waarvan eind vorig jaar de derde vermeerderde druk is verschenen), Aan het hoofd der gemeente staat een raad (over achthonderd jaar gemeenteraad van Utrecht 1196-1996) en 2000 jaar Utrecht, De wereld in een doosje, de fotoalbums van de familie Van Rheden, Utrecht/Wijk bij Duurstede, 1863-1876, Korte geschiedenis van de stad, waarvan ook een Engelstalige versie verscheen. In 2002 gaat de Stichting Stichtse Historische Reeks op in de SPOU en krijgt die de taak deze belangrijke en prestigieuze SHR-reeks voort te zetten. Geen sinecure en dus een kolfje naar onze hand.

Speciale aanbieding voor de leden van de Vereniging Oud-Utrecht

De wereld in een doosje

De onderwijzer Jordaan Everhard van Rheden begon rond 1863 met een voor die tijd ongewone liefhebberij: fotograferen. In de jaren die volgden, legde hij met zijn camera het leven en de woonomgeving van zijn familie vast.

Hun huis aan de Oudegracht en de straten in de omgeving van hun huis in Wijk bij Duurstede waren nog nooit eerder gefotografeerd.

SPOU biedt de leden van de Vereniging Oud-Utrecht dit bijzonder fraaie boekwerk aan voor een speciale prijs, te weten *f* 15,- (normale verkoopprijs is *f* 27,50)*.

Belangstellenden dienen dit bedrag over te maken op bankrekening 69.90.53.595 t.n.v. SPOU te Bilthoven. Zodra uw betaling binnen is wordt u een bon toegezonden waarmee u het boek kunt afhalen bij de receptie van Het Utrechts Archief, A. Numankade 199 te Utrecht.

Wilt u het boek thuis gezonden krijgen dan dient u *f* 12,- extra over te maken.

* Deze aanbieding loopt tot 1 september 2001.

Literatuursignalement

Anneke Jansen, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Joods Rhenen : verdwenen maar niet vergeten (1634-1916) / Willem H. Strous. - [Rhenen] : Historische Vereniging Oudheidkamer Rhenen e.o., 2000. - 96 p. : ill., portr., tab., tek. ; 30 cm. - (Historische Heuvelrug-Reeks ; 10). - Met lit.opg. - ISBN 90-800286-7-3
Geschiedschrijving van het joodse bevolkingsdeel van Rhenen van de laatste eeuwen.

Woerden : geschiedenis en architectuur / Jan van Es en Saskia van Ginkel-Meester ; eindred. Agnes E.M. Jonker. - Zeist : Kerckebosch; Utrecht : SPOU, 2000. - 350 p. : ill., krt. ; 21 cm. - Met lit.opg. - ISBN 90-6720-221-5
De geschiedenis van Woerden, Kamerik en Zegveld en beschrijving van ruim driehonderdvijftig monumentale gebouwen in woord en beeld. Een nieuw deel in de bekende MIP-reeks.

Schilderkunst tot 1850 / Liesbeth M. Helmus. - Utrecht : Centraal Museum, 1999. - 2 dl. : ill. ; 13x17 cm. - A: Selectie uit de collectie. - Concord., lit.opg., reg. - B: Catalogus schilderkunst tot 1850. - ISBN 90-73285-61-5
Wetenschappelijke ontsluiting van de bijna duizend schilderijen omvattende verzameling schilderkunst tot 1850 met bovendien een perceptie- en verzamelgeschiedenis van de Utrechtse School.

De madonna's van Jan van Scorel 1495-1562 : serieproductie van een geliefd motief / Molly Faries en Liesbeth M. Helmus ; met medew. van J.R.J. van Asperen de Boer ; [eindred. Dorien Duyster]. - Utrecht : Centraal Museum, 2000. - 101 p., [19 pl.] : ill. ; 24 cm. - Met lit.opg. - Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Centraal Museum, 8 april t/m 2 juli 2000. - Ook uitgegeven in het Engels onder de titel The Madonnas of Jan van Scorel (1495-1562) : serial production of a cherished motif. - ISBN 90-73285-63-1

Theo van Doesburg : oeuvre catalogus / onder red. van Els Hoek... [et al.] ; [tekst Marleen Blokhuis, Ingrid Goovaerts en Natalie Kamphuys ; met bijdr. van Meta Knol... [et al.]. - Utrecht : Centraal Museum, 2000. - 840 p. : ill., portr. ; 23 cm. - Met bibliografie / [Roman Koot]. - Met reg. - Deze publicatie is gelijktijdig verschenen met de tentoonstelling Theo van Doesburg : schilder, dichter, architect in het Centraal Museum Utrecht en het Kröller-Müller Museum Otterlo, van 12 maart t/m 18 juni 2000. - ISBN 90-6868-255-5

Over monumenten gesproken... : monumenten en hun verhalen in Oudewater / Merel Visse. - Utrecht : Matrijs, 2000. - 112 p. : ill., ill., plgr., portr. ; 24 cm. - Met lit.opg. -Met lijst van monumenten. - ISBN 90-5345-160-9
Verhalen van eigenaren en bewoners over de geschiedenis, de betekenis en de gebruiksfunctie van maar liefst vijfenzeventig monumenten.

Gewijde aarde : de R.K. Begraafplaats St. Barbara aan de Prinsesselaan in Utrecht / Ton H.M. van Schaik. - Utrecht : [Stichting R.K. Begraafplaats St. Barbara], 2000. - 157 p. : ill., portr., uitvouwb. plgr. ; 23 cm. - Uitgegeven ter gelegenheid van het feit dat 125 jaar geleden de Begraafplaats St. Barbara werd geopend. - ISBN 90-9013745-9
Het boekje kan als wandelgids dienst doen langs bijzondere graven, met beschrijvingen van de monumenten en soms ook over de (bekende) mensen die er begraven liggen.

Clara Schumann : lettres autographes conservées à la Bibliothèque royale de Belgique - autografische brieven bewaard in de Koninklijke Bibliotheek van België / textes établis et annotés par Gerd Nauhaus ; ed. Yves Lenoir. - [Bruxelles] : Bibliotheca Regia Belgica, 1999. - 29 p. : ill., portr. ; 27x35 cm. - (Fontes Musicae Bibliothecae Regiae Belgicae, Series 1: Manuscripta ; VI). - Tekst in het Nederlands, Duits en Frans
Acht brieven van Clara Schumann aan de Utrechtse muziekdirecteur J.H. Kufferath en zijn echtgenote. De brieven bevinden zich in de collectie van de Koninklijke Bibliotheek van België en hebben betrekking op de eerste twee concertreizen die Clara Schumann eind 1853 en begin 1855 naar Nederland ondernam. In het bijzonder gaan ze over de drie concerten van het Collegium Musicum Ultrajectinum waarop Clara onder leiding van Kufferath speelde.

De huisbewoonsters van Drift 19 1931-1941 en 1945-1965 / door Loek Caspers. - [S.l.] : [s.n.], 2000. - 40 p. : ill., portr. ; 21 cm. - Uitgeven ter gelegenheid van de reünie van

oud-huisbewoonsters op 20 november 1999 in het Clubgebouw van de 100-jarige Utrechtse Vrouwelijke Studenten Vereniging. - Met lijst van huisbewoonsters. - ISBN 90-9013838-2

Het Gele Huis : 100 jaar PhRM aan het Janskerkhof / onder red. van Jim van der Meer Mohr... [et al.] ; eindred. Bert Wiskie. - [Utrecht] : Het Utrechtsch Studenten Corps, 2000. - 144 p. : ill., plgr., portr. ; 24 cm. - Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 100-jarig bestaan van de Sociëteit van het Utrechtsch Studenten Corps 'Placet hic Requiescere Musis' gevestigd aan het Janskerkhof. - ISBN 90- 9013760-2

De wantsenjagers / door C.D. Laros. - [S.l.] : C.D. Laros, 2000. - 232 p. : ill., krt., portr. ; 24 cm. - Met lit.opg., reg. - ISBN 90-76859-01-9
Belevenissen van onvrijwillig tijdens de Tweede Wereldoorlog in Duitsland terechtgekomen Utrechtse studenten, vastgelegd in brieven en dagboeknotities. Het boek begint met de beschrijving van het Utrechtse studentenleven in de eerste jaren van de oorlog.

Op gezang en vlees belust : over leven, werk en stad van Jan Engelman / onder red. van Liesbeth Feikema, Roman Koot en Edwin Lucas. - [Utrecht] : Kwadraat, 2000. - 206 p. : ill., portr. ; 25 cm. - Met reg. - Uitgegeven ter gelegenheid van de honderdste geboortedag van Jan Engelman op 7 juni 2000. - ISBN 90-6481-341-8
(geb.) Dichter, journalist en criticus Jan Engelman woonde bijna gedurende zijn hele leven in Utrecht. Hij ontving in 1955 de Constantijn Huygensprijs voor zijn gehele oeuvre.

Fietsroute Leidsche Rijn : 3000 jaar wonen : een historische fietstocht van 20 kilometer / [samenst. en tekst Herre Wynia en Tarq Hoekstra ; eindred. Hellen Clemens en Mieke Snelleman]. - Utrecht : Matrijs, 2000. - 63 p. : ill. ; 21 cm + Kaart met routebeschrijving. – ISBN 90-5345-164-1
Fietsroute door Leidsche Rijn, dat al 3000 jaar door mensen wordt bewoond. Een gids langs de bezienswaardigheden

Zwerven tussen Dom en Werven : een historische wandeling door Utrecht / samengesteld door Margriet Hoogendoorn en Henk Denneman ; foto's Rem Laan. – Utrecht : Stichting De Plantage , 2000. 2e dr.. – 48 p. : ill. ; 22 cm. - Uitgegeven op initiatief van 't Gilde Utrecht. – ISBN: 90-800224-9-7
Boekje geschreven door enkele ervaren gidsen van 't Gilde Utrecht, een vrijwilligersorganisatie van 50-plussers die stadswandelingen organiseert. Aan de hand van 22 foto's van bekende bezienswaardigheden presenteren zij een beloopbare route door het zuidelijke deel van de binnenstad.

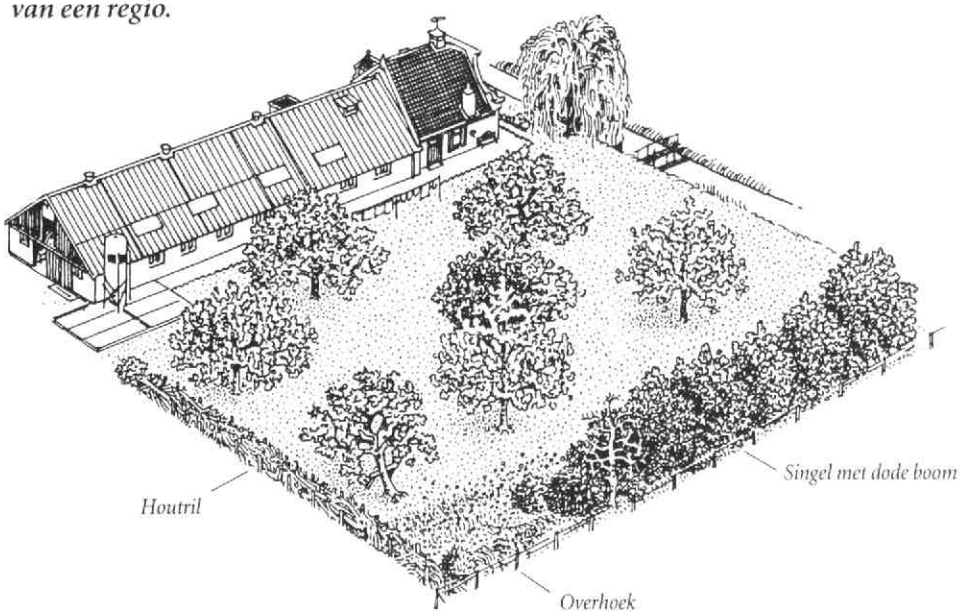
Wandering the Warves : a historical walk through Utrecht city / composed by Margriet Hoogendoorn and Henk Denneman ; photographs by Rem Laan ; translated by Emilin Lap. – Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. - 48 p. :ill. ; 22 cm. – Uitgegeven op initiatief van 't Gilde Utrecht. – ISBN: 90-805746-1-9.
Korte weergave van de inhoud zie de nederlandse uitgave: Zwerven tussen Dom en Werven.

Het bastion Sterrenburg te Utrecht / A.J. Six. – Utrecht : Stichting De Plantage, 2000. – 31 p. ; ill., 24 cm. – ISBN: 90-805746-3-5.
De geschiedenis van een intrigerend bouwwerk dat wat merkwaardig midden in een verwilderd plantsoen ligt: het bastion Sterrenburg. Het huis Sterrenburg diende in de 18e eeuw tot inspiratie voor diverse Utrechtse kunstenaars.

Het erf als spiegel van het landschap

Martine Busz & Hélène Hine, Landschapsbeheer Utrecht

Boerenerven zijn van oudsher verankerd in het landschap. Daarbij speelt de erfbeplanting een belangrijke rol. Denk maar eens aan de rivierkleigebieden, waar hoogstamfruitboomgaarden het landschap bepalen. Streekeigen erfbeplanting zorgt voor een herkenbaar landschap. Dus bepaalt het boerenerf mede de identiteit van een regio.

Vele generaties boeren hebben samen met de natuur het landschap vormgegeven. De natuurlijke omstandigheden bepaalden de inrichting van het boerenerf. Boeren waren grotendeels zelfvoorzienend en maakten gebruik van wat de natuur hen bood: geriefhoutbosjes voor brandhout en takken, sloten en poelen voor het vee, hoge bomen en struiken om de boerderij bescherming te bieden tegen weer en wind. Leibomen zorgen voor schaduw en laanbomen langs de oprijlaan vormde een statige entree naar de boerderij. Boerderij, erf en beplanting vormden samen een logisch systeem dat volledig met de omringende natuur verweven was.

Door modernisering van de landbouwmethoden: mechanisatie, toepassing van kunstmest en bestrijdingsmiddelen werden boeren minder afhankelijk van de natuurlijke mogelijkheden van hun streek. Het gevolg was dat er ander eisen gesteld werden aan de gebouwen en de inrichting van het erf. Veel traditionele elementen zijn dan ook van het erf verdwenen of dreigen te verdwijnen. Schaalvergroting en modernisering van de landbouw maakten dat de logica van het traditioneel ingerichte boerenerf achterhaald werd. Ook de trek van stadsmensen op zoek naar de rust, ruimte en romantiek van het platteland deed de streekeigen stijl van het boerenerf niet ten goede. De 'coniferengazons' schoten als paddestoelen uit de grond.

Het landschap is de spiegel van hoe de mensen in het verleden werkten en woonden. Behoud van het streekeigen landschap is dan ook het motto. Natuurlijk moet het geen museumlandschap worden. De tijd gaat vooruit en het landschap ook. De moderne bedrijfsvoering kan met behulp van bomen en struiken op harmonieuze wijze in het omringende landschap ingepast worden. De bewoner van het buitengebied hoeft niets in te leveren. Integendeel, een streekeigen erf geeft juist een extra dimensie!

Bomen en struiken vormen de 'bekleding' van het landschap. Zij geven het landschap haar streekeigen uiterlijk en fleuren tegelijkertijd de boel op. Wat is er nu mooier dan een boomgaard die in het voorjaar een prachtige bloesem geeft en in de herfst en zomer heerlijk fruit? Of wat dacht u van knotbomen, houtwallen en geriefhoutbosjes die het natuurlijke en cultuurhistorische karakter van de streek tot haar recht laten komen? Nieuwe en/of opvallende gebouwen kunnen op een slimme manier in het landschap worden ingepast met behulp van een groep bomen of struiken.

Maak je Erfgoed!

Landschapsbeheer Utrecht organiseert in samenwerking met een aantal hoveniersbedrijven de actie 'Maak je Erfgoed!' om het (boeren)erf weer in te richten volgens streekeigen tradities en met oog voor het agrarische bedrijf, wonen, vrije tijd en natuur en landschap. De actie richt zich op het verstrekken van informatie over de cultuurhistorische ontstaansgeschiedenis van het streekeigen erf. Behalve voor historische elementen, moet er op het erf ook ruimte zijn voor hedendaagse functies. Met een goed doordacht erfbe-

Landschapsbeheer Utrecht

Landschapsbeheer Utrecht stimuleert op verschillende manieren het behoud en herstel van hoogstamboomgaarden in de provincie Utrecht. Eigenaren van hoogstamboomgaarden kunnen bij Landschapsbeheer Utrecht terecht voor: vrijblijvend advies over aanplant en beheer van hoogstamfruitbomen, subsidies voor aanleg en herstel van kleine landschapselementen en cursussen aanplant en verzorging hoogstamfruitbomen. Daarnaast organiseert Landschapsbeheer Utrecht de actie Boeren Planten Bomen en een fietstocht langs boerenerven in het Kromme Rijngebied.

plantingsplan kan er een duidelijke samenhang ontstaan tussen gebouwen, beplanting en het omliggende landschap.

Hoogstamboomgaarden

Hoogstamfruitbomen bepalen het aanzicht van het rivierkleigebied. De geschiktheid van de bodem (kleigrond) in dit gebied leidde ertoe dat hier al van oudsher boomgaarden hebben gestaan.
De hoogstamfruitboom is een karakteristieke boom voor erfbeplanting, die bovendien een paar kisten heerlijk streekeigen fruit oplevert. Bij vrijwel iedere boerderij stonden hoogstamfruitbomen: een paar soorten appels peren, pruimen. Fruitteelt hoorde bij veeteelt. Los daarvan, elders op het erf, stond vaak een notenboom. Voor de noten én tegen vervelende insecten. In de geriefhoutbosjes groeiden hazelaars die hazelnoten gaven.
Vaak was de met gras begroeide boomgaard tevens het weitje waar jongvee graasde of waar zieke dieren konden lopen. De bomen waren hoog om te voorkomen dat het vee ervan vrat. Zo had alles zijn nut op het boerenerf.
Veel boomgaardjes zijn in de loop van de tijd helaas verloren gegaan door de intensivering van de fruitteelt. Sinds een tiental jaren is de hoogstamboomgaard echter weer helemaal 'in'. Niet de productie is de hoofdfunctie, de huisboomgaard zorgt voor aankleding en verfraaiing van het erf. Van een hoogstamboomgaard heeft men het hele jaar profijt. Een prachtige bloesemweelde in het voorjaar en een heerlijke oogst van streekeigen fruit in het najaar. Denk aan appelsoorten als de sterappel, notarisappel, bellefleur en perenrassen als conferance, gieser wildeman, suikerpeer en juttepeer.
Een traditionele boomgaard is gevarieerd en ruim beplant met de juiste onderlinge bestuivers en diverse soorten appels, peren, pruimen en zoete en/of zure kersen. De meeste fruitbomen houden van voldoende vochtige, voedselrijke grond. Appels en kersen hebben een hekel aan natte grond, daar doen pruimen en peren het beter.
Ook vogels profiteren van de hoogstamboomgaard. De fruitbomen

zijn het domein van de ringmus, ekster, spreeuw, merel en grote lijster. Oude bomen met holten in de stam bieden broedgelegenheid aan steenuiltjes en zijn een geliefde schuilplaats voor zangvogels als de gekraagde roodstaart en groene specht. Het fruit trekt in het najaar veel vlinders aan.

Agenda

Historisch café

Op vrijdag 8 juni vindt het laatste historisch café van dit seizoen plaats in de kelder van café 't Weeshuis aan het Domplein. De spreker van die middag is Peter de Wit van Het Utrechts Monumenten Fonds.

Rondleidingen langs architectuur in Utrecht

Architectuurcentrum Aorta organiseert dit jaar een serie rondleidingen langs (moderne) architectuur en landschapsarchitectuur in de stad Utrecht. Tot en met oktober vinden bijna elk weekend wandelingen plaats, wisselend op vrijdag, zaterdag en zondag. Thema's die aan de orde komen zijn onder andere moderne architectuur in de binnenstad, gebouwen van Rietveld, de Uithof, Leidsche Rijn, museumarchitectuur en 19e en 20e eeuwse parken.
Deelname aan de rondleidingen kost ƒ 15, per persoon. Voor een uitgebreide folder of meer informatie: Aorta, tel. 030 - 232 16 86 of www.aorta.nl

Themawandelingen op woensdagavond van 't Gilde

In de maand juni vinden op woensdagavond de volgende themawandelingen plaats:

6 juni
LANGS SINGELS EN BOLWEKEN
13 juni
JUGENDSTIL EN ART NOUVEAU
20 juni
GILDEN IN DE MIDDELEEUWEN
27 juni
STADSWALLEN

Meer informatie bij 't Gilde op maandag t/m vrijdag (14 tot 16 uur), tel. 030 - 234 32 52.

Vereniging Nieuw Utrecht

Onlangs werd de vereniging Nieuw Utrecht opgericht. Nieuw Utrecht wil innovatieve ontwikkelingen in Utrecht op een prikkelende manier onder de aandacht brengen en wil vernieuwende projecten stimuleren, initiëren en helpen realiseren. Zo ondersteunde de Nieuw Utrecht als uitgever de eerste druk van de BIG IDEA city guide Utrecht, een toeristische stadsgids.

Muziekfabriek 2.0: de stem

Onder deze titel presenteert het Nationaal Museum van Speelklok tot Pierement van 9 juni t/m 28 oktober de tweede versie van MuzieFabriek, een muzikale formule voor 8-tot 15-jarigen waarin zelf muziek maken centraal staat. Na een succesvolle pilotversie vorige zomer waarin allerlei muziekvormen werden gepresenteerd, wordt versie 2.0 geheel gewijd aan De Stem. Zie verder: www.muziekfabriek.nl

Project nieuwkomers in Utrecht 1000 – 2000

Op 25 april presenteerde het Centraal Museum en Het Utrechts Archief een gezamenlijk project over nieuwkomers in Utrecht van 1000 tot 2000. Behalve een voor het jaar 2004 geplande dubbeltentoonstelling in beide instellingen, zal het project onder andere bestaan uit een publicatie bij de tentoonstelling, educatieve activiteiten en een grote genealogische markt met als thema 'vreemdelingen in uw stamboom'. Als startschot van dit project verscheen op 25 april een onderzoeksgids van Het Utrechts Archief over dit onderwerp met als titel Grensverleggers.

Nieuwe brochure over Utrechtse musea

Alle 51 musea die de provincie Utrecht rijk is, zijn gebundeld in een nieuwe full-colour brochure op zakformaat. De musea variëren van het kleinste Kruideniersmuseum tot het grootste kasteel van Nederland dat als museum in gebruik is. De brochure met de naam 'Welkom inde musea van de provincie Utrecht' is gratis bij o.a. alle grote VVV's te verkrijgen.

Excursie Kamp Amersfoort en Ereveld Oud-Leusden

Dit jaar is het zestig jaar geleden dat door de Duitse bezetter het Polizeiliches Durchgangslager Amersfoort, beter bekend onder de naam Kamp Amersfoort, in gebruik werd genomen. Honderden Nederlanders hebben hier gedurende de oorlogsjaren voor kortere of langere tijd vastgezeten: joden, verzetsstrijders, ontduikers van de Arbeitseinsatz, zwarthandelaren enzovoorts.
Velen zijn er door mishandelingen of executies aan hun einde gekomen. Een beroemde naam in dit verband is de Amsterdamse wethouder De Miranda. Ook ongeveer honderd Russische krijgsgevangenen hebben de verschrikkingen van het kamp niet overleefd.
Op zaterdag 23 juni staat het Historisch Platform, regio Utrecht, stil bij de geschiedenis van het zo beruchte Polizeiliches Durchgangslager. De heer Biezeveld, kenner bij uitstek van het kamp en de lotgevallen van de gevangenen, verzorgt de ontvangst en een anderhalf uur durende rondleiding. Daarna zal de journalist Remco Reiding het woord nemen. Hij heeft veel tijd gestoken in het achterhalen van de identiteit van de vele Russen die op het Ereveld

Oud-Leusden, in de onmiddellijke nabijheid van het kamp, begraven liggen. Hij is hiervoor ook naar de voormalige Sovjet-Unie gereisd waar hij na meer dan vijftig jaar, vele nabestaanden eindelijk zekerheid heeft kunnen verschaffen over het lot van een in de oorlog verdwenen zoon, vader of echtgenoot. Diverse publicaties in de regionale kranten getuigen van zijn speurzin. Na het bezoek van het Russische Ereveld wordt de excursie afgesloten met een kop koffie in hotel Oud-Leusden.

Het programma van de excursie van zaterdag 23 juni ziet er als volgt uit:

11.15u
Verzamelen op het parkeerterrein van hotel Oud-Leusden.
11.30-13.00u
Rondleiding voormalig Kamp Amersfoort door de heer Biezeveld.
13.00-13.15u
Te voet verplaatsen naar begraafplaats Rusthof.
13.15-14.15u
Bezoek aan het Russische Ereveld Oud-Leusden (een onderdeel van Rusthof), onder leiding van de heer Reiding.
14.30u
Koffie in hotel Oud-Leusden.

De kosten bedragen *f* 17,50 voor leden van het Historisch Platform, *f* 20,- voor niet-leden.
Telefonische aanmelding bij de heer Roel Mulder, telefoon: 030 - 289 98 46 (uitsluitend tussen 20 en 21.30 uur). Roel Mulder heeft al verschillende excursies verzorgd voor leden van Oud-Utrecht. Hij is ook aanwezig op de excursiedag en bij hem kan tevens contant worden afgerekend.

Start van een boekenreeks: Utrechtse wijken in beeld

Op 26 april werd het startsein gegeven voor een nieuwe reeks wijkgerichte boeken voor de stad Utrecht onder de voorlopige titel: Utrechtse wijken in beeld. De reeks, een initiatief van de Stichting Publikaties Oud-Utrecht en Het Utrechts Archief, sluit aan op het gemeentelijk beleid van wijkgerichte aanpak en benadering.
Voornaamste uitgangspunt is dat de boeken bestemd zijn voor een breed publiek en samengesteld worden op basis van gedegen onderzoek. Als auteurs zijn inmiddels aangetrokken drs. B. van Santen, drs. M. Heurneman en drs. F. Vogelzang, deze laatste treedt tevens op als projectleider.
Het is de bedoeling dat deze wijkboeken in 2004 en 2005 zullen verschijnen. Het Utrechts Archief zal ter gelegenheid hiervan bijbehorende fototentoonstellingen in de verschillende wijken samenstellen.

Gevonden: Amersfoort 7 april j.l. in de Mariënhof; **bronskleurige damesbroche** (spinnetje).

Contactpersoon Henk Uppelschoten 030 - 280 09 97.

Hermans & Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-boogaard.nl/info@beaufort-boogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iederéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

To. oct. 1903

Oud-Utrecht

BIBLIOTHEEK DER
RIJKSUNIVERSITEIT
UTRECHT

74e jaargang

4

2001

Bioscoopfilms die schandaal wekten

Jongerius: opkomst en ondergang van een katholiek zakenimperium

Kronkelende beken terug in Utrechts landschap

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
74e jaargang nr. 4
augustus 2001
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P.A. Blok
Secretariaat: Mw. C.C.S. (Tolien) Wilmer, p/a Alexander Numankade 199-201, 3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 286 66 11
Fax: (030) 286 66 00
Het internetadres van Oud-Utrecht is: www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt *f* 54,- per jaar (26- *f* 30,-; 65+ *f* 44,- per jaar).
U-paslid *f* 30,-
Familielidmaatschap *f* 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes.
Betaling contributie op giro 575520.

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M.C. van Oudheusden, J.C.M. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M.A. Vugts.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion, Utrecht
Vormgeving cover: Hans Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht.
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zes maal per jaar.
Deadline agenda nummer 5/2001
27 augustus 2001
Verschijningsdatum nummer 5/2001
1 oktober 2001

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3 1/2 inch floppy (WordPerfect 5 of Word 6).

Aanbevolen omvang: 3000 woorden. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Een nieuwe traditie en een nieuw standpunt

MR. P.A. BLOK, VOORZITTER

Het is boeiend aanwezig te zijn bij de mogelijke geboorte van een traditie. Dat doet zich, dankzij de inventiviteit van de activiteitencommissie en de secretaris, nu voor in onze vereniging. Jarenlang stond de formule voor de voorjaars- en najaarsledenvergadering vast: er werd vergaderd in een zaal, waarna een lezing volgde. Vanaf 1990 tel ik vijf maal de muziekschool aan het Domplein, vier keer het SNK-gebouw aan de Plompetorengracht, twee maal het CSB-gebouw aan de Kromme Nieuwegracht, twee maal de Fundatie van Renswoude en één maal de Lutherse Kerk. In 1999 veranderde de opzet, toen na de vergadering in de dekenkapel van de Pieterskerk een bezichtiging en toelichting volgden. Daarna was nog één maal het SNK gebouw aan de beurt. Vervolgens zochten we naar een steeds andere, voor onze leden boeiende plek waar na de vergadering een korte lezing en bezichtiging van het gebouw op het programma stonden. De laatste drie ledenvergaderingen vonden plaats in de St. Antoniuskerk aan de Kanaalstraat, de voormalige synagoge (thans het Broodhuis) en, 21 juni jongstleden, het Hoogeland.
De leden blijken de nieuwe formule op prijs te stellen en komen zelf met suggesties. Inmiddels heeft het bestuur een lijstje van mogelijke vergaderlocaties aangelegd en zo begint zich een traditie af te tekenen. Verdere suggesties van leden voor boeiende gebouwen zijn welkom.
Daarnaast zou het geweldig zijn, indien het voorbeeld van de heer Van Overhagen navolging krijgt. Hij verleende uitbundig gastvrijheid, niet alleen door zijn medeleden in het Hoogeland vergaderruimte aan te bieden, maar ook door te zorgen voor consumpties en een fraai boekje over het gebouw. De dia-lezing van onze secretaris over de historie van het prachtige gebouw droeg zeer bij aan het succes van de avond. De bezichtiging, die vaak het karakter van een ontdekking had, bekroonde die. Nog lang bleef het gezellig.

Het verslag van de voorjaarsledenvergadering vindt u op een later tijdstip in dit tijdschrift. Daarop vooruitlopend noem ik de twee belangrijkste besluiten die genomen zijn. Uitvoerig discussieerden de leden over het bestuursvoorstel om de contributie-categorieën en -tarieven aan te passen. Het uiteindelijke resultaat levert voor 2002 de volgende tarieven op: gewone leden, waartoe voortaan ook de leden van 65 jaar en ouder en de instellingen zonder winstoogmerk behoren, betalen 25 Euro, jeugdleden, U-Pas leden en VVV-gids leden 15 Euro, huisgenoten 10 Euro en instellingen met winstoogmerk 50 Euro.
Belangrijkste wapenfeit van de avond was de unanieme en met overtuiging uitgesproken stellingname van de ledenvergadering tegen een verdergaande aantasting van het Singelgebied in Utrecht. Hoe is het daartoe gekomen? U herinnert zich wellicht dat vanuit de Commissie van Acht is aangedrongen op meer daadwerkelijke aandacht voor de tweede doelstelling van onze vereniging, het waken over het behoud van het culturele erfgoed. Nadat daaraan, met dank aan de Commissie van Acht, in ons beleidsplan met nadruk plaats is gegeven, is gesproken met een aantal betrokken leden. Tijdens die bijeenkomst kwam de grote zorg voor de voortgaande aantasting van het Singelgebied prominent aan de orde. Ter plaatse is een projectgroep van vrijwilligers gevormd om een plan van aanpak op te stellen. Ook is aan ons bestuurslid mevrouw Vroemen als portefeuille het waken over het behoud van het cultureel erfgoed toevertrouwd.
In de vergadering onderschreven de aanwezige leden het oordeel van het bestuur dat de aantasting van het Singelgebied al te ver is voortgeschreden. Samen met de projectgroep Singelgebied zal het bestuur verdere concrete stappen uitwerken. We houden u in ons tijdschrift op de hoogte.

Al met al is er sprake van drie belangrijke stappen in het leven van onze vereniging: de ontwikkeling van een nieuwe traditie voor de ledenvergaderingen, een nieuw contributiestelsel en een krachtige stellingname om belangrijk cultureel erfgoed te behoeden voor verdere aantasting.
Geachte leden, zorg ervoor dat de zeggingskracht van onze vereniging zo groot mogelijk is en werf nieuwe leden als medestanders. Bovendien hebben zij deel aan het vele interessante dat onze vereniging te bieden heeft, zoals tijdschrift, jaarboek en allerlei evenementen. Kijk om u heen en laat anderen delen in wat u zelf prettig en belangrijk vindt.

‘Die film moeten we hier niet’

Utrechtse katholieken, feministen en voetbalsupporters in protest tegen bioscoopfilms

BERT HOGENKAMP

Rembrandt-bioscoop in 1918. Foto: Het Utrechts Archief

In december 2000 dreigden FC Utrecht supporters bioscoop en personeel van Camera-Studio aan de Utrechtse Oudegracht te ‘komen verbouwen’ als de documentaire ‘Ajax, daar hoorden zij Engelen zingen’ niet uit roulatie werd genomen. De voetbalfans waren niet de eersten die vertoning van een film probeerden te beletten. Katholieke studenten en abeidersjongeren en militante feministen gingen hen voor.

Begin jaren dertig telde Utrecht zes bioscopen. Ondanks het feit dat de Domstad als een van de weinige Nederlandse gemeenten een strikt ontmoedigingsbeleid voerde ten aanzien van het bioscoopbezoek van jeugdigen tot zestien jaar, was ‘een filmpje pikken’ een populair tijdverdrijf.[1] Jaarlijks werden rond de miljoen kaartjes verkocht, wat betekende dat elke Utrechter boven de zestien zo’n tien keer per jaar naar de bioscoop ging. Hoewel Duitse speelfilms ook op een grote populariteit konden rekenen, werd het filmaanbod – net als nu – toch vooral bepaald door Hollywood. Maar voor wat de Amerikaanse filmstudio’s voortbrachten kon niet iedereen evenveel waardering opbrengen.

‘Stinkend geval’

In 1933 leidde de vertoning van een Amerikaanse film tot een protestactie in het Rembrandt Theater, de grootste bioscoop van Utrecht. Het betrof *Het teeken des kruizes*, een nieuwe superproductie van regisseur Cecil B. de Mille die een naam had opgebouwd met zijn bijbelse spektakels. Het onderwerp van *The Sign of the Cross*, zoals de oorspronkelijke titel van de film luidt, was de vervolging van christenen onder de Romeinse keizer Nero. Hoewel de film door de landelijke én de katholieke nakeuring was toegelaten, gingen er in katholieke kringen stemmen op om hem alsnog te verbieden. Vooral de manier waarop De Mille de decadentie aan het hof van Nero in beeld had gebracht stuitte tegen de borst. In het tijdschrift *De Gemeenschap*, waarvan de redactie in Utrecht zetelde, sprak de invloedrijke katholieke filmcriticus A. van Dom-

'Die film moeten we hier niet'

De City-bioscoop vóór en na de actie in 1948 tegen de dame in badpak. Foto's: Het Utrechts Archief

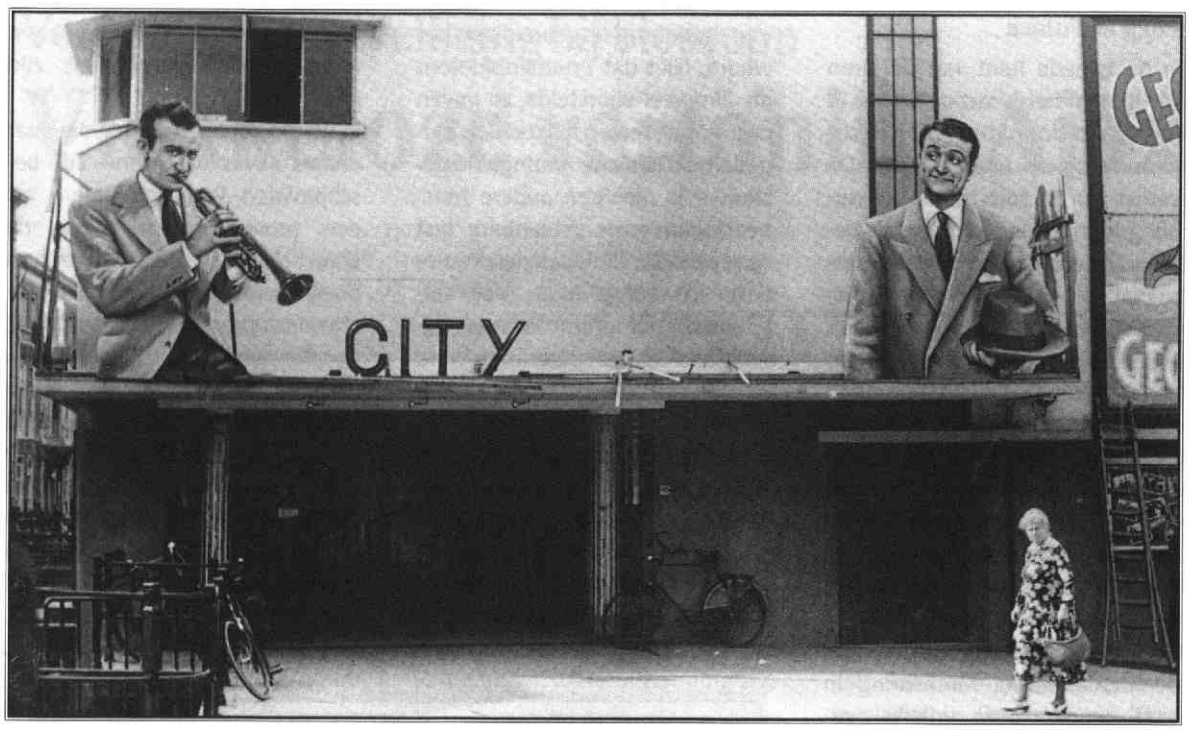
burg van 'dit stinkend geval van Cecil de Mille' en riep hij de katholieke nakeuring op haar oordeel te herzien. Studenten van de katholieke Utrechtse verenigingen Veritas en Unitas besloten een daad te stellen. Op vrijdag 17 maart 1933 verstoorden zij de tweede avondvoorstelling in de Rembrandt 'door gelach, gefluit en gejoel'. Het *Utrechts Nieuwsblad* berichtte dat 'de aanstichters van het tumult werden verwijderd en daarna kon de voorstelling, zij het met eenige onderbrekingen, worden afgedraaid'.

Onder de studenten die aan de actie deelnamen bevonden zich ook drie toekomstige literatoren: A. Alberts, Anton Koolhaas en Leo Vroman. Net als de andere ordeverstoorders werden ook zij hardhandig de zaal uitgegooid. Hoewel het bij deze ene actie bleef, zou Het teeken des kruizes voor hen nog een vervolg krijgen. Een van de jongens die aan het protest had deelgenomen werd later krankzinnig en kwam in een inrichting terecht. Toen Koolhaas op zekere dag in het kader van een excursie de inrichting bezocht, schreeuwde de jongen hem van achter de tralies toe: 'Het teken des kruises!' Dat was het enige dat hij kon uitbrengen bij het zien van Koolhaas. Ook Alberts zou de jongen niet vergeten, zoals blijkt uit zijn roman *De vergaderzaal* (1974). Van Dalem, de hoofdpersoon van De vergaderzaal, is deels gebaseerd op de krankzinnige student.

Dame in badpak in de Drift

Na de oorlog bereikte het bioscoopbezoek een piek. In 1946 passeerden ruim vier miljoen bezoekers de kassa's van de inmiddels zeven bioscopen die Utrecht telde. Na vijf jaren van Duitse bezetting viel er op filmgebied het nodige in te halen zoals de kennismaking met nieuwe Hollywoodsterren. Een van hen was Esther Williams, een veelvoudig zwemkampioene. Haar grootste kwaliteiten bestonden uit een mooi figuur en een innemende lach. In 1948 vertoonde het City Theater in de Voorstraat *Bathing Beauty* (1944), de kleurenfilm waarmee Williams doorgebroken was bij het grote publiek in de Verenigde Staten. Een flinterdun verhaaltje over een componist met liefdesverdriet op een meisjesschool vormde het excuus om Williams zoveel mogelijk in badpak – al dan niet zwemmend - in beeld te brengen. De landelijke filmkeuring zag er geen kwaad in en stond vertoning voor alle leeftijden toe.

Gebruikmakend van een foto uit de film, die door diezelfde keuring was toegestaan, plaatste de directie van het City Theater op de voorgevel een grote beeltenis van de ster in badpak. Dit was een doorn in het oog van de secretaris

van de Katholieke Arbeiders Jeugd in Utrecht, Geert Derks. Hij stuurde een protestbrief naar de gemeente, met het verzoek 'de meer dan ergerlijke voorstelling aan de voorluifel van het City Theater te willen laten verwijderen'. Dat er mensen waren die een kaartje kochten om deze 'walgelijke voorstelling' te bezoeken, was tot daar aan toe, aldus Derks. Maar zo'n reclamebord was voor iedereen zichtbaar, en 'men kan toch niet verwachten, dat de rest der mensen met de oogen dicht gaat lopen?'

In de nacht van 21 juli 1948 dreef het reclamebord in de Drift. Een drietal mannen (in hun eigen woorden 'drie weledelgeleerde burgers dezer stad') maakte in een brief aan verschillende dagbladen bekend dat zij deze daad op hun geweten hadden. Het voorval inspireerde de journalist van het *Utrechts Nieuwsblad* tot het schrijven van een fijn stuk proza: 'in het koelst van de afgelopen nacht [werd] de dame in badpak uit haar slaap gehaald en gedwongen tot een niet zeer fris bad in het water van de Drift. Zij bleef er liggen met één been boven water en door de val was haar gelaat deerlijk gehavend'. Als interessant detail wist hij nog te melden dat op de achterkant van de enveloppe waarin het drietal hun brief had bezorgd, 'een doorgestreept adres [stond], waaruit wij konden herkennen: "Der Reichskommissar für die besetzten niederländischen Gebiete. Den Haag"....' De conclusie liet hij graag aan de lezers over.

Het City Theater beschouwde de actie als een ongevraagde maar welkome reclame voor de film. De gevelversiering werd onmiddellijk uit de Drift gevist en weer aangebracht. Enige tijd later werd de pers weer op de afbeelding geattendeerd. Dit keer omdat Esther Williams was voorzien van een plastic regenmantel. Want, zo liet de directie van het theater weten, 'al voel je je in het water thuis, die Hollandse regen... Brrr!!!' Of het die slechte zomer was of de vele publiciteit rond de gevelreclame, de bezoekers stroomden in drommen toe. Uiteindelijk liep Bathing Beauty maar liefst vijf weken achtereen. In die jaren werden films zelden zo lang geprolongeerd.

De politie verrichtte weliswaar onderzoek naar het incident, maar wist de identiteit van de drie daders niet te achterhalen. Of ze daarvoor erg haar best heeft gedaan is overigens de vraag. Uit het rapport van waarnemend hoofdcommissaris A.W. Brandt aan de burgemeester blijkt dat zijn voornaamste zorg was of er 'geen overtreding der bepalingen van de Bioscoopwet' had plaatsgevonden. Aangezien dit niet het geval was, behoefden er volgens Brandt 'dezerzijds geen verdere maatregelen [te worden] getroffen'.

'Die film moeten we hier niet'

Poep in Palace

In de tweede helft van de jaren vijftig nam het bioscoopbezoek in Nederland dramatisch af. Utrecht vormde geen uitzondering. De komst van de televisie en de verhoogde mobiliteit worden als belangrijkste oorzaken van deze terugval genoemd. Sommige bioscopen konden het financieel niet meer bolwerken en moesten hun deuren sluiten. Andere begonnen met het opdelen van hun grote ruimten in meerdere kleine zalen (de zogenaamde inbouwbioscopen). Tot slot waren er zalen die zich gingen specialiseren in het lucratieve genre van eerst de soft sex- en later de harde pornofilms. Door de afschaffing van de verplichte landelijke filmkeuring in 1977 konden deze vrijelijk vertoond worden aan bezoekers van achttien jaar of ouder, hoewel minister Van Agt het maximale aantal zitplaatsen in dergelijke bioscopen nog wel trachtte te beperken tot 49.

De pornofilms die er op het programma waren zonder uitzondering van buitenlandse makelij. Een bedrijfsleider bij het Utrechtse bioscoopconcern Wolff zag het als een uitdaging om daar verandering in te brengen. Hij wist de benodigde anderhalve ton voor de productie van een avondvullende film bijeen te brengen, evenals een cast van Nederlandse acteurs en actrices die bereid waren 'het' voor de camera te doen. Onder het pseudoniem Willem van Batenburg regisseerde hij in zijn vrije uren de 'eerste grote Nederlandse pornofilm' (NRC). In april 1982 werd deze onder de titel *Pruimenbloesem* in acht steden, waaronder natuurlijk Utrecht, uitgebracht.

De pers vond het prachtig en liet Van Batenburg uitgebreid aan het woord. Niet dat Pruimenbloesem als film veel voorstelde, zo gaven de journalisten eerlijk toe. Een jongedame (Diana de Koning) die getrouwd is met een oudere man, heeft een onweerstaanbare lust naar seks. De film laat zien hoe ze deze bevredigt. Maar het verschijnsel pornofilm leverde genoeg stof op. Van Batenburg werd de gelegenheid geboden zich te verdedigen tegen verwijten van feministische zijde dat elke pornofilm per definitie 'vrouwonvriendelijk' was. Hij stelde dat hij 'beroepshalve' het repertoire van de normale pornobioscoop van haver tot gort kende: '... daar [zitten] bijna geen films tussen waarover valt vol te houden dat ze met een vrouwvijandige mentaliteit zijn gemaakt'.

Er waren echter vrouwen die daar anders over dachten. Zij beschouwden Pruimenbloesem als een provocatie en kozen de Utrechtse Palace Bioscoop tot hun doelwit. Meteen al tijdens de eerste middagvoorstelling gooiden zij een fles met poep de bioscoop binnen. Een aantal dagen later vlogen twee bakstenen door de ruiten van het kassahokje en werd er met poep (door het Utrechts Nieuwsblad nu aangeduid als 'een stinkende substantie') en blauwe verf gesmeten. Het aanwezige personeel kwam met de schrik vrij. Het UN wist verder te melden dat

Advertentie in het Utrechts Nieuwsblad 13 december 2000.

DREIGEN SCOORT NIET IN ONZE STAD

Elf dagen na het schrappen van de film „Ajax, daar hoorden zij eng'len zingen" blijft het oorverdovend stil in de stad.
De directie van Camera/Studio boog voor de dreigementen van laffe, zich FC Utrecht-supporters noemende, anonieme bellers.
De film kan nu niet in Utrecht worden bekeken.
Dreigen met terreur lijkt zo beloond te worden.

De tirannieke opstelling van deze mensen past niet in onze stad.
Vrijheid van Meningsuiting is een grondrecht. Daarbij hoort het vrij programmeren van een film. En die vrijheden horen weer bij respectvol met elkaar omgaan.

Wij vroegen de directie van Camera/Studio de film zo snel mogelijk weer te programmeren. In januari is de film waarschijnlijk weer te zien.

Laat bij vertoning allen zien dat we ons niet laten intimideren door de dreiging met geweld. Want zo gaan wij niet met elkaar om in Utrecht.
Utrecht is een stad waar je met plezier kunt wonen, werken, sporten én naar de bios gaan.

Dreigen scoort niet in onze stad.
Toon dat de onverschilligheid in Utrecht niet wint!

Ondertekend door de volgende Utrechters,
oud-Utrechters en met Utrecht verbonden mensen:

Elly Admiraal (tandarts), Doortje v. Aken (wijkverpleegkundige), Rob Alflen (o.a. ex-FC U... ex-Ajax), Fred allers, Kor Al (journalist-VARA), Herman Berkien (...
Frans Boon (drukker), Robert Jan Booij (r...
Breukelen (oud-...
Bille ...

Veel politie en beveiliging bij bioscoop

Vlekkeloze vertoning Ajax-film

Kop Utrechts Nieuwsblad 22 januari 2001.

'pogingen van de bedrijfsleidster om onmiddellijk telefonisch de politie te waarschuwen werden gehinderd doordat de lijn werd geblokkeerd door telefoontjes van vrouwen die allemaal inlichtingen wilden over de vertoningen in Palace'.

In feministische kringen konden de acties op de nodige sympathie rekenen. Zo stelde Elsbeth Etty in een beschouwing in het communistische dagblad *De Waarheid* 'dat vrouwen die tegen zo'n film, dat wil zeggen tegen seksistische vooroordelen, actie voeren geen inquisiteurs zijn maar mensen die bezig zijn met bevrijdingsstrijd en met een actie tegen onrecht'.

Voor het bioscoopconcern Wolff echter was de tweede protestactie aanleiding om de politie in te schakelen. J. Ph. Wolff herinnert zich het gesprek dat volgde nog goed. Hij kreeg bezoek van een vrouwelijke politieagent die hem zei dat zij de strekking van Pruimenbloesem weliswaar volstrekt afkeurde, maar tegelijk van mening was dat het principieel onjuist was om aan de dreigementen van de actievoerders toe te geven. Zij zegde de nodige politieversterking toe om de Palace bioscoop te vrijwaren van verdere acties.

'Dreigen scoort niet'

Bijna twee decennia later reageerde de politie anders. Nadat FC Utrecht supporters in anonieme telefoontjes gedreigd hadden met gewelddadige acties besloot bioscoopconcern Wolff om de film *Ajax, daar hoorden zij Eng'len zingen* uit roulatie te nemen. Op de Website van de FC Utrecht Fanaticals heette het triomfantelijk: 'In Utreg hoorde [sic] zij geen Engelen meer zingen'. De politie wilde pas optreden als er aangifte werd gedaan. Dat was voor het Wolff concern te laat. Woordvoerder Lex Veerkamp liet *de Volkskrant* weten: 'Als we het idee hadden gehad, dat de politie van Utrecht een extra inspanning zou leveren, hadden we de film gewoon laten draaien'. Het Utrechtse voorbeeld vond navolging in Groningen en Den Haag, waar bioscopen besloten de film niet te vertonen. In Rotterdam en Nijmegen gingen de vertoningen wel door, zij het in nauw overleg met de plaatselijke politie.

De makers van de film reageerden teleurgesteld, terwijl de distributiemaatschappij RCV dreigde met een aanklacht tegen de FC Utrecht. Omdat 'de naam Ajax voor veel Utrechters al [werkt] als een rode lap op een stier', weigerde de voorzitter van de FC Utrecht supportersvereniging de acties te veroordelen.

Het voorval wekte de nodige beroering. De actie van de voetbalsupporters werd op één lijn gesteld met de dreigementen die hadden geleid tot de afgelasting van de opera *Aïsja* en het gewelddadig binnendringen van een groep Hell's Angels tijdens een uitzending van het televisieduo Barend en Van Dorp.[2] Conclusie: de vrijheid van meningsuiting was in gevaar.

Het slappe optreden van het gezag en de weigering van de officiële supportersvereniging om afstand te nemen van de dreigementen waren aanleiding voor vier Utrechters om een tegenactie te beginnen. Cees Grimbergen, bekend van het televisieprogramma *Rondom Tien*, cabaretier Vincent Bijlo, journalist Dick van der Peijl en fotograaf Rob Huibers zamelden ruim honderd steunbetuigingen in. Onder de kop 'Dreigen scoort niet in onze stad' werd een advertentie in het *Utrechts Nieuwsblad* geplaatst. Opvallend genoeg ontbraken de namen van burgemeester Brouwer en politiekorpschef Vogelzang op de lijst van ondertekenaars. Geschokt door de commotie die hun optreden had veroorzaakt, waren zij achter de schermen bezig de schade te herstellen. Ze maakten afspraken met het Wolff concern om de film onder veilige omstandigheden weer te laten draaien. Ook de naam van de voorzitter van de FC Utrecht supportersvereniging stond niet in de advertentie in het UN. Maar hij was wel teruggekomen op zijn eerdere standpunt en verkondigde dat er geen bezwaar was als de film weer werd vertoond: 'omdat men het doel in eerste instantie heeft bereikt'.

Op zondag 21 januari werd Ajax, daar hoorden zij Engelen zingen twee keer in de Camera-Studio vertoond. Er waren tientallen

'Die film moeten we hier niet'

agenten in en rond de bioscoop aanwezig om eventuele protestacties in de kiem te kunnen smoren. Maar er deden zich hoegenaamd geen incidenten voor.

Politieke protesten

Protesten van burgers die zich door een film beledigd of geschokt voelden waren zeker geen specifiek Utrechts verschijnsel. In Amsterdam liepen de communisten regelmatig te hoop: in 1921 tegen de anti-Sovjet film *Keten des doods*, in 1933 tegen de Duits-nationalistische rolprent *Morgenrood* en in 1949 tegen Hollywoods bijdrage aan de Koude Oorlog *Het ijzeren gordijn*. Ook de NSB liet zich niet onbetuigd en poogde in 1936 in onder meer Amsterdam, Den Haag en Haarlem een einde te maken aan de vertoning van *Heldenkermis*, omdat deze satirische film over de Tachtigjarige Oorlog een ' 'belediging voor het Nederlandse volk' zou zijn. Hoewel deze klassieke politieke stromingen ook in Utrecht actief waren, is het opvallend dat in de Domstad de protestacties uit een andere hoek kwamen.

Een verklaring voor de vraag waarom het alleen de tegenstanders van de Ajax-film lukte om deze voortijdig van het programma te krijgen, moeten we vooral zoeken in de veranderde positie van de bioscoop binnen de samenleving. Destijds was het een medium voor de massa, nu wordt het voornamelijk bezocht door jeugdigen en echte liefhebbers. Nu staan er geen potige geüniformeerde portiers meer bij de ingang, die er geen probleem mee hadden om ongewenste bezoekers (in de meeste gevallen minderjarigen die waren binnengeglipt) uit de zaal te verwijderen, maar 'lieve' jongens en meisjes in vrijetijdskleding die bepaald geen gezag uitstralen. Destijds bracht bijvoorbeeld de gemeente Amsterdam een grote politiemacht op de been om ervoor te zorgen dat de vertoningen van Morgenrood of Het ijzeren gordijn doorgang konden vinden. Tegenwoordig worden diezelfde politiemachten nog wel ingezet, maar dan om op wedstrijddagen voetbalsupporters in toom te houden...

Bert Hogenkamp is bijzonder hoogleraar in de geschiedenis van film, radio en televisie in Nederland aan de Universiteit van Utrecht

Bronnen

Bij het schrijven van dit artikel is dankbaar gebruik gemaakt van onderzoek dat in het kader van het *Utrecht Project* is verricht door Marianne Akker, Saskia van der Kam, Marieke van Kranenburg, Eveline van Rooij en Annelien Wiarda, allen student Film- en Televisiewetenschap aan de Universiteit Utrecht. Voor hun onderzoek hebben zij literatuur, kranten, tijdschriften en archieven bestudeerd. Indien mogelijk hebben zij verder gesprekken met betrokkenen gevoerd. Het onderzoek is ondermeer op de volgende archiefstukken gebaseerd:

- Statistische Berichten (bezoekcijfers van de Utrechtse bioscopen);
- Het Utrechts Archief, Stadsarchief VI, inv.nr. 12547.1 (dossier over *Bathing Beauty*)
- Knipselcollectie van het Filmmuseum (voor de rellen rond *Pruimenbloesem* en de Ajax-film).

Het Utrecht Project is een onderzoeksproject naar de geschiedenis van film, radio, televisie en nieuwe media in de stad Utrecht dat onder leiding van Bert Hogenkamp aan de Universiteit Utrecht, met steun van het Nederlands Audiovisueel Archief, wordt uitgevoerd. Verdere informatie is te vinden op de website van het project: *http://www.let.uu.nl/tftv/UtrechtProject*

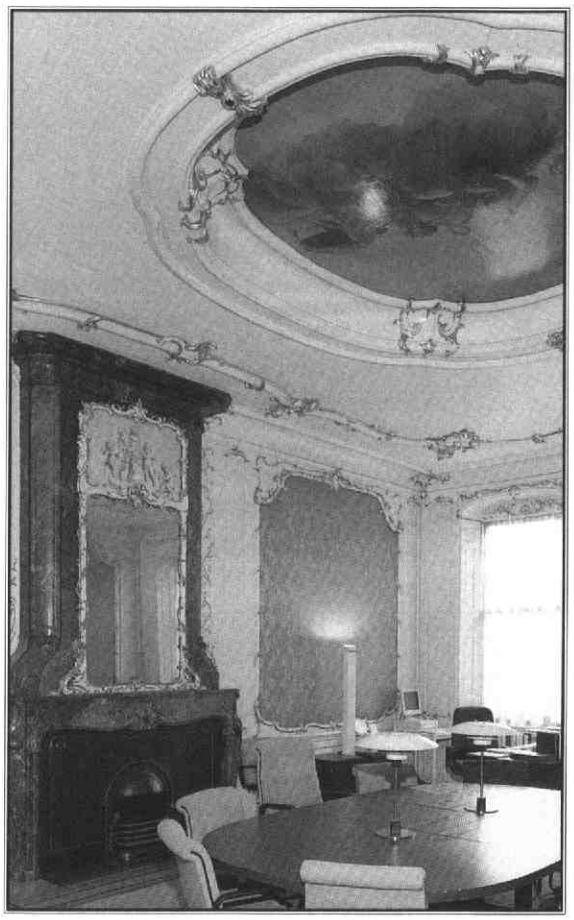
Noten

1. De *Lichtbeeldenverordening* (1915, revisie 1917) van de Gemeente Utrecht hield in dat jeugdigen onder de 16 geen bioscoopvoorstellingen mochten bijwonen, tenzij alle films in het programma waren goedgekeurd door de (zeer strenge) Plaatselijke Bioscoopcommissie. Toen in maart 1928 de *Bioscoopwet* in werking trad, liet Utrecht de keuring over aan de landelijke Centrale Commissie voor de Filmkeuring, maar stond het kinderen alleen toe om filmvertoningen bij te wonen als het hele programma goedgekeurd was voor alle leeftijden én bestond uit educatieve films. Zowel voor als na 1928 wisten de Utrechtse bioscoopexploitanten zich geen raad met de situatie, waardoor er nauwelijks kindervoorstellingen waren. Ondanks regelmatige protesten van de bioscoopexploitanten bleef de verordening van kracht tot 1941, toen ze door de Duitsers werd afgeschaft.
2. *Aïsja* was een muziekstuk (uit te voeren door het Onafhankelijk Toneel in het kader van Rotterdam Culturele Hoofdstad 2001) over een vrouw van de Profeet Mohammed. Na afzeggingen en dreigementen van Marokkaanse zijde werd de uitvoering afgelast. De Hell's Angels vielen een uitzending van Barend en Van Dorp binnen en dwongen met fysiek geweld het duo negatieve uitspraken die het enkele weken daarvoor over deze groepering had gedaan te herroepen. Het blauwe oog van Frits Barend was in de uitzendingen daarna nog te bewonderen.

Monumentaal wonen

MANON VAN DER WIEL

De vijftiende Open Monumentendag op zaterdag 8 september heeft als thema 'Huis en haard, monumenten van het wonen'. Ook in de stad Utrecht openen die dag verschillende panden met bijzondere interieurs hun deuren.

Interieur Kantongerecht. Foto: Het Utrechts Archief

Het thema van dit jaar is geïnspireerd door zowel het 100-jarig bestaan van de Woningwet als de manifestatie *Historisch Interieur 2001*. Het eeuwfeest van de voor de woningbouw en haar gebruikers revolutionaire Woningwet heeft dit jaar al geleid tot diverse activiteiten (zoals de tentoonstelling in de Beurs van Berlage). De Stichting Manifestatie Historisch Interieur is een initiatief van de Rijksdienst voor de Monumentenzorg en het Instituut Collectie Nederland. Aandacht voor het beheer en het behoud van het historische interieur vormt het hoofddoel van de stichting. Die doelstelling is lastig te realiseren, omdat er niets vergankelijker is aan een monument dan het wooninterieur. Dat verandert steeds onder invloed van de eisen die bewoners stellen aan het dagelijks gebruik van een pand. Nieuwe bewoners, de mode van de tijd en technische vindingen laten alle hun sporen na.

Stijlkamers in Kantongerecht

Tijdens de Utrechtse Open Monumentendag zijn hoofdzakelijk twee soorten panden voor het publiek geopend. De eerste - zeldzame - categorie betreft interieurs uit een voorbije periode die nog aardig in tact zijn gebleven. Het bekendste Utrechtse voorbeeld hiervan is het Rietveld Schröderhuis aan de Prins Hendriklaan. Een ander markant interieur - recentelijk totaal in ere hersteld door de Vereniging Hendrick de Keyser - is een verderop in deze straat: het voormalige woonhuis van Sybold van Ravensteyn uit 1932.

De tweede groep panden herbergt nog specifieke woonhuisdetails uit een bepaalde periode. Met enige fantasie kan de bezoeker zich daar 'met terugwerkende kracht' een beeld vormen van het vroegere interieur. Dat is bijvoorbeeld het geval in een woonhuis aan de Kromme Nieuwegracht dat een 18e-eeuwse gang met trappartij in nagenoeg oorspronkelijke vorm bezit en een schouw in Lodewijk XV-stijl. Een andere voorbeeld is het Kantongerecht aan het Janskerkhof 13. Wie in gedachten de nog aanwezige stijlkamers vult met ander meubilair krijgt een goed beeld van het vroegere wonen in deze patriciërswoning.

Langs de opengestelde monumenten met een bijzonder interieur(element) zijn enkele wandelroutes uitgezet. In de routebeschrijvingen is informatie te vinden over de betreffende panden en over andere aspecten die samenhangen met het thema van dit jaar zoals woonvormen en huizen van beroemde of beruchte bewoners. Zoals ieder jaar zijn er daarnaast verschillende activiteiten in relatie tot het thema. In panden met een bijzonder interieur wordt muziek of poëzie ten gehore gebracht. Voor kinderen is er een wedstrijd 'Ontwerp je eigen woondoos' en 't Gilde organiseert speciale themawandelingen.

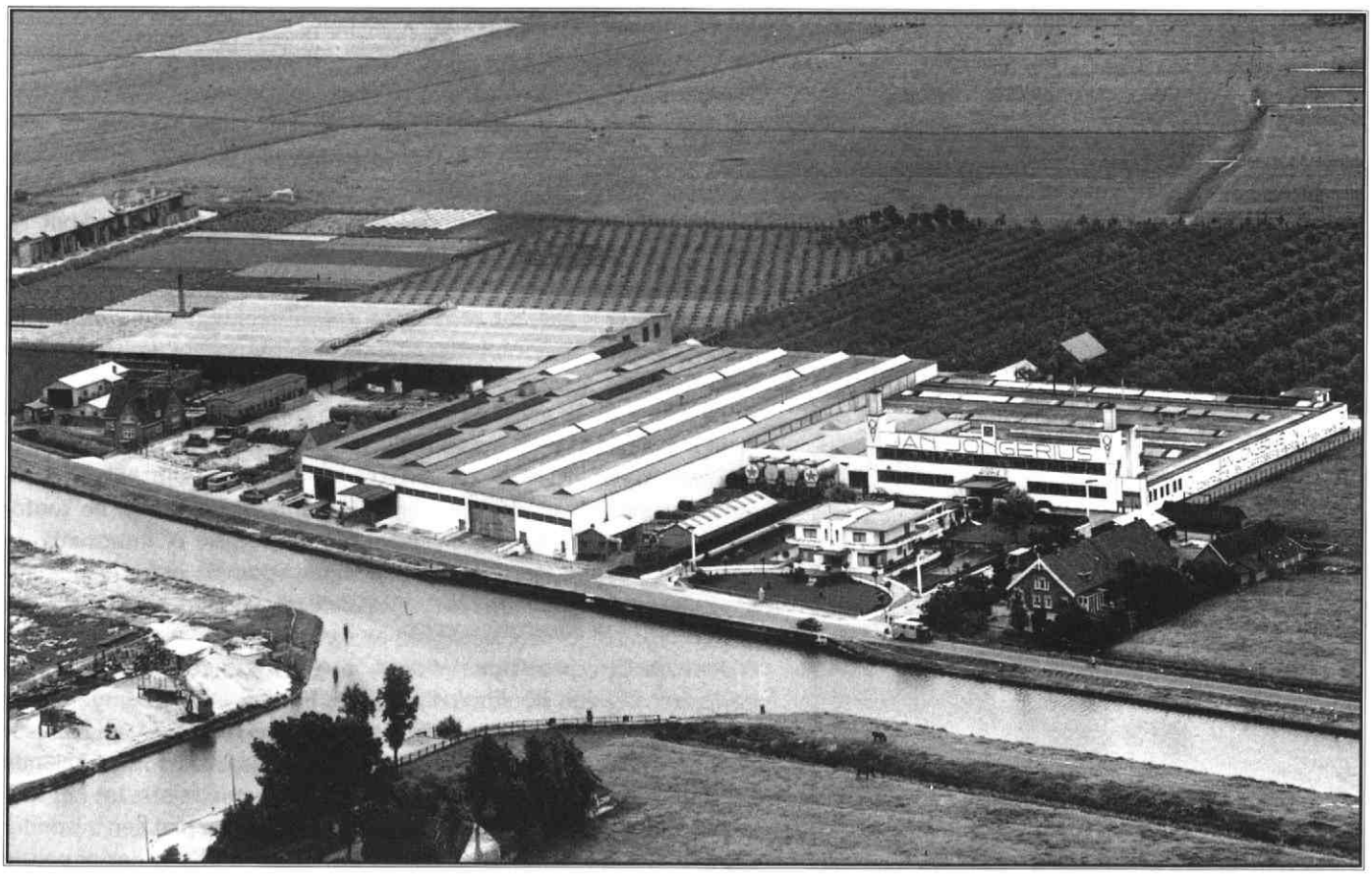
Op woensdag 5 september verschijnt de Open Monumentendagkrant als bijlage in het Stadsblad. De huis-aan-huis krant met de wandelroutes en het activiteitenprogramma is op de dag zelf ook verkrijgbaar bij het centrale informatiepunt op het Domplein.

Informatie over het programma en de opengestelde monumenten kunt u krijgen bij het Gemeentelijk Informatie Centrum gevestigd in het Utrechts Stadhuis (030) 286 10 43 of bij Bezoekerscentrum RonDom (030) 233 30 36. Tijdens de Open Monumentendag kunt u voor informatie terecht bij het centrale informatiepunt op het Domplein.

Jan Jongerius, een bloeiend bedrijf aan het Merwedekanaal

Bettina van Santen

Foto's: Het Utrechts Archief tenzij anders aangegeven

Het bedrijf van Jan Jongerius in 1948. Voor aan het kanaal het nieuwe woonhuis met de halfronde tuinaanleg en oprit. Daarachter de oudste hal. Links van het huis is nog een groot hallencomplex gebouwd. Achter het complex zijn de uitgestrekte boomgaarden nog aanwezig.

Het constructie- en carrosseriebedrijf van Jan Jongerius was decennia lang een begrip in Utrecht en omstreken. Jongerius stond onder andere voor garagebedrijven, tankstations, bussen, touringcars en vrachtwagens. Speelden er zich in de villa van de katholieke self made man vlak voor de oorlog nog Hollywood-achtige taferelen af, in 1953 ging zijn bedrijf failliet. Enkele bijzondere gebouwen die bewaard zijn gebleven herinneren aan opkomst en ondergang van een opmerkelijk zakenimperium.

Jan Jongerius had rond 1920 een hoveniersbedrijf aan het Merwedekanaal. Dit kanaal was nog niet zo lang geopend (1892) en gemeenten als Utrecht en Jutphaas hoopten op een sterke stimulans voor de industrie. In eerste instantie viel dat wat tegen, maar na de Eerste Wereldoorlog begon zich aan de westzijde van het kanaal toch een industriestrook van enige omvang te ontwikkelen.

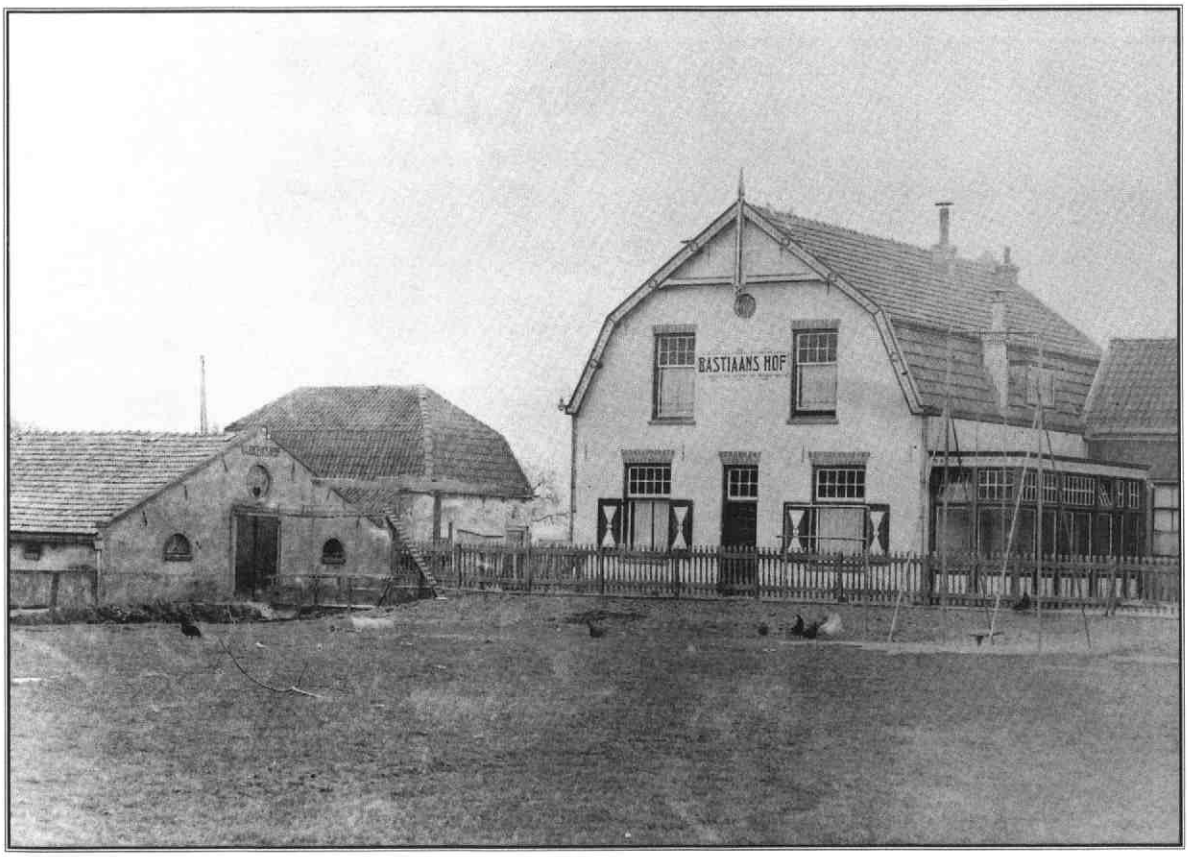
Aan de oostzijde, net ter hoogte van het bedrijf van Jongerius, begon de gemeente Utrecht in 1920 met de aanleg van een industriehaven. Of dit uitzicht hem inspireerde tot grootindustriële gedachten weten we niet. Maar een feit is dat Jan Jongerius het vervoer van zijn agrarische producten inwisselde voor vervoer van andere zaken op zijn kar, zoals petroleum. Hij moet op een bepaald moment tot het inzicht gekomen zijn dat zijn toekomst lag in een combinatie van petroleum, vervoer en alles wat daar te maken had. Binnen korte tijd vertrok de voormalige hovenier, nu zakenman in spe, naar Amerika waar hij contracten afsloot met Ford en Texaco. De exacte inhoud daarvan is wellicht in een huisarchief nog na eens te gaan. Zeker is dat

Jongerius na terugkomst een bedrijf opbouwde dat aan het eind van de jaren dertig tot een imperium was uitgegroeid. Jongerius bezat in heel Nederland benzinestations (Texaco) en fabriceerde auto- en vliegtuigmotoren, touringcars en vrachtwagens en talloze andere producten die met vervoer te maken hebben.

Een droomhuis

De geslaagde zakenman bouwde voor zichzelf en zijn familie een nieuw huis. Een droomhuis, zo mogen we het rustig noemen. Want het is dit opmerkelijke woonhuis dat tot nog steeds een aparte plaats inneemt tussen de doorsnee kantoren en bedrijfsgebouwen aan het Merwedekanaal. Om dat te zien moeten we wel door de wat onderkomen toestand van het gebouw en de direct daarachter gelegen fabriekshal heenkijken. De foto's uit de glorietijd van het bedrijf tonen echter een staaltje modern bouwen aan het kanaal dat in Utrecht en Jutphaas veel opzien moet hebben gebaard. Waarschijnlijk deed Jan Jongerius in de Verenigde Staten inspiratie op voor de bouw van een nieuw woonhuis. De stijl van het woonhuis en die van de fabriekshal zijn duidelijk geïnspireerd op het Modernisme en heeft ook wat weg van de architectuur van Frank Lloyd Wright. Had Jongerius in Amerika bij de 'moguls' van de olie-industrie dergelijke moderne woonhuizen gezien of was het juist de rijkdom van hun optrekken die hem inspireerde tot de bouw van een passend woonhuis?

De architect van het woonhuis en de hal zijn vooralsnog onbekend. In het woonhuis zelf werd in de hal een glas-in-lood raam aangebracht met in de hoek een afbeelding van een bouwtekening van het huis. Het lijkt er op dat Jongerius de onbekende architect heeft laten tekenen wat hij - Jongerius - zelf al in zijn hoofd had. Opmerkelijk in contrast met het uiterlijk is het ouderwetse interieur van het pand: een donkere, houten betimmering bedekt de wanden van de woonkamer en in de hal is boven de monumentale trap een glas-in-lood raam aangebracht met een in 'neo-Sixtijnse-Kapel stijl' uitgevoerd beeld van God de Vader. Is wellicht in het interieur de voorkeur gegeven aan een meer conventionele stijl, omdat de

Het hoveniersbedrijf aan het Merwedekanaal, genaamd Bastiaanshof.

De familie Jongerius met hun tien kinderen.

Zicht op de achtergevel van de villa vanuit de hal. Achter de smalle glas-in-lood ramen bevindt zich de huiskapel.

vrouw des huizes dit voorstond? Een andere aanwijzing dat het huis ontworpen werd naar een idee van Jan Jongerius is de wat onhandige bouwkundige opzet van het geheel. Het enorme brede overstekende balkon en het eveneens overstekende dak houden het niet goed zonder extra ondersteuning.

Hollywood aan het kanaal

In 1939 gaven Jongerius en zijn vrouw een groot feest ter gelegenheid van hun 25-jarige bruiloft. De toen gemaakte fotoreportage geeft een prachtig beeld van de rijke, succesvolle, katholieke zakenman en zijn familie en vrienden. Het woonhuis en de fabriekshallen zien er uit als een decor in een Hollywood-film bevolkt door zakenlieden met dikke sigaren, mondaine dames en vrolijke jongemannen in dure auto's. Uit de foto's blijkt goed hoe het woonhuis en de fabriekshal er in oorsprong uitzagen. Naast de woonkamer en de grote hal - waar de portretten hingen van vader en moeder - was er bovenin nog een kleine huiskapel. De prachtige fabriekshal had op de hoeken verhogingen in de vorm van lantaarns die tegelijkertijd dienst deden als reclamezuilen. Een groot glas-in-lood raam, geschonken door het personeel ter gelegenheid van een jubileum, toont alle takken van het bedrijf in vanzelfsprekende combinatie met de evolutie van het transport en Mercurius, de god van de handel. Met de auto konden bezoekers tot voor de hal rijden. De tuin was aangelegd mét oprijlaan en een benzinestation. Het woonhuis en de hal waren verbonden door een pergola. Aan deze zijde was ook de toegang tot de wijnkelder onder de villa.

De ondergang

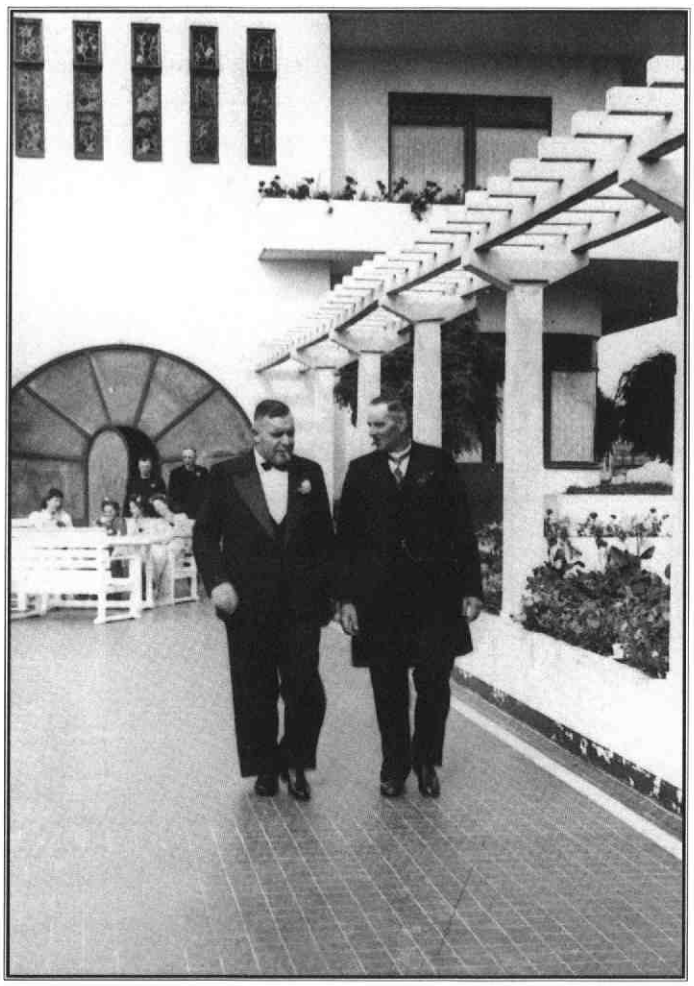
Met zijn overlijden in 1942 kwam aan al het succes van Jan Jongerius abrupt een einde. De schok was groot en de uitvaart kreeg veel aandacht in de pers. Die onderstreepte nog eens het belang van Jan Jongerius als succesvol zakenman en steunpilaar van de katholieke gemeenschap. Wie moest het bedrijf overnemen? De zonen waren nog niet ervaren genoeg om hun vader op te volgen en dus werd een broer tot hoofd van het bedrijf benoemd. Deze Co Jongerius had tot dan toe een garage en benzinesta-

De familie in de huiskamer. Goed zichtbaar is nu de wat ouderwets aandoende lambrisering.

Ter gelegenheid van het 25-jarig huwelijksfeest wordt voor familie, vrienden en werknemers een feest gegeven. In de grote hal is onder andere een receptie. Aan een lange tafel zit de familie met het bruidspaar centraal, links een oom (witte pater) en op de achtergrond een geheel met bloemen versierde auto.

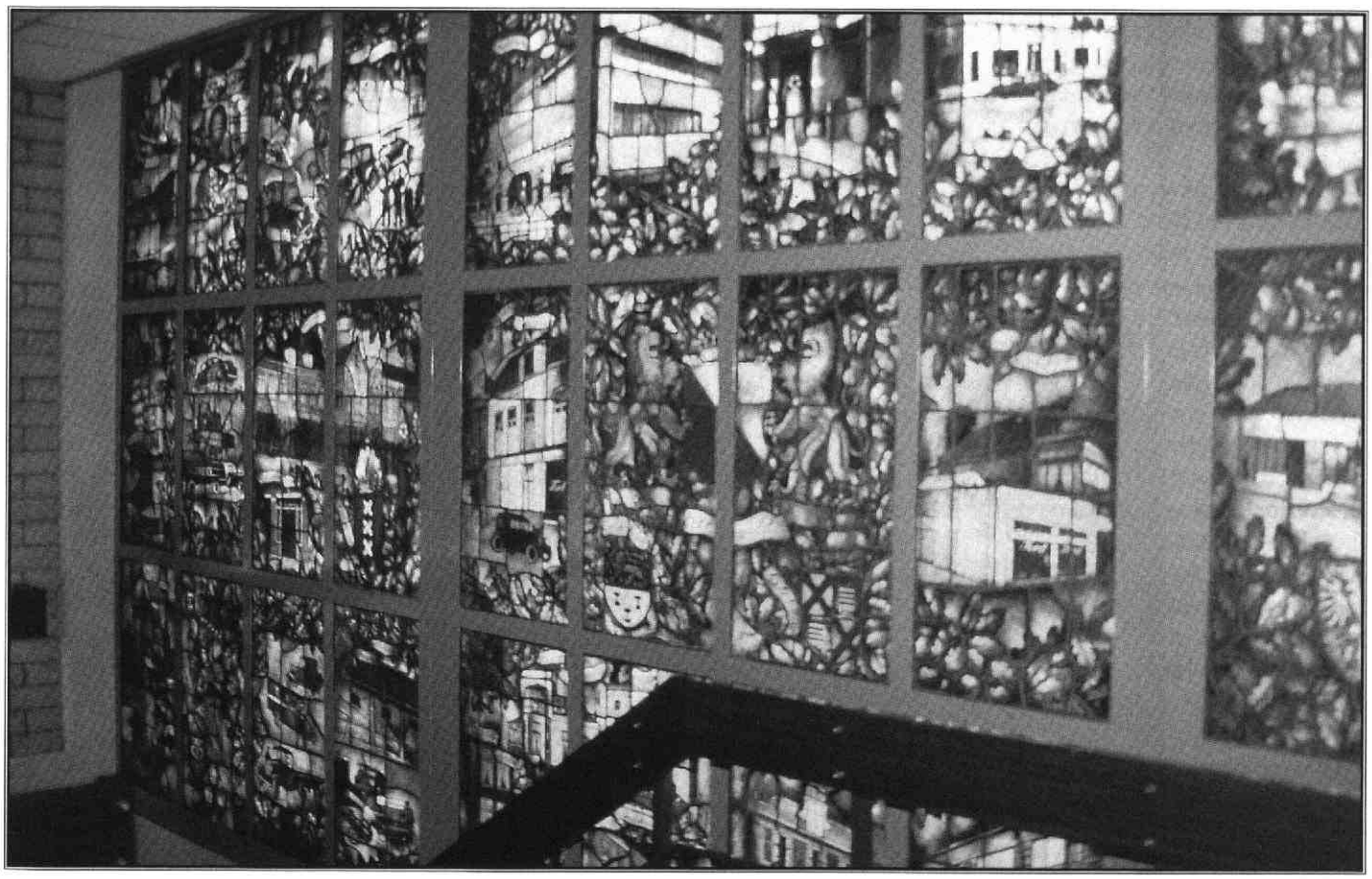

De gasten die gearriveerd zijn ter gelegenheid van het feest vermaken zich onder de pergola. De toegang aan deze zijde van het woonhuis leidde onder andere naar de wijnkelder. Het lijkt een familie die weet wat genieten is, dat stralen deze heren in ieder geval wel uit.

tion aan de Leidseweg onder zijn hoede. Helaas bleek Co niet het zakeninstinct van zijn overleden broer te hebben, hoewel dat pas na de oorlog zou blijken.
Tijdens de Tweede Wereldoorlog behoorde Jongerius bij uitstek tot een tak van industrie die de Duitsers graag inlijfden ten behoeve van de oorlogsindustrie. Jongerius maakte onder andere vliegtuigmotoren en geschut. Dat is hem direct na de oorlog niet in dank afgenomen en het bedrijf werd in eerste instantie beschuldigd van collaboratie. Al vrij snel bleek - na diverse petities van goede bekenden - dat de fabriek tijdens de bezetting ook een dekmantel was geweest voor verzetsactiviteiten. In 1945 werd er op het terrein een klein monument opgericht ter nagedachtenis aan de slachtoffers die tijdens het uitoefenen van het verzet omgekomen waren. Dankzij de diverse getuigenissen ten faveure van Jongerius, werd de verdenking van collaboratie weer opgeheven en mocht het bedrijf voortgaan. Helaas bleek het zakelijk leiderschap van Co Jongerius geen succes en in 1953 werd faillissement aangevraagd.

Van filmdecor tot monument?

Kort daarna kwamen het terrein en het woonhuis in bezit van defensie. De nieuwe eigenaar bleef het woonhuis en de hal gebruiken als respectievelijk kantoor en opslagruimte, maar behandelde sommige delen van het woonhuis niet altijd even zorgvuldig. Zo bracht defensie nogal zorgeloos allerlei voorzieningen aan die in het woonhuis hier en daar ten koste ging van de originele afwerking.
In de jaren negentig deed het gerucht de ronde dat defensie het terrein zou gaan verlaten. Een bezoek ter plekke door de sector Monumenten van de gemeente Utrecht bracht pas goed aan het licht wat voor een bijzonder complex hier stond en deels nog staat. Ook werd het glas-in-lood raam ontdekt, dat inmiddels verplaatst was van de oorspronkelijke plek in de fabriekshal naar een gebouw even verder op het terrein. Bij het vertrek van defensie - die het overigens in beheer gaf aan de Dienst der Domeinen - werd het gebouw gekraakt. De

Het glas-in-lood raam met de geschiedenis van het transport, de bedrijvigheid van Jongerius en allerlei andere beelden die te maken hebben met het bedrijf. Het raam bevindt zich nu op een andere plek op het terrein in een kantoorgebouw uit de jaren zeventig. Foto: ABC

krakers vreesden dat het terrein 'ten prooi' zou vallen aan de Jaarbeurs. Die was immers het Merwedekanaal overgestoken en had naast Jongerius een grote parkeergarage gebouwd. Toen Domeinen vervolgens het woonhuis en de hal verhuurden voor de opnamen van een televisieserie, werden de krakers gedwongen de panden te verlaten.
Lange tijd brandden er grote lampen rondom het woonhuis en waren woonhuis en hal toneel van de meest uiteenlopende praktijken. Jongerius was alsnog een filmdecor geworden en wel van de televisieserie *Wet en waan*. Maar alleen voor de kenner van het woonhuis en de hal was dat zichtbaar, want zoals gebruikelijk in speelfilms kwamen deuren dikwijls uit op heel andere ruimten dan in de werkelijkheid. Zo maakten de hoofdrolspelers veelvuldig gebruik van de monumentale trap om vervolgens in volstrekt verschillende vertrekken uit te komen. Met name de hal bleek uitermate geschikt om rechtbank- en gevangenisscenes op te nemen.
Het is echter voor het gebouw en de hal te hopen dat het op termijn een definitieve functie krijgt en opgeknapt wordt. De staat van beide gebouwen gaat hard achteruit. Gelukkig is het woonhuis sinds 31 januari 2001 geplaatst op de Rijksmonumentenlijst. Jammer is wel dat de gemeente Utrecht zowel het woonhuis áls de hal áls het glas-in-lood raam had voorgesteld voor plaatsing. Dit fabriekscomplex is immers in zijn geheel van architectonisch en cultuurhistorisch belang. Het lijkt dan ook gerechtigd om de hal én het bijzondere glas-in-lood raam in ieder geval op de gemeentelijke monumentenlijst te zetten. Dan kunnen woonhuis en hal bij toekomstige ontwikkelingen niet makkelijk gescheiden worden en dan kan het glas-in-lood raam weer terug naar zijn oorspronkelijke plaats.

De fabriek in goede tijden: een schoonzoon toont zijn nieuwe auto (een Mercury) met op de achtergrond het huis en de hal.

Stichting Utrechtse Kastelen

serie *De familie van Oud-Utrecht*

RENGER DE BRUIN

In de provincie Utrecht staan tientallen kastelen, historische landhuizen of resten daarvan, vaak omgeven door opstallen, grote tuinen en landerijen. De Stichting Utrechtse Kastelen ontfermt zich over deze monumenten. Donateurs kunnen deelnemen aan lezingen en excursies, binnen én buiten de regio.

Kasteel De Ham in Vleuten Foto: Henk Bol, Provincie Utrecht

Hoofddoel van de in 1970 opgerichte Stichting Utrechtse Kastelen is het behoeden voor verval en ondergang van de in de provincie Utrecht aanwezige kastelen, kasteelruïnes en historische landhuizen met de daarbij behorende inventarissen, tuinen, opstallen en erven. Bovendien wil de stichting bijdragen aan het behoud van de hierin besloten kunsthistorische, cultuurhistorische en landschappelijke waarden. Ze doet dat door onderzoek te (laten) verrichten, adviezen te geven en bij de overheid, bedrijven en particulieren belangstelling en steun te werven. Anders dan de Gelderse zusterorganisatie heeft de Utrechtse kastelenstichting geen kastelen in eigen bezit of beheer.

Het verrichten van wetenschappelijk onderzoek vormde een tiental jaren geleden de hoofdactiviteit van de stichting. Dat resulteerde onder andere in het in 1995 verschenen standaardwerk over Utrechtse kastelen en ridderhofsteden. Dit uitgebreide overzicht van de bouw- en bewoningsgeschiedenis van 107 kastelen beleefde al spoedig een tweede druk die inmiddels vrijwel is uitverkocht.

Lezing over je eigen kasteel

De uitkomsten van kleine onderzoeken worden met regelmatig gepubliceerd in het vier keer per jaar verschijnende Mededelingenblad van de stichting. Het bevat ook uitgebreide verslagen van de excursies in eigen land of net over de grens waaraan de donateurs enkele malen per jaar kunnen deelnemen. Tot de bestemmingen behoorden de afgelopen jaren onder andere de landcommanderij van de Duitse Orde Alden Biezen in België en de Wasserburg Anholt in Duitsland. In Nederland staan dit jaar de Overijsselse kastelen Twickel en Nijenhuis alsmede de stad Deventer op het programma. Natuurlijk worden ook de kastelen en landhuizen in de eigen regio niet vergeten. Zo waren er excursies naar de Utrechtse forten, het Domplein, de huizen Doornburgh en Goudestein in Maarssen, het Landgoed Vollenhove in Zeist, Wijk bij Duurstede en het Duitse Huis in Utrecht.

Ieder jaar staat er ook een buitenlandse reis op het programma. Net als in 2000 is het reisdoel dit jaar de Tsjechische Republiek. Eerder togen de deelnemers voor meerdaagse reizen naar Denemarken, Luxemburg, Duitsland en Polen.

Verder organiseert de stichting lezingen. Zo hield bestuurslid J.J.C. baron Taets van Amerongen een verhaal over zijn eigen woonhuis, het kasteel Renswoude dat dit najaar doel van een excursie zal zijn.

Excursies en het Mededelingenblad zijn bestemd voor de donateurs van de stichting. Dat zijn er rond de 500. Het aantal donateurs neemt langzaam toe. Door de leeftijdsopbouw is er, net als bij Oud-Utrecht, ieder jaar sprake van verlies door overlijden. Dat wordt net iets meer dan gecompenseerd door het winnen van nieuwe donateurs.

Meer informatie over de stichting is te krijgen bij mevrouw B. Kortenhoff-Neppérus, Maliesingel 5, 3581 BA Utrecht (030) 231 93 96 fax (030) 236 85 19.

Literatuursignalement

Anneke Jansen, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

De vestiging van het Duitse Huis in de stad Utrecht / Martin de Bruijn, Gerard Pouw en Luit van der Tuuk [onder red. van Annesietske Stapel ; fotogr. en plgr. Luit van der Tuuk]. - Utrecht : Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht, 2000. - ISBN 90-805816-1-5 (Bijdragen tot de geschiedenis van de Ridderlijke Duitsche Orde Balije van Utrecht ; 1)

Uniek in de stad : de oudste geschiedenis van de kloostergemeenschap op de Hohorst bij Amersfoort, sinds 1050 de Sint-Paulusabdij in Utrecht : haar plaats binnen de Utrechtse kerk en de ontwikkeling van haar goederenbezit (ca. 1000-ca. 1200) / door Charlotte Jeanine Christine Broer. - Utrecht : C.J.C. Broer, 2001. Met samenvatting in het Engels. - Proefschrift Universiteit van Amsterdam. - ISBN 90-805772-1-9
Uitvoerige studie over de vroege geschiedenis en de unieke plaats van de Paulusabdij in Utrecht en de rol die deze speelde in de entourage van de bisschop. Het tweede deel gaat nader in op het goederen- en rechtenbezit van de abdij.

Jan Roelof & Jacobus Jan van Nijendaal, kunstenaars uit Wijk bij Duurstede / Lisette Le Blanc ; onder red. van Jos de Meyere ; [reprod. fotogr. Hans Dirksen]. - Wijk bij Duurstede : Museum Dorestad, 2000. - ISBN 90-805573-1-5
Leven en werk van vader en zoon Van Nijendaal die van ca. 1900 tot 1972 het aanzien van Wijk bij Duurstede hebben vastgelegd in foto's, tekeningen en schilderijen.

Een zeer oud en voornaam college : geschiedenis van de malen op het Hoogland buiten Amersfoort / C. Dekker. - Amersfoort : Bekking, 2000. (Amersfortia reeks ; deel 12). - ISBN 90-6109-464X
Studie over de maalschap in Hoogland vanaf het ontstaan tot heden. Maalschappen (in andere provincies 'marken' genoemd) zijn genootschappen van boeren om de nog niet in cultuur gebrachte gronden van de dorpsgemeenschap te beheren en eventueel te ontginnen.

Heilig vuur : het St. Antonius Ziekenhuis te Utrecht / Nieuwegein 1910-2000 / Rob Wolf. - Nijmegen : Sun, 2000. - - Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 90-jarig bestaan van het St. Antonius Ziekenhuis op 15 november 2000. ISBN 90-5875-121-X

Ten paradijze voeren haar de engelen : gedenkboek van het rooms-katholieke kerkhof in Zeist / J.H. van der Kolk en D.M. Servaas. - [S.l.] : [s.n.], 2000 - ISBN 90-9014518-4
Gedenkboek beoogt met het verschijnen de herinnering levend te houden aan de op het rooms-katholieke kerkhof aan de Utrechtseweg in Zeist ter aarde bestelde mensen. Gebaseerd op gegevens verkregen door het vastleggen van alle opschriften op de grafmonumenten zoals aanwezig eind 1998. Aanvullende informatie uit aantekeningen van de begrafenisondernemer wijlen de heer J.M. Bruynis.

Huizen in Nederland : Utrecht, Noord-Brabant en de oostelijke provincies : architectuurhistorische verkenningen aan de hand van het bezit van de Vereniging Hendrick de Keyser / R. Meischke, H.J. Zantkuijl en P.T.E.E. Rosenberg. - Zwolle : Waanders ; Amsterdam : Vereniging Hendrick de Keyser, 2000. - ISBN 90-400 9431-4
De Vereniging Hendrick de Keyser besloot bij haar 75-jarig jubileum in 1993 de ontwikkeling van het Nederlandse woonhuis opnieuw te laten beschrijven aan de hand van ruim 300 panden in eigen bezit. Dit is het vierde en laatste deel van dit project. Eerder verschenen: Friesland en Noord-Holland, Amsterdam en Zeeland en Zuid-Holland.

Liber pilosus : cartularium van het kapittel van St.-Marie / transcriptie door de Werkgroep Latijnse paleografie van Het Utrechts Archief ; onder red. van Kees Smit en Jan Wolters ; met een beschrijving van het handschrift door Gisela Gerritsen-Geywitz. - Utrecht : [Het Utrechts Archief], 2001.
Het cartularium is een middeleeuwse bundel afschriften van belangrijke stukken die met het kapittel van St. Marie te maken hebben. Er is niet gestreefd naar een nauwkeurige diplomatische uitgave maar naar een uitgave die de lezer in staat stelt zonder onnodige hindernissen toch een betrouwbare tekst door te nemen.

De Looborch 50 jaar / samengest. door J. Nagel. - [S.l.] : [s.n.], 1999 (Zeist : Donath).
Gedenkboek uitgegeven t.g.v. het 50-jarig bestaan van Zorgcentrum De Looborch te Zeist.

Zeist terug in de tijd : foto's uit de collectie Kraal van het Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting / door V.A.M. van der Burg en K.M. Veenland Heineman. - Rotterdam : Barjesteh van Waalwijk van Doorn ; Zeist : Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting, 1999. Fotoboek uitgegeven bij de gelijknamige tentoonstelling in Slot Zeist van 27 novem-

ber 1999 tot en met 9 januari 2000. - ISBN 90-5613-046-3
Selectie van 45 foto's uit de glasnegatievencollectie van boek- en kunsthandelaar Jan Willem Kraal betreffende Zeist rond de periode 1900-1930. De foto's zijn toegelicht met citaten uit *Kraal's Nieuwe Groote Gids van Zeist* uit 1907. De zgn. Collectie Kraal bevat 400 glasnegatieven en is thans in het bezit van het Zeister Historisch Genootschap Van de Poll-Stichting.

'n Haonderik vol ruggemeters : Schalkwijks dialect / P.M. Heijmink Liesert ; [met tek. van Peter Koch]. - Houten : Historische Kring tussen Rijn en Lek, 2000. ISBN 90-806002-1-0
Dit naslagwerk, verlevendigd met tekeningen van Peter Koch, is niet alleen interessant voor de Schalkwijker maar voor iedereen met belangstelling voor taal en volksleven.

Mar Diemèl, leven en werk / onder red. van Dick Adelaar en Inemie Gerards ; met bijdr. van Wim Diemel, Xabier Jense en Hanneke Matthijssen. - Houten : Stichting Mar Diemèl, 2000 (Nobel-reeks ; 1). - ISBN 90-6481-329-9
Mar Diemèl (1903-1983) was als schilder, illustrator en oprichter/directeur van de academie Artibus een invloedrijk persoon binnen het Utrechtse kunstklimaat. Met een biografische schets en ruim 100 afbeeldingen uit zijn oeuvre.

Transcriptie register van verkoop tienden te Woudenberg, Amerongen etc. 1563-1615 Kapittel van Sint Pieter te Utrecht / Dick van Wageningen. - Amersfoort : D. van Wageningen, 2001- Met alfabetische lijst op achternaam of beroep Verkort afschrift van het origineel: Kapittel van Sint Pieter te Utrecht (HUA Toegang 220, inv. nr. 268-1).

Het Antjesgeloof : het merkwaardige gezelschap van Zwart Jannetje uit Veenendaal / Leendert de Kluijver. - Kampen : De Groot Goudriaan, 2000. - ISBN 90-6140-755-9
Onderzoek naar de Veenendaalse sekte van Jannetje Hootsen Dirksdochter, bijgenaamd Zwart Jannetje (1860-1919).

A.M. Hammacher : kunst als levensessentie / Peter de Ruiter. - Baarn : de Prom, 2000. - ISBN 90-6801-503-6
A.M. Hammacher(1897- ...) was in de periode 1919-1927 kunstcriticus van het Utrechtsch Provinciaal en Stedelijk Dagblad. Daarbij wordt ook ingegaan op het Utrechtse kunstklimaat in de jaren twintig van de vorige eeuw. Biografie waarin een beeld wordt gegeven van Hammachers werkzame leven, waarin zijn schrijverschap, het directoraat van het Kröller-Müller Museum en zijn overige maatschappelijke functies centraal staan.

Veel vertier en doortogt : een greep uit de geschiedenis van Houten, Schalkwijk, 't Goy en Tull en 't Waal / Otto Wttewaall ; [eindred. Ernst Jan Peters]. - Houten : Gemeente Houten, 1999.
Degelijk én leesbaar boek over de rijke geschiedenis van Houten.

Onder Willibrord's hoede : herinneringen aan dierbare plaatsen / [tekeningen Charles v.d. Broek ; teksten Gerard Zuidberg]. - Utrecht : Charles v.d. Broek en Gerard Zuidberg, 2000. - Deel 1.
Eerste boekje in een serie tekeningen en teksten die om de paar weken verschenen in het zondagsblad Utrecht op Zondag.

Leidsche Rijn : landschap in beweging / [fotografie Werry Crone] ; [teksten Johan de Vos]. - Utrecht : Stichting De Plantage, 2001. - ISBN 90-805746-9-4
Uitgegeven op initiatief van het projectbureau Leidsche Rijn Utrecht, Gemeente Utrecht ter gelegenheid van de samenvoeging van Vleuten-De Meern en Utrecht op 1 januari 2001.
Verstilde foto's en poëtische teksten leggen het landschap vast zoals dat er uit ziet op het moment van de samenvoeging van de gemeenten Vleuten-De Meern en Utrecht.

Dagboek Kanaleneiland / Charlotte Huisman ; [samenst. Abe Mijdam ; omslagfoto Robin Utrecht ; foto's binnenwerk Jaap de Boer ... [et al.]. - [S.l.] : Wegener Midden Nederland i.s.m. Woningcorporatie Mitros, [2000]. - ISBN 90 72735-13-7
Bundeling van stukken uit het *Utrechts Nieuwsblad* (sept/okt 2000). Verslaggeefster Charlotte Huisman schreef vanuit haar huurflat in Kanaleneiland verhalen waarin de mensen uit de wijk centraal staan.

Multiculturele wandeling door Lombok / [onder red. van André Jonkers ... [et al.]. - Utrecht : Komitee Utrecht tegen Racisme en Fascisme (KURF), [2001].
Gids met korte beschrijving van de migratiegeschiedenis van de stad Utrecht en een routebeschrijving van een wandeling door de wijk Lombok.

Boswell en Holland / vertaald, bewerkt en ingeleid door Jan Pieter van der Sterre ; met medew. van C.D. van Strien. - Antwerpen [etc.] : Atlas, 2000. - Uitgave gebaseerd op *Boswell in Holland*. - Yale, 1952. - ISBN 90-450-0259-0
Het verslag van James Boswell over zijn studententijd in Utrecht in de jaren 1763-1764. In deze Nederlandse vertaling van Boswell in Holland (1952) zijn fragmenten geschrapt en toegevoegd. Met inleidende teksten over de aanloop tot de reis en de volledige correspondentie tussen Boswell en Belle van Zuylen.

Rectificatie

In het vorige nummer is door een fout van de redactie de kopij van de literatuursignalementen uit nummer vijf van de vorige jaargang opnieuw afgedrukt. Hiervoor onze excuses

de redactie

Nieuwe ruimte voor de meanderende beek

MARTINE BUSZ & HÉLÈNE HINE, LANDSCHAPSBEHEER UTRECHT

Door de lage stroomsnelheid in een deel van de meanderende beek slibt zand aan en krijgen planten als de lisdodde kans om te groeien.

Laaglandbeken, zoals we die in Nederland kennen, zijn op wereldschaal vrij zeldzaam. Maar van het oorspronkelijke dynamische landschap met snelstromende, kronkelende beekjes is niet veel meer over. Na beekherstel, zoals van de Moorsterbeek op het landgoed Achterveld, kan het water zich weer in alle bochten wringen.

Beken zijn smalle, snelstromende, doorwaadbare waterlopen. In Nederland gaat het meestal om zogenaamde 'laaglandbeken' met een zandige bodem. Ze worden door vele greppels, slootjes en stroompjes gevoed met kwel- en oppervlaktewater . Vergelijkbare laaglandbeken komen alleen voor in de Belgische Kempen en plaatselijk in Sleeswijk Holstein, Denemarken, Polen en Rusland.

Door menselijk ingrijpen zijn veel beken omgevormd tot rechte waterlopen met stuwen die een te snelle afvoer van het water moeten voorkomen. Een natuurlijke beek ziet er met zijn stroomribbels en specifieke oeverplanten heel anders uit. Elzen op de zandgronden en wilgen in kleigebieden behoeden de oeverbeken voor afbrokkeling en zorgen voor schaduw, zodat het water koel en zuurstofrijk blijft.

Kenmerkend voor beken is ook de kronkelende loop, het zogenaamde meanderen. Die zorgt voor verschillen in stroomsnelheid. In de buitenbocht, waar de waterstroom het sterkst is, ontstaan steile oevers en wordt grof materiaal afgezet. In de binnenbocht is de stroming langzamer. Hier heeft de beek flauwe oevers en sedimenteert fijn slib. De loop van beken verandert met de tijd. Door de stroming wordt de buitenbocht steeds verder 'uitgehold', terwijl de binnenbocht door de slibafzet naar binnen toe 'opschuift'. Door de eeuwen heen wijzigen de beken zo hun koers in het landschap. Het meanderen van de beek draagt bij aan het ontstaan van verschillende ecologische mi-

lieus. De variaties in voedselrijkdom, vochtigheid, stroomsnelheid en bodemmateriaal hebben op hun beurt invloed op planten en dieren. Zo vinden we broekbosjes met els en es vooral op de drassige delen langs een beek.
Bermpje, rivierdonderpad, kleine modderkruiper en beekprik zijn karakteristieke vissoorten van natuurlijke beken. De bruine kikker, grote en kleine watersalamander en ringslang leven in beekdalen. Ziet u de grote gele kwikstaart, een waterspreeuw of ijsvogel: dan bevindt u zich waarschijnlijk in de buurt van een natuurlijke beek.

Veelzijdig economisch belang

Sinds eeuwen benutten mensen beken voor allerlei, meest economische doelen. Al vóór de Middeleeuwen waren er watermolens in gebruik om met behulp van waterkracht graan te malen. Behalve waterkracht leverden beken ook schoon water dat werd benut voor wasserijen, papierindustrie, grachten, waterpartijen bij landgoederen en viskwekerijen. Verder dienden beken als veekering.
De functie om (overtollig) water af te voeren kregen beken al in de vroege Middeleeuwen. Dat was nodig om drogere weidegronden te krijgen of voor de ontwatering van veengebieden die vervolgens makkelijker vergraven konden worden. Boeren gebruikten beken vaak om hooilanden te voeden met mineraalrijk water.
In de Middeleeuwen waren handel en ambacht de motoren van de economie. Rivieren en beken werden zoveel mogelijk bevaarbaar gemaakt voor het transport van hout, turf en granen. In de Nieuwe Tijd werd geïnvesteerd in herstel en aanleg van buitenplaatsen. Het bouwmateriaal kwam dikwijls via beken op de plaats van bestemming. In de loop van de 19e eeuw verloren de beken hun transportfunctie. Straatwegen en later spoorwegen en kanalen maakten grootschaliger vervoer mogelijk.

Functionele afvoerkanalen

In de 20e eeuw verdwenen veel van de 'economische' toepassingen van beken. Door nieuwe, grootschalige ingrepen veranderde het aanzien van beken en beekdalen in een hoog tempo. De vergaande ontginningen rond de vorige eeuwwisseling stelden steeds hogere eisen aan een goede ontwatering. Ook de toenemende verstedelijking en intensivering van grondgebruik droegen daaraan bij. De meeste beken werden getransformeerd tot 'functionele afvoerkanalen'.
Natuurlijke meandering maakte daarom vanaf de jaren '30 plaats voor normalisatie en kanalisatie.

Een natuurlijk, dynamisch beeklandschap

Nieuwe ruimte voor de meanderende beek

Instroom van vervuild water maakte van beken soms letterlijk afvoergoten. Ook andere karakteristieke kleinschalige landschapselementen, zoals houtwallen en broekbosjes, moesten het op veel plaatsen ontgelden . Verdere intensivering van de landbouw in de jaren '50 ging gepaard met verlaging van de grondwaterstand en versnelde waterafvoer. Er kwamen stuwen en zandvangen in beken. Daardoor ontstonden problemen die zich nog steeds voordoen, zoals verdroging, piekafvoer of overstroming, instroom van gebiedsvreemd water en migratiebelemmering voor vissen.
De aanpak van wateroverlast was in de jaren '80 mede aanleiding voor de eerste plannen tot beekherstel.
Steeds meer drong ook het besef door dat beken een belangrijke natuur- en cultuurhistorische waarde vertegenwoordigen. Natuurlijke beken en beekdalen zorgen voor beter waterbeheer en voor een gevarieerder landschap. De aandacht daarvoor is letterlijk in een stroomversnelling geraakt.

Moorsterbeek terug in natuurlijke staat

De Moorsterbeek stroomt voor een groot deel door landgoed de Boom bij Achterveld. Na werkzaamheden in zowel 1993 als het najaar van 1999 is een deel van de Moorsterbeek in zijn oorspronkelijke staat hersteld.

De Moorsterbeek

Toen in 1969 de waterhuishouding in de omgeving van de Moorsterbeek werd aangepakt, werden natuurlijke processen ondergeschikt gemaakt aan gecontroleerde en snelle afvoer van het water. De bovenloop van de Moorsterbeek werd gekanaliseerd en genormaliseerd en er werd een afleidingskanaal gegraven. De geleidelijke toename van de hoeveelheid water vanaf de bron tot aan de monding in het Valleikanaal verliep niet langer op een natuurlijke manier. Het ritme van natte en droge seizoenen verdween en daarmee alle dynamiek die hoort bij een natuurlijk beeksysteem.
In 1993 is het Waterschap Vallei en Eem begonnen met het herstel van de Moorsterbeek. Op het middengedeelte van de beek is een aantal meanders opnieuw gegraven. Vervolgens heeft Landschapsbeheer Utrecht in 1999 een herstelplan gemaakt. Bij het afleidingskanaal is een stuw opgezet, zodat zoveel mogelijk water door de oude beekloop gaat lopen. Oude meanders zijn weer opgegraven en door middel van elzenstobben is meandering aangebracht in de rechte beekstukken Beekbegeleidende beplanting is hersteld, waar die ontbrak of niet uit de juiste soorten bestond. Vissen als het bermpje en het driedoornig stekelbaarsje, maar ook de waterschorpioen en vele libellen herbevolken de beek. En langzaam maar zeker keert ook in de provincie Utrecht het natuurlijke beeklandschap terug.

Agenda

Tuinenmaanden

Vorig jaar trokken de tuinenmaanden in de provincie Utrecht meer dan 130.000 bezoekers. Naar verwachting zal dat aantal dit jaar nog hoger zijn dankzij openstelling van nog meer tuinen en een uitgebreider activiteitenprogramma. Tijdens de Tuinenmaanden die duren tot en met oktober staan de tuinen en parken in de provincie Utrecht centraal. Bijzonder is dat er meer dan 20 privé-tuinen bezocht kunnen worden. Alle activiteiten zijn terug te vinden in een speciale, gratis brochure verkrijgbaar bij de grote VVV's en bibliotheken in het land, bij de deelnemende tuinen of telefonisch aan te vragen: 0900 - 414 14 14.

Kinderactiviteiten in Utrechts Museumkwartier

Het Utrechts Museumkwartier staat nog tot en met september bol van de kinderactiviteiten. Het Museumkwartier, gelegen in de zuidelijke oude binnenstad, toont dan een groot aantal bijzondere schatten aan kinderen. Met behulp van een schatkaart, speurend door kerken, kelders, steegjes en hofjes, kunnen de deelnemertjes raadsels oplossen en krijgen ze een mooie beloning om mee naar huis te nemen. De schatkaarten zijn verkrijgbaar bij de VVV Utrecht en bij RonDom, het bezoekerscentrum voor cultuurhistorie aan het Domplein 9 te Utrecht.

Wandeling in Oudewater

Op zaterdag 15 september organiseert Oud-Utrecht een wandeling door het monumentenstadje Oudewater met een bezoek aan het Touwmuseum, dat eerder dit jaar werd geopend. In Oudewater draaide het leven rond touw en dat bracht in de 17e eeuw heel wat geld in het laatje. Omdat de markt voor touw in de 19e eeuw instortte en er geen geld was voor nieuwbouw, bleef veel van die oude schoonheid bewaard. De gids Nettie Stoppelenburg werkte mee aan de oprichting van het Touwmuseum en verdiepte zich in de geschiedenis van de touwproductie in Oudewater. Want met touw deden ze in Oudewater van alles: je kon het draaien, je kon er rijk mee worden, je kon het stelen, je kon er zelfs mee moorden.
Verzamelen op de parkeerplaats aan het Plesmanplantsoen in Oudewater (onbeperkt en gratis parkeren) op 15 september om 14 uur. Opgeven bij Hubert Luijsterburg: 030 - 244 16 49. Maximaal 25 deelnemers. Kosten f 10,-, inclusief bezoek aan het Touwmuseum en een kopje koffie.

Themawandelingen 't Gilde Utrecht

Tot en met half september verzorgen gidsen van 't Gilde in Utrecht iedere woensdagavond een wandeling waarin steeds een ander thema leidraad vormt. Op 1 augustus is het thema kloostertuinen en pandhoven, 8 augustus schuilkerken, 15 augustus wonen in Utrecht in de 20e eeuw, 22 augustus Utrecht in de poëzie, 29 augustus Karel V in Utrecht, 5 september Middeleeuwse kelders en cameren en tot slot 12 september historische poorten. Laatstgenoemde wandeling start om 19 uur, alle andere om 19.30 uur. Voor informatie over deelname en vertrekpunt: 't Gilde, 030 - 234 32 52 op weekdagen van 14 tot 16 uur. Iedere zondag begint er om 14.15 uur bij RonDom, Domplein 9, een wandeling waarvoor geen reservering nodig is. Kosten voor alle genoemde wandelingen f 5,-.

Gezocht: website-beheerder

De website van Oud-Utrecht is de afgelopen vier jaar kundig beheerd door JanJaap Luijt. Wegens tijdgebrek moet hij zijn werkzaamheden overdragen. Daarom zijn we op zoek naar een nieuwe enthousiaste beheerder van de site.

Geïnteresseerden kunnen contact opnemen met Monique Dirven: 030 - 236 82 17.

Wijziging openingstijden Het Utrechts Archief

Vanaf 3 september aanstaande zijn de studiezalen van Het Utrechts Archief de gehele maandag gesloten. Daar staat tegenover dat u op donderdag van 9 tot 21 uur terecht kunt in Het Utrechts Archief, waarbij vanaf 6 september tot 20 uur (i.p.v. 16.30 uur) stukken uit de depots worden gehaald.

Uitkomsten enquête Oud-Utrecht

Afgelopen april is onder de leden van Oud-Utrecht een enquête verspreid. Maar liefst 290 enquêtes zijn ingezonden. De resultaten zijn inmiddels grotendeels verwerkt en in het najaar verschijnt in dit tijdschrift een uitgebreid verslag. Dan worden ook de winnaars van de boekenbonnen bekend gemaakt. Wel wil het bestuur alvast alle inzenders hartelijk bedanken!

Hermans Schuttevaer

notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

pre-publishing
content management
cd-rom
internet
digital print
drukwerk
direct mail
logistieke dienstverlening
teleservices

PlantijnCasparie
→Utrecht

Vrieslantlaan 14
3526 AA Utrecht
Postbus 7052
3502 KB Utrecht

T 030-282 28 22
F 030-288 35 61

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-boogaard.nl/info@beaufort-boogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

J&B

geenen cs
bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

74e jaargang

5

2001

BIBLIOTHEEK DER RIJKSUNIVERSITEIT UTRECHT

Utrecht, een autorijke provincie

De eerste autobezitters in Zeist

Strijd om Rijksweg 25

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

beeldbepalend in bouwen

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934

www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

- **Elektra**
- **Klimaat**
- **Sanitair**
- **Beveiliging**
- **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
74e jaargang nr. 5
oktober 2001
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 286 66 11
Fax: (030) 286 66 00
Het internetadres van Oud-Utrecht is:
www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,- per jaar (26- f 30,- / 65+ f 44,- per jaar)
U-pas f 30,-
Familielidmaatschap f 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes
betaling contributie op giro 575520.

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO], Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 7 / 2001:
30 oktober 2001
Verschijningsdatum nummer 6 / 2001 (themanummer): 1 november 2001

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy (WordPerfect t/m 9 of Word 97). Aanbevolen omvang: 3.000 woorden inclusief noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

'Blijf met je vingers van de singels'

P.A. Blok, voorzitter en J. Vroemen, bestuurslid

Bij dit nummer treft u de stukken aan voor de najaarsledenvergadering die ditmaal plaatsvindt in het Universiteitsmuseum. In de concept-begroting 2002 is weer een belangrijk bedrag aan buitengewone bestedingen opgenomen, die mogelijk zijn dankzij de opbrengst van de erfenis van mevrouw Ulbrich. Over de meeste extra bestedingen is vorig jaar al besloten. Dat geldt voor de eindredactie en een extra nummer van het tijdschrift en voor het wegwerken van een historische witte vlek. Het betreft uitgaven van structurele dan wel kortlopende aard (twee tot vijf jaar). Een bedrag van ongeveer 6.500 gulden kan nog vrij besteed worden. Het bestuur heeft enkele ideeën daarvoor, maar hoort tot 15 oktober graag welke plannen er onder de leden leven voor de aanwending van dit geld. *PB*

Op 19 juli is een delegatie van het bestuur op bezoek geweest bij Jan van Zanen, de Utrechtse wethouder voor onder andere economische zaken en openbare ruimte. Ook de monumentenzorg behoort tot zijn portefeuille. Van Zanen wil graag structureel contact met de vereniging en afgesproken is tenminste eenmaal per jaar bij elkaar te komen. Het bestuur heeft enkele ontwikkelingen naar voren gebracht die de Vereniging Oud-Utrecht zorgen baren.
De commissie actuele ontwikkelingen van de vereniging vreest dat een aantal (monumentale) panden in de binnenstad ten prooi is aan verval en/of verloedering. De heer M. Stafleu, aanwezig als hoofd van de sectie monumenten van de gemeente, heeft aangeboden om een en ander nader met de commissie te bespreken. Inmiddels zijn leden van de commissie bezig met een 'pandenschouw' in het veld. Al wandelend door delen van de binnenstad trachten zij, volgens vooraf opgestelde criteria, vast te stellen welke panden in verval zijn en op welke wijze daarbij het straatbeeld ontsierd wordt.
Een tweede belangrijk punt dat het bestuur tijdens het gesprek met Van Zanen naar voren bracht is de toestand van de Utrechtse singels. Tijdens de laatste ledenvergadering is besloten dat de vereniging op de bres zal staan voor het singelgebied onder het door de voorzitter geformuleerde motto 'Blijf met je vingers van de singels!'. De Singelwerkgroep bereidt momenteel een werkbijeenkomst voor met de voornaamste Utrechtse groepen die zich al langer met deze problematiek bezig (zouden moeten) houden. De vereniging hoopt bij te dragen aan de verdediging van het singelgebied door een verbindende schakel te zijn tussen een groot aantal dappere en soms eenzame strijders voor het behoud van dit waardevolle cultureel erfgoed.

Verder werkt het bestuur hard aan verbetering van de contacten tussen de verschillende commissies die de vereniging kent. Zo betrekt de activiteitencommissie de commissie actuele ontwikkelingen bij de voorbereiding van een rondleiding en lezing in Daelwijck in Zuilen (zie de Agenda). Laatstgenoemde commissie stond eerder al op de bres om te voorkomen dat nieuwbouw de tuinen van dit voormalige gemeentehuis zou aantasten. Onlangs stelde ze echter vast dat er dwars door die tuinen een fietspad wordt aangelegd. Ter hoogte van het verderop gelegen Vechtplantsoen zijn bij deze werkzaamheden zelfs middeleeuwse muurresten van het klooster Mariendaal vernield. De bemoeienissen met Daelwijck zijn dan ook nog niet voorbij. In het volgende nummer brengen wij u op de hoogte van de laatste ontwikkelingen.
Wie gebeurtenissen te melden heeft betreffende het cultureel erfgoed in stad of provincie kan contact opnemen met de voorzitter van de commissie actuele ontwikkelingen, de heer D. van Batenburg, Hugo de Grootstraat 10, 3581 XS Utrecht, of per e-mail naar luit@tolsteeg.demon.nl. Voor andere zaken over cultureel erfgoed, in bijzonder de singels, kunt u een e-mail sturen naar jvroemen@hotmail.com of een briefje naar de secretaris van de vereniging, p/a Het Utrechts Archief, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht.
In de volgende jaargang van het tijdschrift verschijnt een rubriek Cultureel Erfgoed waarin u maandelijks op de hoogte wordt gehouden van de werkzaamheden van de commissie actuele ontwikkelingen en de Singelwerkgroep. *JV*

Automobiliteit in stad en provincie Utrecht *

Met de komst van lichtere modellen kon na 1907 ook de gegoede burgerij zich een auto veroorloven. In de jaren '20 werden goedkopere Amerikaanse modellen, waaronder de populaire T-Ford, ook betaalbaar voor middenstanders. Tot 1929 was Utrecht de provincie met de hoogste autodichtheid van het land. De relatief sterke verstedelijking van de provincie vormt de waarschijnlijke verklaring daarvoor.

Peter-Eloy Staal

Promovendus bij de vakgroep techniekgeschiedenis van de TU Eindhoven. Verricht promotie-onderzoek naar de verspreiding van de auto in Nederland 1896 - 1976.

* Met dank aan Gijs Mom

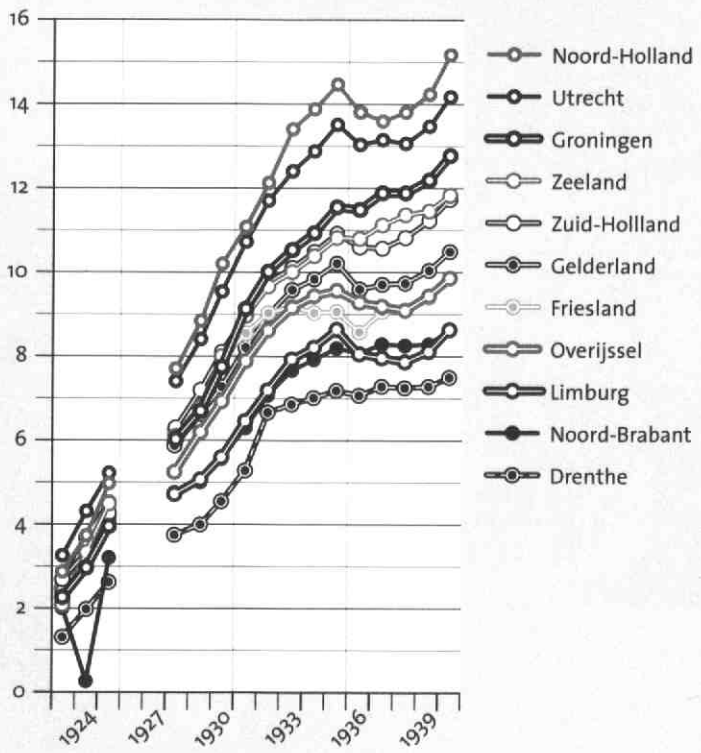
In 1898 meldt *De Kampioen* (het officiële orgaan van de Algemeene Nederlandsche Wielrijders Bond) dat er voor de auto geen grote toekomst is weggelegd. Omdat hij veel duurder en langzamer was en de sportieve kant miste, zou de auto de concurrentie met de fiets niet aankunnen.

Dat een auto relatief duur was, valt makkelijk te berekenen. De gemiddelde gezinsuitgaven van ongeschoolde arbeiders lagen in 1890 op ongeveer 460 tot 600 gulden en voor geschoolde werknemers op 600 tot 760 gulden. Het inkomen van ongeschoolden was onvoldoende om hun uitgaven te dekken. Dat betekende dat vrouwen gedwongen werden voor neveninkomsten te zorgen. Voor luxe artikelen bleven slechts enkele centen per week over. Voor de goedkoopste Benz, een populair automerk, was een ongeschoold arbeider in 1898 minstens twee tot drie jaarlonen kwijt. Aertnijs, de belangrijkste importeur op dat moment, rekende 1.300 gulden voor een Benz. Als we het vrij besteedbaar inkomen (nu) op 20 procent schatten, betekent dat dat de prijs van een auto voor een arbei-

Verkeersdrukte tijdens de Paardenmarkt op het Utrechtse Vredenburg in 1926
Foto: Het Utrechts Archief

der toen 160 tot 240 maal hoger was dan tegenwoordig.
Als direct gevolg van een kleine economische crisis kwamen er pas in 1907 goedkopere automobielen op de markt. Die leidde volgens onderzoeker van de vooroorlogse autogeschiedenis Van der Vinne tot een overproductie van luxe automobielen, terwijl er nog grote voorraden van luxe chassis bij de fabrieken stonden. Na die crisis nam de vraag naar goedkope wagens alleen maar toe. Dat kwam deels door belastinghervormingen die luxe auto's zwaarder aansloegen.
De goedkopere, lichte auto's van 10 tot 20 pk vonden vooral aftrek bij een nieuwe groep autogebruikers. Deze artsen, advocaten, notarissen en ondernemers behoorden niet tot de 'kapitalisten' (de eerste autobezitters), maar tot de gegoede burgerij.

Grafiek 1: Aantal belaste auto's per 1.000 inwoners per provincie 1923 - 1939

Iedere 100km 20 lekke banden

Naast hoge aanschaf- en onderhoudskosten vormde ook de infrastructuur een groot beletsel voor de verspreiding van de auto in Nederland. Tot ver in de 19e eeuw vormden de waterwegen en de dijken de enige betrouwbare verbinding in grote delen van het land. De landwegen waren vaak onverhard en een groot deel van het jaar slecht begaanbaar waren.
Ook de techniek stelde automobilisten regelmatig voor problemen. De slechte kwaliteit van de banden leidde tot grote ergernis. Twintig lekke banden per honderd kilometer bedierf voor menig automobilist het plezier in het autorijden. De auto gold dan ook als een 'reus op lemen voeten': veel potentieel maar nog erg kwetsbaar. De motorfiets, een goed en goedkoop gemotoriseerd alternatief was weliswaar minder comfortabel, maar, zoals *De Kampioen* in 1921 meldde, het enige vervoermiddel dat onder alle weersomstandigheden goed functioneerde. De redacteur raadde daarom aan naast een auto een motorfiets aan te schaffen.
Het enorme tekort aan nieuwe auto's vlak na de Eerste Wereldoorlog wakkerde de handel in gebruikte auto's flink aan. Al in 1919 stelt N.J. Kollewijn vast: 'Het gebrek aan nieuwe auto's heeft in ons land een levendige handel in gebruikte automobielen doen ontstaan, welke ongetwijfeld wanneer de fabricatie en import weder beginnen voorloopig niet zal verminderen, daar menig automobilist dan zijn ouden wagen van de hand zal willen doen om zich een nieuwer model aan te schaffen.' Uiteraard moesten consumenten voorzichtig zijn met de aanschaf van deze auto's: 'De zogenaamde oorlogswagens waarover men in tijdschriften en kranten reeds genoeg heeft kunnen lezen, raken thans langzamerhand over het geheele land verspreid en er worden, nadat zij wat "opgelakt" zijn, zeer hooge prijzen voor gevraagd.'
De invoering in 1919 van een nieuw belastingstelsel versterkte de toch al grote vraag naar tweedehands auto's. Niet langer was de hoogte van de heffing afhankelijk van het aantal pk's maar van de waarde van de auto. Richtlijn was de verkoopwaarde van de auto onder normale omstandigheden.

Wachtend verkeer bij de spoorwegovergang op de Amsterdamsestraatweg in Utrecht, 1936
Foto: Het Utrechts Archief

Het succes van Ford

De enorme belangstelling voor gebruikte auto's wijst er op dat naast de elite en de gegoede burgerij ook anderen de auto gingen gebruiken. Dat niet langer alleen de zeer rijken auto reden, bleek ook op de RAI-tentoonstelling van 1924. Uit de catalogus blijkt dat de Industriële Waarborg Maatschappij Amsterdam, aanwezig met een eigen stand, de aankoop van alle op de RAI aanwezige merken financierde op afbetaling. De luxe auto vormde nog wel het hoofdbestanddeel van de tentoonstelling, maar de vrachtauto en de autobus waren zeer prominent aanwezig.

De snelle groei van het wagenpark in de jaren '20 valt toe te schrijven aan de Amerikaanse wagens. De komst van Henry Fords model T, al dan niet in de vorm van een bestelauto of kleine vrachtauto, bracht de auto binnen het bereik van de middenklasse.
Er waren daarvoor al vele pogingen gedaan om een voor grote groep consumenten een betaalbare auto te creëren. Zonder succes. Lichte voertuigjes, voiturettes of babycars waren voor een betrekkelijk lage prijs op de markt gebracht, maar hadden in de praktijk gefaald. Zij misten de eigenschap, die volgens P. Lamberts Hurrelbrinck in *Autokampioen* (1930) aan een populair vervoermiddel als eerste en hoogste eis gesteld moest worden: betrouwbaarheid.
Het gebrek daaraan was meer een kwestie van de omstandigheden waaronder de auto's moesten rijden dan van de constructie van de wagentjes zelf. De slecht aangelegde en nog slechter onderhouden wegen stelden eisen waaraan een normaal gebouwd voertuig, ontworpen voor hoge snelheden, onmogelijk kon voldoen. Volgens *Autokampioen* trok Ford hier de logische conclusie uit en bouwde een auto voor abnormale omstandigheden. Het resultaat was een

Automobiliteit in stad en provincie Utrecht

licht voertuig met een sterke motor, gedrongen van bouw en hoog op de wielen. Door de vermijding van alle luxe was de wagen bovendien goedkoop. Anders dan zijn voorgangers bleek Fords wagen bestand tegen de slechte wegen. 'De ontzaglijke vlucht, die het automobilisme in de laatste jaren genomen heeft, is voor een groot deel te danken aan deze veel gesmade en geridiculiseerde Fords. Deze goedkoope en na eenige jaren door ondervinding als bruikbaar bewezen wagentjes hebben de massa tot het automobilisme gebracht.'[1]

Nadeel van de Fords was dat ze snel in waarde daalden. Omdat hun eigenaars relatief snel doorverkochten, kwamen veel Fords beschikbaar voor de tweedehands markt. In 1930 werden er in de Verenigde Staten meer tweedehands dan nieuwe automobielen verkocht: tegenover tien nieuwe auto's stonden ruim zestien tweedehandse. Ook in Duitsland groeide deze handel.

Vooral de nieuwkomers onder de autobezitters kochten eerst een gebruikte auto. De aanhoudende economische malaise en de hoge benzineprijzen leidden ertoe dat veel autobezitters zich gedwongen voelden hun wagen te verkopen. De handelaren kregen hierdoor auto's in handen die veelal in behoorlijke staat waren en redelijk geprijsd konden worden.

Tot die tijd zou de handel in tweedehands auto's niet alleen in Europa maar ook in Amerika gering zijn geweest. Als een auto eenmaal de fabriek verlaten had, bemoeide de fabrikant er zich absoluut niet meer mee. Door het ontbreken van service was het moeilijk aan vervanging voor versleten of gebroken onderdelen te komen. De defecte auto's werden door de agenten van het betreffende merk en door reparateurs zoveel mogelijk opgeknapt, maar dit kon niet verhinderen dat de tweedehands auto's vervolgens hard achteruit gingen.

Vanaf de jaren '30 veranderde dat. De autofabrieken zorgden ervoor dat voor alle onderdelen van de door hen geleverde wagens makkelijk nieuwe te krijgen waren. Daardoor konden de automobielen veel langer in goede staat blijven. De aldus onderhouden machines kochten de fabrikanten en importeurs graag terug. In de meeste gevallen vonden deze auto's, aldus *Autokampioen* van 3 oktober 1931, spoedig weer een nieuwe koper. Zo niet, dan ging de auto naar de autosloperij. Op lange planken, keurig gerangschikt, wachtten bij de betere autokerkhoven de bruikbare onderdelen op een nieuw leven. 'Het zijn hoofdzakelijk de producten uit vervlogen jaren, toen auto's gebouwd werden voor tientallen jaren dienst, die men er aantreft. Zeker, ook modern maaksel wordt door de slooper aanvaard. Maar... het grootste deel van die buit gaat naar de oudroest hoop.' (*Autokampioen* 1933) Autokerkhoven waren dé plaats om voor een schijntje onderdelen te kopen. Het gevolg was dat het autopark bleef groeien. Niet geheel toevallig werd in deze periode ook de BOVAG opgericht.

Meer auto's, minder kwaliteit

Het uitdijende wagenpark ging gepaard met een groei van het huren en verhuren van automobielen. Vooral het huren van auto's 'uit de hand', dat wil zeggen zonder chauffeur, werd, zo blijkt uit *Autokampioen* van 13 februari 1932, populair. Daarmee ontstond dus een duidelijk verschil tussen het feitelijk gebruik van auto's en het bezit ervan. Dit beeld komt ook naar voren uit onderzoek naar de verkeerstellingen in Nederland. Hoewel het moeilijk is op basis van deze bron conclusies te trekken blijkt de verkeersintensiteit, ondanks de crisis, in de periode 1908 - 1938 alleen maar te zijn toegenomen.

Ook andere cijfers tonen aan dat het gemotoriseerd verkeer bleef groeien. In de eerste helft van 1928 passeerde de motorisering in ons land de 100.000. Tien jaar later was dat aantal verdubbeld. De 200.000 werd bereikt op 1 augustus 1938 en aan het eind van dat jaar bedroeg het totale aantal motorrijtuigen 209.387, volgens *Autokampioen* (1939) een belangrijke mijlpaal in de vaderlandse motorische geschiedenis.

Bij die cijfers passen wel enkele kanttekeningen. Zo werden er zeer uiteenlopende motorische vervoermiddelen opgeteld. In 1939 waren er 94.000 personenauto's waarvan 16,6 procent behoorde tot voertuigen van de lichtste klasse. Dat was een veel hoger aantal dan in de jaren daarvoor. Ook het motorrijwiel en dan met name het lichte motorrijwiel vertoonden dezelfde trend. Het autobezit had zich dus kwantitatief hersteld van de crisis van 1935, maar kwalitatief liet het nog te wensen over.

Utrecht, een autorijke provincie

Opmerkelijk is, dat de provincie Utrecht (tot 1929) het hoogste relatieve autobezit van Nederland kende. Grafiek 1 geeft, voor de elf provincies, het aantal onder de belasting vallende auto's weer in de periode 1923 - 1929 per duizend inwoners.[2] De drie

meest opvallende provincies zijn Zuid-Holland, Noord-Holland en Utrecht. De trend in die provincies wordt bepaald door de vier grootste steden die de meerderheid van de autoregistraties voor hun rekening namen.

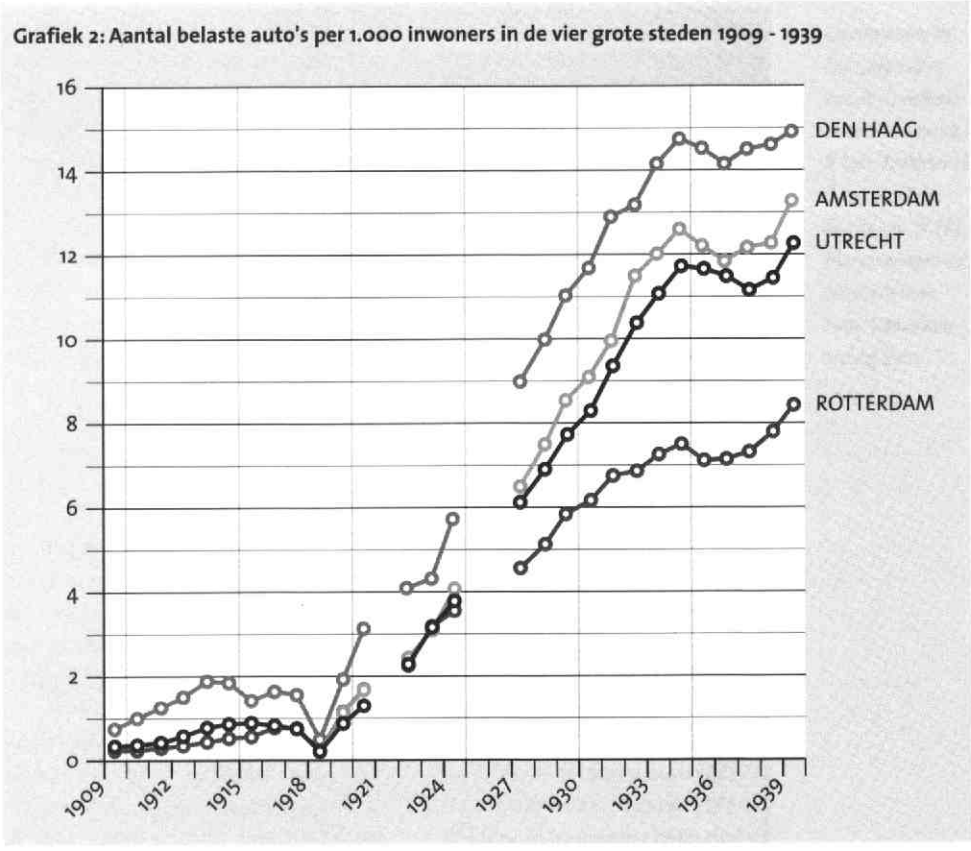
Uit de curven van grafiek 1 en 2 blijken enkele opmerkelijke verschillen in autodichtheid tussen grote stad en provincie. In Zuid-Holland heeft Den Haag een hogere autodichtheid en Rotterdam juist een veel lagere dan de provincie als geheel. Dat heeft ongetwijfeld te maken met de bevolkingssamenstelling van die twee steden. Den Haag was immers een deftige stad. Amsterdam had als hoofdstad wel de meeste inwoners, maar de regeringszetel bevond zich in Den Haag. De aanwezigheid van de meeste ambassades maakte Den Haag tot een deftige stad met een relatief rijke bevolking. Dat verklaart waarom Den Haag meer auto's had dan Amsterdam. Zoals de grote arbeiderspopulatie in havenstad Rotterdam de reden is voor het relatief lage autobezit.

In Utrecht liep de autodichtheid in stad en provincie lange tijd min of meer parallel. Na de Eerste Wereldoorlog werd de autodichtheid in de provincie Utrecht hoger dan in de stad. De 'winst' van Utrecht zat dus in de provincie en niet in de stad. Als gevolg van de sterke verstedelijking (in de steden bevonden zich de meeste auto's) van deze provincie werd de autodichtheid - tot 1929 - de hoogste van alle provincies. Vooral de middelgrote plaatsen met een relatief welvarende bevolking zoals Zeist en Amersfoort telden een groot aantal auto's.

Tot 1918 ontwikkelde het aantal autoregistraties zich in alle provincies, behalve Noord- en Zuid-Holland, nagenoeg synchroon. Gelderland was de enige andere provincie waar in de beginfase meer dan 500 auto's rondreden. Mogelijk kwam dat door de vestiging in deze provincie van Aertnijs, lange tijd de belangrijkste Nederlandse auto-importeur. Het lijkt aannemelijk dat het eerste autogebruik vooral plaatsvond in grote steden en productiecentra (voor Nederland importcentra). Typisch agrarische provincies, zoals Drenthe, Friesland en Zeeland, waren tot de Tweede Wereldoorlog ook de provincies met het laagste aantal auto's per 1.000 inwoners.

Het gebruikte type auto (gerekend naar pk's) week in Utrecht nauwelijks af van het landelijke gemiddelde. Percentueel was in Utrecht sprake van een lichte oververtegenwoordiging van de duurdere auto's. Dit verschil is echter te gering om van een trendbreuk te spreken. Het enige verschil was te zien in 1914 waar de klasse 7 tot 14 pk doorgroeide, terwijl in het hele land een afvlakking is waar te nemen. Het autobezit in de provincie Utrecht week in deze zin dus nauwelijks af. Dat Noord-Holland Utrecht vanaf 1929in de statistieken voorgaat is waarschijnlijk te danken aan de komst van de goedkopere auto's. Sterker dan Utrecht profiteerde Noord-Holland van deze vroege 'massamotorisatie'.

Grafiek 2: Aantal belaste auto's per 1.000 inwoners in de vier grote steden 1909 - 1939

Automobiliteit in stad en provincie Utrecht

Noten

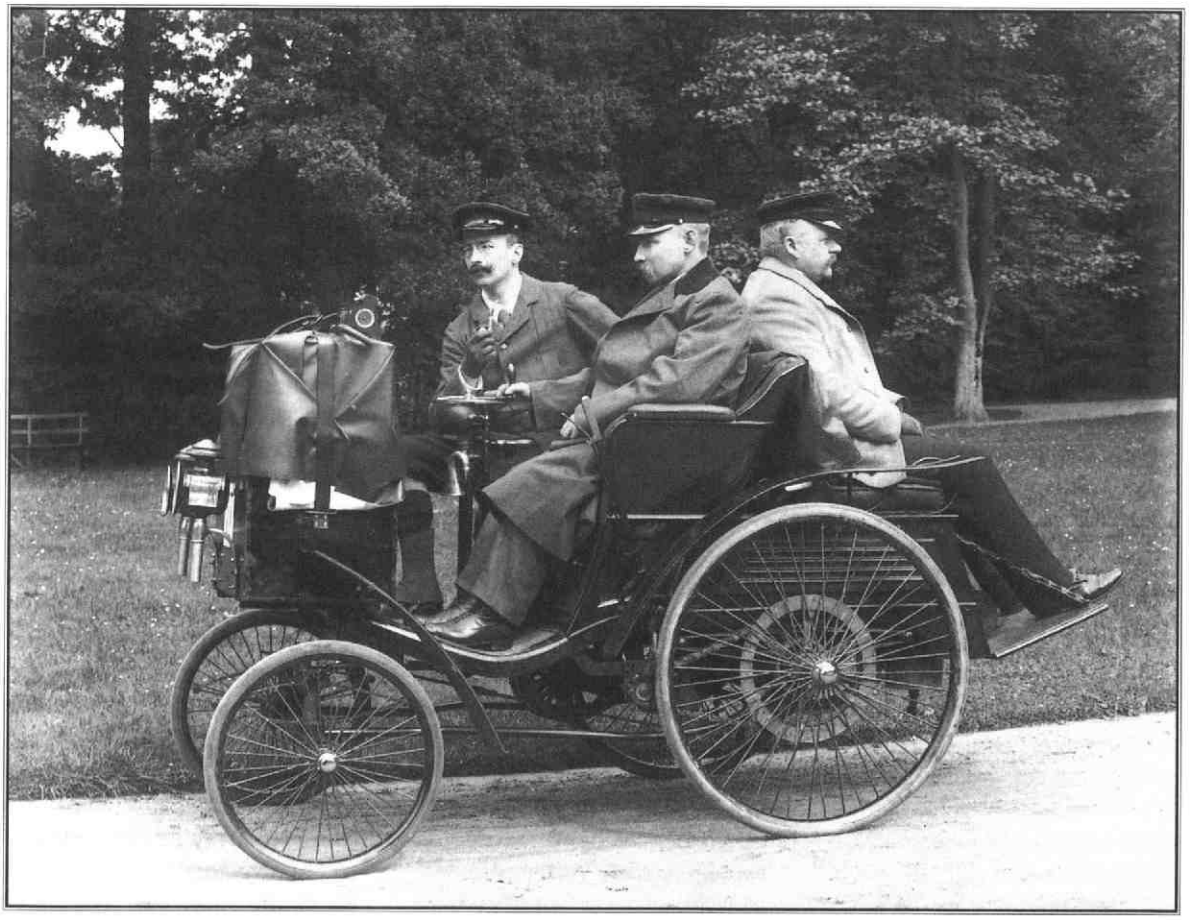
1. Bovendien was er in de periode 1916 - 1923 sprake van een trendmatige daling van de inkomensongelijkheid met gemiddeld 1,7 procent per jaar. De oorlog had in dit opzicht als grote hervormer gewerkt (iets wat zich ook met de Tweede Wereldoorlog zou voordoen).
2. De grafieken vertonen een aantal merkwaardige dieptepunten. In 1918 stopten veel mensen met het betalen van belasting vanwege het rijverbod in verband met de Eerste Wereldoorlog. In 1922 en 1926 - 1928 ontbreken bevolkingsgegevens en goede gegevens over autobezit. Tot 1923 (in de grafiek niet weergegeven) blijft het aantal auto's per duizend inwoners in alle provincies beneden de twee. Tussen 1909 en 1923 is Utrecht de (relatieve) koploper.
   De terugval van het aantal auto's in 1935 is een gevolg van de crisis van 1929. Deze had in kwantitatieve zin niet direct een terugval in het totale aantal auto's laten zien. Kwalitatief begon het wagenpark al achteruit te gaan. Omdat de regering de belasting op de auto steeds verder opvoerde en Nederland internationaal meer onder druk kwam door het vasthouden aan de 'gouden standaard' (geldprijs gekoppeld aan goud, waardoor de gulden (te) sterk was) was het voor steeds meer mensen moeilijk het autorijden te kunnen betalen. Een afname van het aantal in de belastingvallende auto's was het gevolg. Met veel mensen die wèl konden autorijden ging het overigens best goed. 1935 was ook het jaar dat de autoradio en de caravan in Nederland doorbraken. Voor de constructie van deze grafieken zie: Mom en Staal, 'Autodiffusie in een klein vol land [...]'.

Literatuur

- anoniem, 'Het motorrijwiel voor den dokter ten plattelande', *De Kampioen* 1921 nr. 10 (11 maart 1921) 259-260.
- anoniem, 'Drie wenschen', *De Kampioen* 1924 nr. 7 (15 februari 1924) 121 125.
- anoniem, ' De gebruikte automobiel als handelsartikel', *Autokampioen* 1931 nr.40 (3 oktober 1931) 1391.
- anoniem, 'Waar nieuw autoleven uit ruïnes bloeit', *Autokampioen* 1933 nr.14 (8 april 1933) 561-563.
- anoniem, ' Motorisering passeert mijlpaal 200.000', *Autokampioen* 1939 nr.5 (4 februari 1939) 190 - 191.
- F. Alkemade, F. *100 Jaar KNAC. Clubtocht door een eeuw heen* (Utrecht 1998).
- R. van der Bie, *'Een doorlopende groote roes'. De economische ontwikkeling van Nederland 1913 - 1921* (diss. Amsterdam 1995).
- A. Bos, 'De gebruikers geteld: het vroege automobilisme in cijfers en statistieken', in: Ariejan Bos, Hans van Groningen, Gijs Mom (red.), Vincent van der Vinne, *Het paardloze voertuig: de auto in Nederland een eeuw geleden.* (Deventer 1996).
- C. Curta, R. Dasselaar, W. Houët, S. Ruijsink, Can van der Velden, *Verkeerstellingen* (verslag TUE Geschiedenis van Techniek en innovatiesystemen II 2001)
- H. van Groningen, 'Biografisch intermezzi 2 M.W.L.J Aertnijs: de eerste autohandelaar', in: A. Bos e.a. (red.) *Het paardloze voertuig* [...] 149 - 156.
- W.A. Hoek, 'Van huur en verhuur van automobielen zonder chauffeur', *Autokampioen* 1932 nr. 6 (13 februari 1932), 194 - 197.
- N.J. Kollewijn, *Het onderzoek en de reparatie van gebruikte automobielen* (Delft 1919).
- H.G. Labots, *25 Jaar. Mr.A.F.H. Jansen en de BOVAG* (Voorschoten 1964).
- P. Lamberts Hurrelbrinck, 'Staat het automobilisme voor een revolutie?', *Autokampioen* 130 nr.48 (29 november 1930), 837.
- Gijs Mom en Peter-Eloy Staal, 'Autodiffusie in een klein vol land. Historiografie en verkenning van de massamotorisering in Nederland in internationaal perspectief', in: Yves Segers (red.) *Op weg naar een consumptiemaatschappij. over het gebruik van voeding, kleding en luxegoederen in België en Nederland (19de-20ste eeuw)* (Leuven 2000) 142 - 145.
- Nederlandsche Vereeniging De Rijwiel en Automobiel-industrie, *Catalogus der tentoonstelling van automobielen, vrachtautomobielen, autobussen, automobieltoebehooren, enz. enz., in het gebouw der vereeniging te Amsterdam van 8 tot 17 februari 1924* (z.p.1924)
- V. van der Vinne, Automobielen in Nederland 1896 - 1940. *Ondernemers, consumenten en overheid in een innovatieproces* (ongepubliceerde afstudeerscriptie Nijmegen, z.j.).
- A. van der Woud, *Het lege land. De ruimtelijke orde van Nederland 1798 - 1848* (Amsterdam 1987).

Een autominnend dorp

Auto's en hun eigenaren in Zeist tussen 1899 en 1919

De eerste auto in Zeist, eigendom van de rijwielenfabriek Wilhelmina. V.l.n.r. Jonkheer H. Pauw van Wieldrecht, mr. W.H.J. Blanckenhagen en een derde man. Foto: Gemeentearchief Zeist

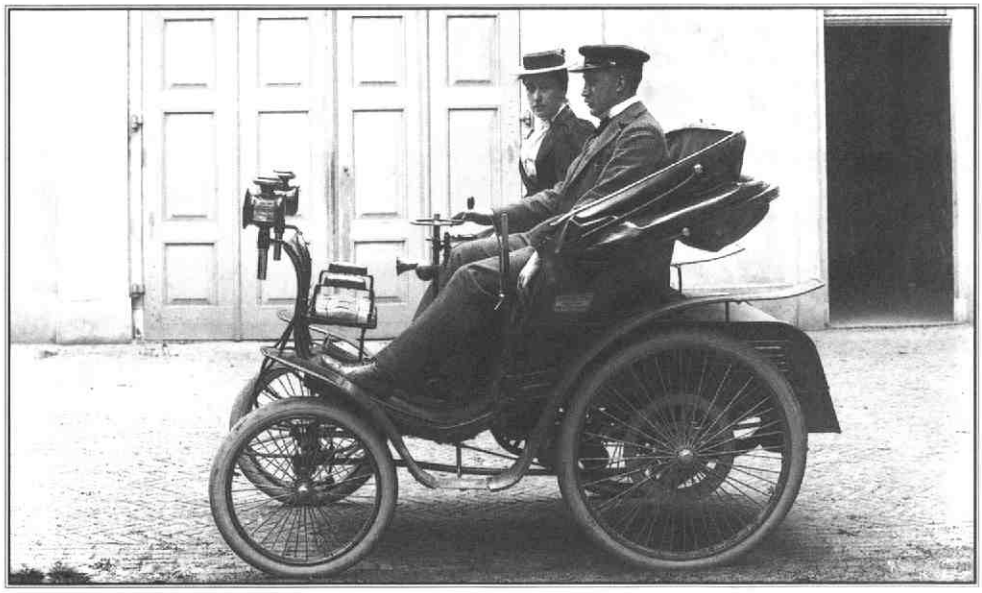
R.P.M. Rhoen

Gemeente-archivaris in Zeist

Eind 19e eeuw was het verschijnen van een auto in het straatbeeld nog goed voor een bericht in de krant. In 1899 schafte de eerste Zeistenaar een auto aan, in de volgende 20 jaar gevolgd door minstens 40 dorpsgenoten. De plaatselijke autohandelaar Broedelet spon garen bij de aanwezigheid van vele rijke families op de Utrechtse Heuvelrug. Want veel geld was de eerste voorwaarde voor de aanschaf van het nieuwe luxe-artikel.

De *Weekbode voor Zeist* van woensdag 20 mei 1896 meldt: 'Maandagavond trok hier zeer de aandacht een rijtuig bewogen door een petroleummotor. Het nieuwe vervoermiddel was uit de fabriek van den heer van Rennes te Utrecht.' Op dat laatste punt vergiste de krant zich. Die omissie werd in het nummer van 23 mei rechtgezet: 'In ons nummer van Woensdag ll. maakten wij melding van een stoomrijtuig dat door onze gemeente was gekomen. Dit bericht was in zooverre onjuist dat het niet behoorde aan den heer Renes (sic) te Utrecht, maar afkomstig was van een Machinefabriek te Mannheim. Het doel van de tocht was 's Gravenhage. Waarschijnlijk zal het over eenige dagen op de terugtocht opnieuw een bezoek aan onze gemeente brengen. De drijfkracht van dit rijtuig wordt geleverd door een benzine motor.'

De twee krantenberichten betroffen de eerste auto die op de Nederlandse wegen reed. Wie denkt dat het voorpaginanieuws was, vergist zich. Het eerste bericht staat gewoon tussen het lokale nieuws op pagina drie. Het 'rijtuig bewogen door een petroleummotor' was een auto van Duitse makelij, een vierpersoons Benz Victoria, die de Haagse fotograaf A. Zimmermans in 1896 in Mannheim gekocht had. De auto werd vanuit Mannheim per boot over de Rijn naar Nederland vervoerd

Mr. W.H.J. Blanckenhagen met zijn zuster Amélie J.E.M. Labouchère-Blanckenhagen in zijn Benz Comfortable Foto: Gemeentearchief Zeist

en op 18 mei in Arnhem ontscheept. Vanaf Arnhem ging de reis over land via Zeist en Utrecht naar Den Haag.

Met 'den heer van Rennes te Utrecht' bedoelde de Weekbode de Utrechtse uitvinder en fabrikant Dirk Willem van Rennes (1836 - 1912). Hij bracht in 1883 een gasmotor op de markt en in 1891 een petroleummotor. Van Rennes' petroleummotor werd vooral in de scheepvaart een groot succes. Zijn fabriek was gevestigd in het huis Drakenburg aan de Oudegracht.

Twee jaar later, in 1898, konden de inwoners van Zeist zich al vergapen aan vele auto's die door hun dorp reden. Op 9 en 11 juli lag Zeist op de route van de rally Parijs - Amsterdam - Parijs, georganiseerd door de *Automobile Club de France*. Dat Zeist al vroeg autoverkeer trok, kwam door zijn ligging aan de Rijksweg 25 van Utrecht naar De Grebbe. *De Weekbode* schreef op 9 juli: 'Hedenmorgen kwamen circa honderd motorwagens de gemeente door op weg naar Amsterdam. Op groote afstanden van elkander "stoomden" deze nieuwerwetsche vervoermiddelen, welke van de meest verschillende vormen waren, het dorp door. Een vijftal raakte defect, die achter moesten blijven. Van persoonlijke ongelukken hoorden wij niets. Een woord van lof voor de politie, die op uitstekende wijze al het mogelijke heeft gedaan om ongevallen te voorkomen.' Die wedstrijd zal de aanschaf van auto's gestimuleerd hebben, getuige het snel toenemende aantal motorvoertuigen in de periode hierna.

1898 - 1902: de pioniers

Een goede bron om de opmars van de auto te volgen, zijn de van rijkswege verstrekte vergunningen om dergelijke vervoermiddelen te berijden. Op 19 januari 1898 werd een reglement voor het gebruik van rijkswegen vastgesteld. Volgens artikel 9 was een vergunning van de minister van Waterstaat, Handel en Nijverheid nodig om de rijkswegen te berijden met 'rij- of voertuigen, welke door eene mechanische kracht worden voortbewogen en een grooter gewicht hebben dan van 150 kilogram' (zie kader op pagina 123). Het *Provinciaalblad van Utrecht* publiceerde een lijst van de vergunningen die de minister tussen 1898 en 1902 verleend had. Van augustus 1898 tot juni 1902 liep het aantal op van 18 naar 672.

De eerste vergunning die werd verleend op de Utrechtse Heuvelrug dateert van 8 juni 1899. *Het Provinciaalblad* nummer 101 meldt onder volgnummer 77: 'Maatschappij tot Exploitatie der rijwielenfabriek "Wilhelmina" [te] Zeist' voor een 'motorwagen' met een lengte van 2.28 m. en een breedte van 1.34 m. De auto werd aangedreven door een benzinemotor. Waarschijnlijk was het een Benz Vélocipède. De rijwielfabriek Wilhelmina was gevestigd op de Karpervijver 17 en heeft maar enkele jaren bestaan.

De eerste particuliere eigenaar van een auto op de Heuvelrug was mr. Willem Henri Johann Blanckenhagen (1876 - 1950), die op de buitenplaats 'Lommerlust' aan de Utrechtseweg in Zeist woonde. In augustus 1899 kreeg hij (onder nummer 107) een vergunning voor een door een benzinemotor aangedreven auto, die 2.40 m. lang was en 1.37 m. breed. Blanckenhagen bezat een Benz Comfortable, die blijkens een opschrift aan de zijkant van de auto geïmporteerd was door M.W. Aertnijs in Nijmegen, een autopionier van het eerste uur. Gewoonlijk is het merk van de auto niet bekend, omdat de vergunningen alleen de afmetingen van de auto vermelden.

Van beide auto's bezit het Gemeentearchief Zeist een foto. In de auto van de rijwielfabriek Wilhelmina zien we aan het stuur W.H.J. Blanckenhagen, naast hem Jonkheer Henry Pauw van Wieldrecht (1863 - 1912) en een onbekende derde. Pauw van Wieldrecht staat waarschijnlijk op de foto, omdat hij commissaris bij de rijwielfabriek was.

Op de foto waarop de auto van Blanckenhagen staat, zit hij weer aan het stuur en zijn zus Amélie J.E.M. Labouchère-Blanckenhagen (1875 1952) als passagier naast hem. De foto's zijn mogelijk gemaakt door haar man mr. Alfred Joan Labouchère (1867 - 1953), een fervent amateur-fotograaf.

Net als op andere oude foto's van vroege autobezitters ontbreekt iedere actie. De chauffeur kijkt strak voor zich uit met één hand aan het stuur, alsof zijn blik op de weg is gericht, en de medepassagier kijkt quasi achteloos in de lens van het fototoestel. De trotse eigenaren wilden graag met hun rijkdom pronken.

Autoliefhebbers

Net als nu bevonden zich onder de autobezitters ware liefhebbers voor wie één auto niet voldoende was. Een van hen is Athanas Adolphe Henri Boissevain (1843 - 1921) bewoner van de buitenplaats Prins Hendriksoord aan de Soestdijkerweg 17 in de gemeente Zeist. In augustus 1901 verkreeg hij zijn eerste vergunning, gevolgd door meerdere vergunningen in de daarop volgende drie jaar, voor acht verschillende auto's. In 1919 bezat hij vijf automobielen. Ook Boissevain heeft zich meerdere malen met een van zijn auto's laten fotograferen. Op een foto van circa 1905 zien we hem in een De Dion Boutonet.

De provincie Noord-Holland kende een reglement voor het rijden met motorrijtuigen in Noord-Holland. Om in die provincie te mogen rijden met de drie auto's die hij toen bezat, vroeg Boissevain in 1902 een vergunning aan. De burgemeester van Zeist adviseerde provinciale staten van Noord-Holland op 24 februari: 'dat de aanvrager ter goede naam en faam bekend staat en m.i. voldoenden waarborg oplevert, dat hij bij het rijden met motorrijtuigen de openbare veiligheid op de wegen niet in gevaar zal brengen. [...] dat de adressant, die bovendien een chauffeur heeft, naar mijn meening geacht kan worden voldoende vertrouwd te zijn met het besturen en de behandeling van een motorrijtuig'.

Voor zijn chauffeur diende Boissevain ook een aanvraag in. Op 3 maart werd de burgemeester advies gevraagd over de aanvraag voor deze 'bediende', in de briefwisseling als 'J. Tossijn' aangeduid. Het betrof echter Gijsbert Tossijn, wiens hoofdtaak het was als machinist de stoomketels op Prins Hendriksoord te bedienen. Drie maanden later ontving de burgemeester een nieuwe adviesaanvraag, nu voor 'chauffeur' C. van den Hoek. Volledig heette hij Johannes Casper van den Hoek, in het bevolkingsregister ingeschreven als rijwielreparateur. Over beide personen adviseerde de burgemeester positief in dezelfde bewoordingen die hij voor Boissevain had gebruikt.

In juni 1901 was Anna Maria Vercruijsse-Bonnike de eerste vrouw in Zeist die een rijvergunning verwierf. Zij was in die tijd een van de weinige vrouwen in ons land in het bezit van een eigen

Lijst van automobieleigenaren in de gemeente Zeist, 1919

G. van Amersfoort, rijwielhandelaar, motor- en rijwielhersteller, Slotlaan 39, 1 auto
S.G.T. Bendien, arts, Huydecoperweg 13 *Park Hill*, 1 auto
J. Blooker, cacaofabrikant, Rembrandtlaan 2 *Nieuw Zandbergen*, Huis ter Heide, 2 auto's
A.A.H. Boissevain, commissionair in effecten, Soestdijkerweg 17 *Prins Hendrikoord*, Den Dolder, 5 auto's *
H. Broedelet, automobielhandelaar, 1e Dorpsstraat 20, 6 auto's
Jkvr. M.M. of A.L.J. van Eys, Driebergseweg 9 *Klein Heerenwegen*, 1 auto
G.H. Figi, kok en banketbakker ('confiseur'), Donkerelaan 8, 1 auto
Jhr. E.L. de Geer, kandidaat-notaris, Siberiëweg (thans Arnhemse Bovenweg) 18 *Kerkebosch*, 2 auto's
F.C. Geitel, Woudenbergseweg 15 *Het Jagershuis*, 1 auto
Gemeentelijke gasfabriek, 1 auto
Jhr. G.W.J. Hooft, bankier, Amersfoortseweg 17 *Huis ter Wege*, Huis ter Heide, 1 auto *
Jhr. mr. J.A. Huydecoper, Blikkenburgerlaan 4 *Blikkenburg*, 1 auto
Jhr. H.M. Huydecoper, bankier, Tiendweg 5 *Wulperhorst*, 3 auto's *
Mr. R. Labouchère, Zinzendorflaan 1 *Het Slot* en Mauritskade 39, Den Haag, 1 auto *
R.A. Mees, assuradeur, Dennenweg 2 *Veldheuvel*, Bosch en Duin, 1 auto *
A. Ovink, Vossenlaan 13 *Hans Robert Hoeve*, Bosch en Duin, 1 auto
Mr. J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge, burgemeester, Utrechtseweg 17 Veldheim, 1 auto *
Douariere H. Pauw van Wieldrecht, geboren J.E. Boissevain, Dennenweg 4 *Silvana*, Bosch en Duin, 1 auto
Jhr. C.A. de Pesters, industrieel, Utrechtseweg 8 *Nuova*, 1 auto *
Douariere F. van Reenen, geboren J.L. Fransen van der Putte[1], Utrechtseweg 19 *Schaerweijde*, 1 auto
F.C.W. Juckema van Burmania baron Rengers, oud kolonel met rang van generaal majoor der cavalerie, Utrechtseweg 32 *Stenia*, 1 auto *
Jhr. P.J. Repelaer, bankdirecteur, Utrechtseweg 30 *Beeklust*, 1 auto *
Mevr. Wed. mr. J.B. Roelvink, geboren H. Willink, Biltseweg 10 *Vinkenhof*, Bosch en Duin, 1 auto
Mr. C.P. van Rossem, letterkundige, Amersfoortseweg 15 *Florence Grove*, Huis ter Heide, 1 auto
Dames Royaards, Duinweg 29 *Tannenberg*, Bosch en Duin, 1 auto
R.J. graaf Schimmelpenninck, gepensioneerde generaal-majoor, adjudant in buitengewone dienst van H.M. de Koningin, Siberiëweg (thans Arnhemse Bovenweg) *Pavia*, 1 auto *
Jhr. C.J. Rademacher Schorer, Utrechtseweg 6 *Rozenoord*, 1 auto
W.G.Th.H. van Sorgen, Utrechtseweg 3 *Blanda*, 1 auto
Jhr. G.F. van Tets, Schaerweijderparklaan (thans Boulevard) 11 *'t Valkenbosch*, 2 auto's *
M.L.H. Thissen, directeur Landbouwbank, Driebergseweg 20 *Tallyo-Cottage*, 1 auto
Gebroeders Uitman, 2e Dorpsstraat 63, 2 auto's
P.M. van der Veen, architect, Driebergseweg 24 *Noordberg*, 1 auto
J.N. Verloop, fabrikant, Amersfoortseweg 43 *Beukenoord*, Huis ter Heide, 1 auto *
Mr. C.C.W. van Romondt Vis, advocaat en procureur, Driebergseweg 10 *Schoonoord*, 1 auto *
G. Wolfs, Stationslaan 5 *Johanna Helena*, 1 auto

1. De echtgenoot van de douairière Van Reenen, geb. Fransen van de Putte, was op 19 november 1916 bij een verkeersongeluk om het leven gekomen. Jonkheer Fredrik van Reenen (1850 - 1916) was op weg naar een concert in Utrecht. Nabij Utrecht deed zich een verkeersongeluk voor waarbij een paard met wagen betrokken was. Een disselboom drong de auto binnen. Van Reenen raakte daarbij bekneld tussen de disselboom en het achterpaneel van de carrosserie van de auto.

Opmerking: de gegevens over de beroepen en de adressen van de hier genoemde personen zijn ontleend aan het *Adresboek van Zeist* van het jaar waarin betrokkene een auto kocht en aan het bevolkingsregister. Voorts is de *Lijst van hoogstaangeslagenen in de rijks directe belastingen in de provincie Utrecht* van het jaar waarin betrokkene een auto kocht, geraadpleegd. Bij de hoogstaangeslagenen in de rijks directe belastingen is een asterisk geplaatst.

Een Ford, eigendom van Jonkheer L.M. Schuurbeque Boeije (de foto dateert uit 1916) Foto: Gemeentearchief Zeist

auto. Haar man was eigenaar van de buitenplaats De Breul aan de Driebergseweg 17.

Herman Broedelet

De eerste lokale autohandelaar in Zeist was Herman Broedelet (1872 1930). Hij begon in 1895 een sigarenwinkel, in 1904 gevolgd door een fietsenzaak. De groeiende belangstelling voor auto's deed hem besluiten ook in de autohandel te gaan. In 1908 verkocht hij zijn eerste auto, het jaar daarop twee auto's, het jaar daarna vijf auto's en zo groeide zijn bedrijf aan de 1e Dorpsstraat steeds verder. Rond 1915 had hij een tweede vestiging in Utrecht aan de Westerdijk. Tot 1920 verkocht hij bijna zeventig auto's, waarvan 33 in Zeist. Van zijn kopers is een lijst bewaard gebleven (zie kader). De eerste jaren leverde hij vooral Fiats, maar in de loop der jaren kwamen daar andere merken bij zoals Mercedes, Benz, Cadillac en Chevrolet. Hij verkocht echter ook de Nederlandse Spijker en - heel bijzonder - een Zeist Hudson.

Zijn eerste klant was Louis Anne Labouchère (1865 - 1936), lid van een van de meest gegoede families in Zeist. Veel van zijn klanten waren bewoners van een buitenplaats in Zeist of omgeving. Enkelen woonden zelfs verder weg, bijvoorbeeld in Den Haag of Rotterdam. Tot zijn clientèle behoorde ook de Duitse ex-keizer Wilhelm II, die in 1928 een Horch kocht. De duurste auto die hij in de periode tot 1920 verkocht, was een Benz, model Torpedo. Voor 13.350 gulden werd mr. Raymond baron de Smeth (1890 - 1945) de nieuwe eigenaar. Er waren ook kopers die alleen het chassis van een bepaald merk kochten. De carrosserie werd dan verder naar hun wensen vervaardigd. Broedelet werkte daarvoor samen met het carrosseriebedrijf Pennock in De Bilt.
Broedelet wist dat reclame belangrijk was. In een 60 pagina's tellende brochure van zijn bedrijf, uitgegeven najaar 1927, staan alle kopers en verkochte auto's. Uit die brochure blijkt dat hij in twintig jaar tijd 246 auto's had verkocht. Niet alleen de eigenaren lieten zich met hun auto fotograferen, maar ook autohandelaren, in ieder geval Herman Broedelet. Voordat hij een auto aan een klant afleverde, liet hij er vaak eerst een foto van maken. Bij voorkeur gebeurde dat bij Slot Zeist, in de tuin van hotel Schneider (tegenwoordig Hermitage) aan Het Rond, of aan het einde van de Verlengde Slotlaan. Broedelet en zijn opvolgers hebben alle verkochte voertuigen genoteerd in een zogenaamd 'karrenboek', dat tot 1968 werd bijgehouden.

Een voorrecht voor de rijken

Natuurlijk kochten niet alle Zeistenaren hun auto bij Herman Broedelet. Op een lijst uit 1919 van inwoners van Zeist die een of meer auto's bezaten (zie kader op pagina 125) komen namen voor die niet in het 'karrenboek' van Broedelet staan. De reden waarom deze lijst werd opgesteld, is niet bekend. Uit de lijst van Broedelets klanten blijkt dat ze vrijwel allemaal op een buitenplaats of in een villa woonden. Rijkdom was begin vorige eeuw een voorwaarde om zich een auto te kunnen permitteren. De lijst van de hoogstaangeslagenen in de rijks directe belastingen in de provincie Utrecht van 1917 vermeldt 192 personen, van wie er 23 in Zeist woonden. Dertien van hen bezat in 1919 een of meer auto's. Uit beide overgebleven lijsten van autobezitters blijkt dat velen van hen tot de rijkste personen in de provincie hoorden (aangegeven met een asterisk).

Een aanrijding door de Koninklijke auto

Toen H.M. de Koningin Zaterdagmiddag per auto van Den Haag naar Het Loo terugkeerde is tusschen De Bilt en Huis ter Heide een ongeluk gebeurd, doordat een karrevoerder, die achter zijn wagen liep en naar de kar wilde gaan, door de Koninklijke auto werd aangereden. De man werd daarbij vrij ernstig gewond. Een zijner beenen was gebroken. Dadelijk stopte de auto en stapte de Koningin uit. Een dokter, die juist op zijn fiets kwam aangereden, kon onmiddellijk de eerste hulp verleenen. De Koningin bood haar eigen auto aan, om den gewonde naar een ziekenhuis te vervoeren, maar de dokter achtte het beter een auto uit Utrecht te laten komen, die geheel voor het vervoer van zieken was ingericht.
Daarop is de Koninklijke auto met spoed naar De Bilt gezonden om de ziekenauto aan te vragen. Koningin Wilhelmina bleef geruimen tijd op de plaats van het ongeluk en overtuigde zich persoonlijk dat alle noodige maatregelen waren genomen. Eerst daarna is de reis naar het Loo voortgezet. De karrevoerder is in de kliniek te Utrecht opgenomen.

Uit: Weekbode. Zeister- & Prov. Utrechtsche Courant, woensdag 30 juli 1919

De meeste autobezitters van Zeist in de eerste twee decennia van de 20e eeuw zijn zo getraceerd. Uit andere bronnen kunnen nog enkele namen worden toegevoegd. In 1919 trad mr. C.J. baron van Tuyll van Serooskerken aan als nieuwe burgemeester van Zeist. Een van de feestelijkheden tijdens zijn inhuldiging op 28 augustus was een bloemencorso. Vier groepen namen daar aan deel, een met versierde auto's. De negen deelnemers waren volgens het programmaboekje: 'Mevr. Blanckenhagen, Mevr. Clotterbooke Patijn van Kloetinge (echtgenote van de vorige burgemeester), P.M. van der Veen, P.H.M. van Dijl, J.A. Bach, G. Figi, Dames Peppink, J. baron van Hogendorp, A. Veder'. De echtgenoten van de dames Blanckenhagen en Patijn kenden we als autobezitters, evenals de heren Van der Veen en Figi. De dames Peppink en de heren Van Hogendorp en Veder woonden in 1919 elders. Wel verbleef Veder 's zomers op zijn buitenplaats Djimat aan de Woudenbergseweg in Zeist. Van Dijl en Bach waren tot nu toe nog niet als autobezitter bekend. P.H.M. van Dijl, van beroep koopman, bewoonde op de Schaerweijderparklaan (thans Boulevard) het huis Klein Schaerweide en Bach, agent in metaalwaren, woonde in de Stationslaan in Beatus Ille.

Inwoners van Zeist die een auto kochten bij Broedelet tussen 1908 en 1919

Naam van de autokoper	Datum van aankoop
L.A. Labouchère, 2e Dorpsstraat 30	18 augustus 1908
Jhr. E. de Pesters, directeur Brouwerij 'De Amstel', Utrechtseweg 27 *Bloemheuvel* *	12 januari 1909
M. Duys, koopman, Utrechtseweg 18 *Nieuweroord* *	15 augustus 1910
Jhr.mr. F. van Reenen, Utrechtseweg 19, *Schaerweijde* *	26 augustus 1910
Mr. H.B. Verloren van Themaat, Duinweg 5, *Victoria Dignus*, Bosch en Duin	27 januari 1911
Mr. H.B. Verloren van Themaat, Duinweg 5, *Victoria Dignus*, Bosch en Duin	11 april 1911
Jhr. H.M. Huydecoper, bankier, Tiendweg 5 *Wulperhorst*	9 augustus 1911
Mr. J.J. Clotterbooke Patijn van Kloetinge, burgemeester, Utrechtseweg 17 *Veldheim* *	14 oktober 1911
Jhr. G.C.J. van Reenen, Utrechtseweg 19, *Schaerweijde*	5 januari 1912
Mr. R. Labouchère, Zinzendorflaan 1 *'t Slot* *	6 maart 1912
F.C.W. Juckema van Burmania baron Rengers, oud kolonel met rang van generaal-majoor der cavalerie, Utrechtseweg 32 *Stenia* *	1 augustus 1912
Jhr. C.A. de Pesters, Utrechtseweg 8 *Nuova* *	13 december 1912
Mr. H.B. Verloren van Themaat, Duinweg 5, Victoria Dignus, *Bosch en Duin*	30 januari 1913
Mr. W.C.C. Romondt Vis, Utrechtseweg 10 *Schoonoord*	2 april 1913
Mr. W.H.J. Blanckenhagen, Utrechtseweg 41B	14 februari 1914
Jhr. G.F. van Tets, Schaerweijderparklaan 1 *'t Valckenbosch* *	14 maart 1914
I. Vorkink, directeur NV 'Maatschappij Vorkink', Boschlaan 26 *Le Turc* of 2e Utrechtseweg 10 *Oirschot*	16 mei 1914
Jhr.mr. F. van Reenen, Utrechtseweg 19, *Schaerweijde*	18 mei 1914
Mevr. de wed. Mr. H.M. de Kuyper, Duinweg 12 *Genista*, Bosch en Duin; alleen zomers	27 mei 1914
Jhr.mr. G.C.J. van Reenen, Utrechtseweg 19, *Schaerweijde*	14 juli 1914
J. Blooker, industrieel, wethouder, Rembrandtlaan 2 *Nieuw Zandbergen*, Huis ter Heide *	5 juli 1915
Mevr. H. Roelvink-Willink, Biltseweg 10 *Vinkenhof*, Bosch en Duin	10 mei 1916
Jhr. mr. J.A. Huydecoper, Blikkenburgerlaan 4 *Blikkenburg*	21 juli 1916
J.Ph.H. Pleines, fabrikant, Duinweg 18 *Wogw*, Bosch en Duin	3 maart 1916
Jhr. H.M. Huydecoper, lid van de gemeenteraad, Tiendweg 5 *Wulperhorst* *	8 september 1916
J. Blooker, industrieel, wethouder, Rembrandtlaan 2 *Nieuw Zandbergen*, Huis ter Heide *	14 september 1916
M.L.H. Thissen, directeur Landbouwbank, Driebergseweg 20 *Tallyho-Cottage*	23 oktober 1916
Mr. R. baron de Smeth, hotel Donkerelaan 8 [thans Het Rond 2, hotel *Figi*]	6 maart 1919
P.W. Lourens, makelaar, Amersfoortseweg 11A	22 juli 1919
Mr. R. baron de Smeth, hotel Donkerelaan 8 [thans Het Rond 2, hotel *Figi*]	10 september 1919
H. Meulenbelt, makelaar, Prins Alexanderweg 80	11 november 1919
Zeepfabriek 'De Duif', Dolderseweg 27, Den Dolder	15 november 1919
A. Ovink, Vossenlaan 13 *Hans Robert Hoeve*, Bosch en Duin	17 september 1919

Opmerking: de gegevens over de beroepen en de adressen van de hier genoemde personen zijn ontleend aan het *Adresboek van Zeist* van het jaar waarin betrokkene een auto kocht en aan het bevolkingsregister. Voorts is de *Lijst van hoogstaangeslagenen in de rijks directe belastingen in de provincie Utrecht* van het jaar waarin betrokkene een auto kocht, geraadpleegd. Bij de hoogstaangeslagenen in de rijks directe belastingen is een asterisk geplaatst.

Voorwaarden voor het berijden van de rijkswegen, vastgesteld in 1898 en opgenomen in de vergunning

1e Aan het rijtuig moet aan in zwarte cijfers op witten grond het bovengenoemde volgnummer duidelijk zichtbaar zijn aangebracht. De cijfers moeten lang en breed zijn resp. ten minste 8 en 4 c.M. Tusschen zonsondergang en zonsopgang moet dit nummer helder verlicht zijn.

2e Wederzijds het rijtuig moet tusschen zonsondergang en zonsopgang een helderlichtgevende lantaarn zijn aangebracht, waarvan het licht vooruit en zijwaarts goed zichtbaar is.

3e Het rijtuig moet voorzien zijn van eene inrichting, waardoor het zoo nodig elk oogenblik van volle vaart binnen een afstand van 10 M. tot stilstand kan worden gebracht.

4e Het rijtuig moet voorzien zijn van een bel of hoorn, waarmede een tot op een afstand van 100 M. goed hoorbaar geluidsignaal kan worden gegeven.

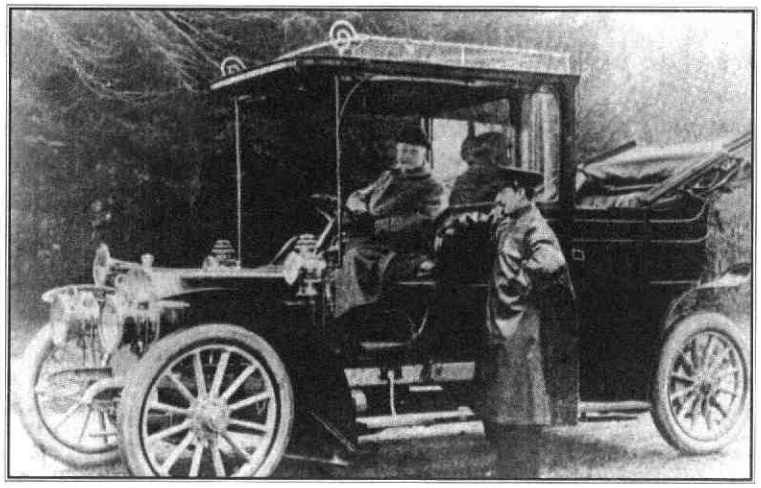
5e De snelheid mag nimmer meer bedragen dan twintig K.M. in het uur, behoudens het navolgende. Bij het afgaan van hellingen, nabij of in bochten, nabij bebouwde kommen, bij het kruisen of oversteken van wegen, over bruggen of langs gebouwen, welke onmiddellijk aan den weg staan, mag geen grootere snelheid worden gereden dan acht K.M. in het uur. Bij mist mag laatstgenoemde snelheid op geen wegvak overschreden worden. Overigens moet naar mate van de omstandigheden de snelheid worden verminderd telkens als de veiligheid van het verkeer zulks vordert.

6e Bij het ontmoeten of inhalen van paarden of langs den weg gedreven of geleid vee moet de bestuurder van het rijtuig de snelheid verminderen of stoppen, zoodra hij bemerkt, dat de dieren onrustig worden of de geleider of bestuurder der dieren een waarschuwend teeken geeft. Voorts behoort alles te worden vermeden wat het schrikken der dieren tot gevolg zou kunnen hebben.

7e De bestuurder van het rijtuig is verplicht, tijdig met de bel of den hoorn een duidelijk signaal te geven: bij het achteroprijden van rijtuigen of personen, van losse, aangespannen of bereden paarden of van vee; bij het naderen van kruis-overwegen, bij bochten of bruggen; in het algemeen telkens wanneer dit in het belang der veiligheid van het verkeer langs den weg gevorderd wordt.

8e Voor het overige moeten bij het berijden de voor het gewone verkeer bestaande bepalingen of geldende gebruiken worden gevolgd.

9e Het rijtuig mag niet gebezigd worden voor het trekken van andere rij- of voertuigen.

A.A.H. Boissevain, eigenaar van een buitenplaats in Den Dolder, in een van zijn auto's. Foto: Gemeentearchief Zeist

Een oude foto uit 1916, die een Ford met het nummer L386 toont, levert nog een auto-eigenaar op, te weten Jonkheer Leendert Marinus Schuurbeque Boeije (1863 - 1937). Hij was getrouwd met een lid van de rijke bankiersfamilie Labouchère, die eigenaresse van Slot Zeist was. Hij bewoonde met zijn gezin een zijvleugel van het Slot. Daarmee zijn waarschijnlijk bijna alle bezitters van personenauto's in Zeist in de eerste twee decennia van de vorige eeuw opgespoord.

Een autominnend dorp

Op grond van de verschillende bronnen waren er eind 1919 in Zeist in ieder geval 41 autobezitters. Samen bezaten ze 56 wagens. Eind 1918 telde Zeist 16.321 inwoners, wat resulteert in een autodichtheid van 1 auto op 291 inwoners of 1 op 398 als we alleen het aantal eigenaren als uitgangspunt nemen. In heel Nederland had één op iedere 1.000 inwoners een auto. Van de 6.675.000 inwoners op 1 januari 1919 waren er 6.676 in het bezit van een auto.
Of personen die tussen 1908 en 1916 een auto bij Broedelet gekocht hadden - tijdens de Eerste Wereldoorlog was vanaf 1917 het verkopen van auto's verboden - dit voertuig in 1919 nog bezaten, weten we niet. Over de gemiddelde gebruiks- en levensduur van auto's in die tijd is weinig bekend. Waarschijnlijk reed een aantal van die auto's nog rond en was derhalve de autodichtheid in Zeist zelfs nog iets groter dan hiervoor berekend.
In de praktijk reden er meer auto's rond. De bewoners / autobezitters van de buitens en huizen die alleen in de zomer in Zeist woonden, waren niet in het bevolkingsregister van Zeist opgenomen. Tot hen behoorden de eerder genoemde Veder van Djimat en 'Mevr. de wed. Mr. H.M. de Kuyper' van Genista. Al met al lijdt het geen twijfel dat Zeist al vroeg een autominnend dorp was.

Bronnen en literatuur

- Archief der gemeente Zeist, 1906 - 1945, inv.nrs. 266 (ag.nr. 250) en 280 (ag.nr. 1785); Gemeentearchief Zeist
- Idem, 1906 - 1945, lijst van autobezitters; GAZ
- Archief van het garagebedrijf Broedelet; particulier bezit
- A. Bos e.a. (red) *Het paardloze voertuig. De auto in Nederland een eeuw geleden*, (Deventer 1996).
- *De Weekbode voor Zeist*, Driebergen en Omstreken
- *Staatsblad* 1898, nummer 25
- *Provinciaalblad* 1898 (78, 82, 84, 102, 116 en 130); 1899 (8, 34, 48, 84, 101, 117, 133 en 152); 1900 (15, 62, 96 en 157); 1901 (24, 62, 95 en 128); 1902 (22, 37, 59 en 71); 1908 (54); 1909 (43); 1910 (27); 1911 (55); 1912 (52); 1913 (46); 1914 (52); 1915 (42); 1916 (44) en 1917 (43)

Aantasting van de Lustwarande of 'Kogelflesjespolitiek'?

Strijd rond de modernisering in de jaren twintig van Rijksweg 25

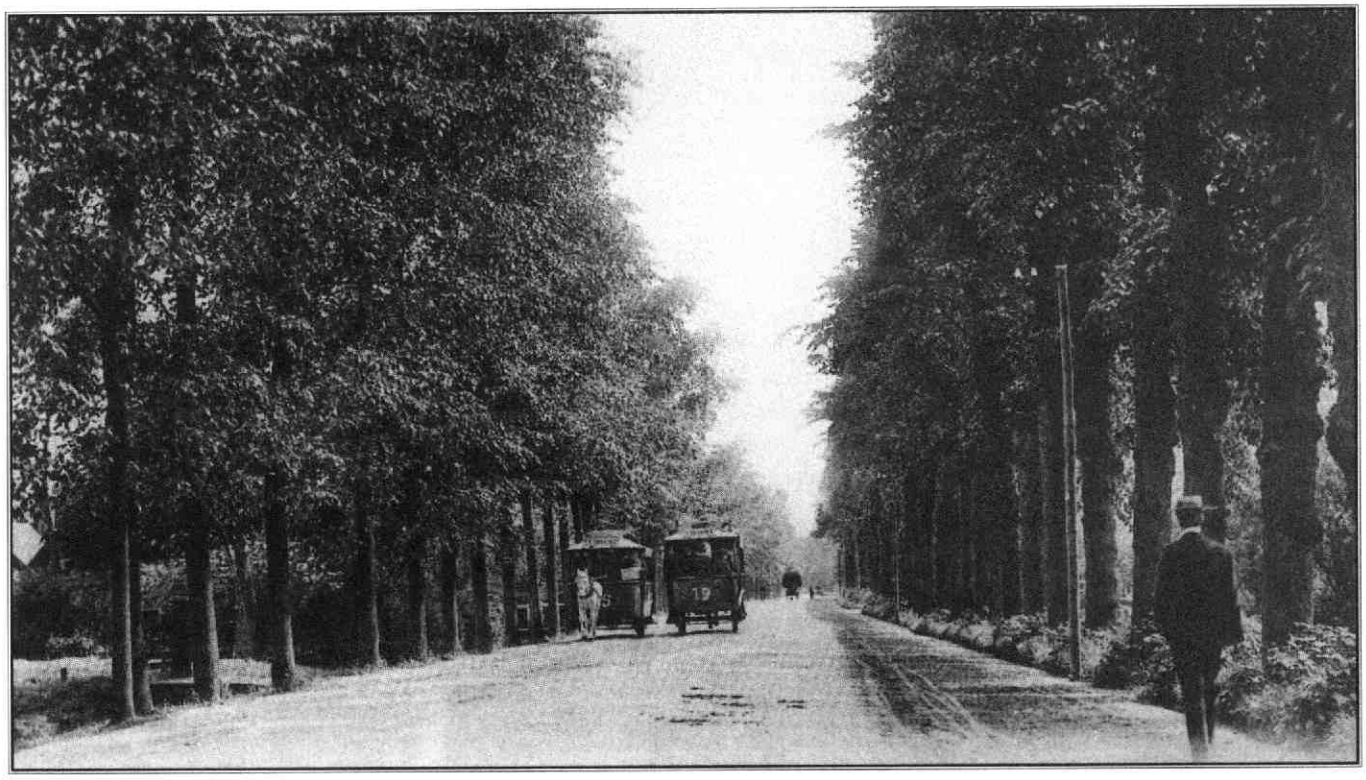
Hans Buiter

Historicus en betrokken bij het onderzoeksproject Techniek in Nederland in de 20e eeuw.

De plannen van Rijkswaterstaat uit 1927 om de weg Utrecht - Zeist - De Grebbe te verbreden leidden tot veel protest. Met name burgers en bestuurders uit De Bilt en Zeist verzetten zich tegen de dreigende aantasting van het landschap. De Zeistenaren hadden daar meer succes mee dan de inwoners van De Bilt.

De straatweg Utrecht - Zeist - De Grebbe dateert uit het begin van de 19e eeuw. Hij maakte deel uit van het nationale wegennet zoals dat onder Willem I tot stand kwam om het vervoer over land te verbeteren. Het beheer van deze rijksweg kwam, net als de overige delen van dit landelijke net, in handen van de in 1798 opgerichte dienst Rijkswaterstaat. Langs de straatweg ontstonden in de eerste helft van de 19e eeuw de landgoederen die het gebied rond de weg de erenaam Stichtse Lustwarande bezorgden.

vond. Voetgangers en bespannen rijtuigen vormden het leeuwendeel van het verkeer over de weg. In het laatste kwart van de 19e eeuw kregen deze weggebruikers gezelschap van een paardentram die Utrecht verbond met Zeist, het station Driebergen en de overige plaatsen op de Heuvelrug. De tramrails lagen aan één zijde van de straatweg. Vanaf 1909 werd deze tramlijn geleidelijk geheel geëlektrificeerd. Met de komst van de elektrische tram (waarvan de snelheid twee tot drie keer zo hoog lag als van de paardentram), het groeiend aantal fietsers en la-

Rijksweg 25 anno 1905. Twee rijtuigen van de Zeister tram (Utrecht - Zeist) passeren elkaar. Foto: Het Utrechts Archief

De grotendeels van klinkers voorziene vier meter brede verbinding vervulde een belangrijke verkeersfunctie, zij het dat vervoer van personen en goederen over langere afstanden vooral over het water en over het spoor plaats

ter ook automobielen was er in de vroege 20e eeuw sprake van een ware verkeersrevolutie. De 19e-eeuwse infrastructuur voldeed niet langer aan de eisen van de tijd en bracht de verkeersveiligheid in gevaar.

Concurreren om de ruimte

Het verkeer op de weg was het drukst op de eerste kilometers buiten de stad Utrecht. Toen Rijkswaterstaat vanaf 1923 landelijke verkeerstellingen organiseerde, bleek dat dit wegdeel tot de drukste landverbindingen behoorde. Al voor de Eerste Wereldoorlog drong het Utrechtse gemeentebestuur aan op verbetering van de verbinding. Met name het tracé ten zuiden van het Fort de Bilt aan het begin van de route van Utrecht naar De Bilt en Zeist was de stadsbestuurders een doorn in het oog. In augustus 1912 lieten ze de Minister van Waterstaat weten 'dat den weg wegens zijne vele krommingen allerminst op een druk gemengd verkeer berekend is'.[1] Het aantal fietsers dat van de verbinding gebruik maakte groeide explosief. Rijkswaterstaat telde op zondag 22 september 1912 bijna 3.000 wielrijders op de weg. Ter vergelijking: diezelfde dag passeerden 166 auto's het fort.[2]

Echter niet zo zeer de drukte maar vooral de menging van het verkeer op de smalle weg zorgde voor problemen. Voetgangers, fietsers, mensen met handkarren en hondenkarren, ruiters, bespannen wagens, berijders van motorfietsen en motorrijtuigen concurreerden met de tram om de beperkte verkeersruimte. Regelmatig ging het mis. Vooral fietsers en voetgangers waren het slachtoffer van de onveilige verkeerssituatie, soms met noodlottige afloop. In juli 1911 werd de Utrechter dr. Van der Waals 'rijdende tusschen een vrachtwagen en de tram van het rijwiel gevallen door de tram over het linkerdijbeen gereden'. 'Tijdens het vervoer overleden', meldde het ambtelijke schrijven van Rijkswaterstaat droog.[3]

Rijkswaterstaat onderkende de ernst van de situatie, maar tot maatregelen kwam het niet. De ruimte om de smalle weg op de dijk rond het fort te verbreden was zeer beperkt. Om de verkeersveiligheid te verbeteren lanceerde de ANWB in 1918 een plan om deze smalle weg te vervangen door een nieuwe bredere verbinding door het fort heen. Rijkswaterstaat, Utrecht en gemeentebesturen van plaatsen als De Bilt en Zeist ondersteunden dit idee. De betreffende gemeenten verklaarden zich bereid om in navolging van de ANWB en andere organisaties van weggebruikers de aanleg van een weg door het fort financieel te ondersteunen. Het grootste deel van de benodigde financiën zou echter van het ministerie van Waterstaat moeten komen. Aangezien deze gelden niet op korte termijn vrijgemaakt konden worden en het ministerie van Oorlog, dat het beheer over de fortenreeks van de Nieuwe Hollandsche Waterlinie voerde, aanvankelijk niet instemde met een nieuwe verbinding, duurde het tot 1930 voordat daadwerkelijk een brede verkeersweg door het fort op de Biltstraat werd aangelegd.

Ambitieuze plannen

Deze aanleg vond plaats in het kader van het in 1927 door de minister van Waterstaat gepresenteerde Rijkswegenplan. Dit plan bevatte voorstellen om het nationale wegennet aan te passen aan het drukker wordende verkeer en de opkomst van de automobiel. Het investeringsschema dat eraan ten grondslag lag, was vergelijkbaar met de inspanningen van de rijksoverheid in de periode 1860 tot 1880 om tot een nationaal spoorwegennet te komen. De middelen voor de omvangrijke en ambitieuze verbeteringen waren afkomstig van het in 1926 tot stand gekomen Wegenfonds, gevuld met de baten van de motorrijtuigenbelasting en de rijwielbelasting. Aan de nieuwe aanpak van het ministerie was een langdurige lobby van organisaties van weggebruikers voorafgegaan. Het Nederlandsch Wegencongres had daarbij het voortouw.

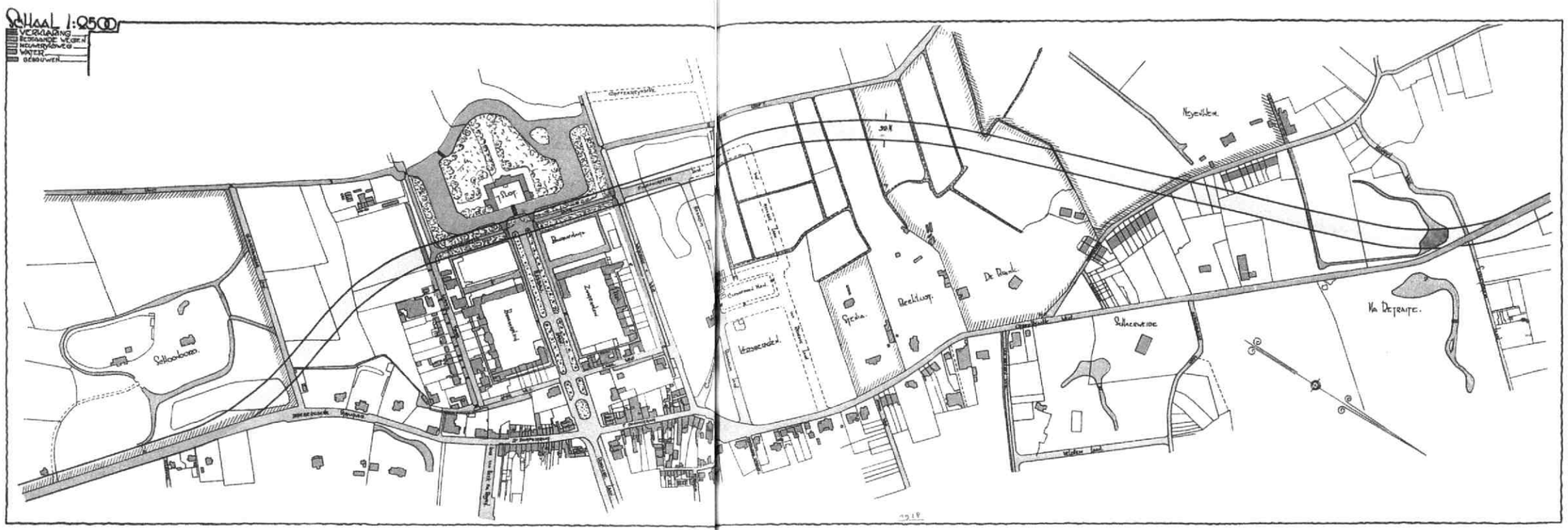
Het Rijkswegenplan bevatte enkele nieuwe wegen maar ging vooral uit van verbetering van het bestaande 19e-eeuwse rijkswegennet. Zo omvatte het plan niet alleen de doortrekking van de rijksstraatweg Utrecht- De Bilt - Zeist door het Fort de Bilt, maar ook een ambitieuze verbetering van de hele verbinding Utrecht - De Bilt - Zeist - De Grebbe.

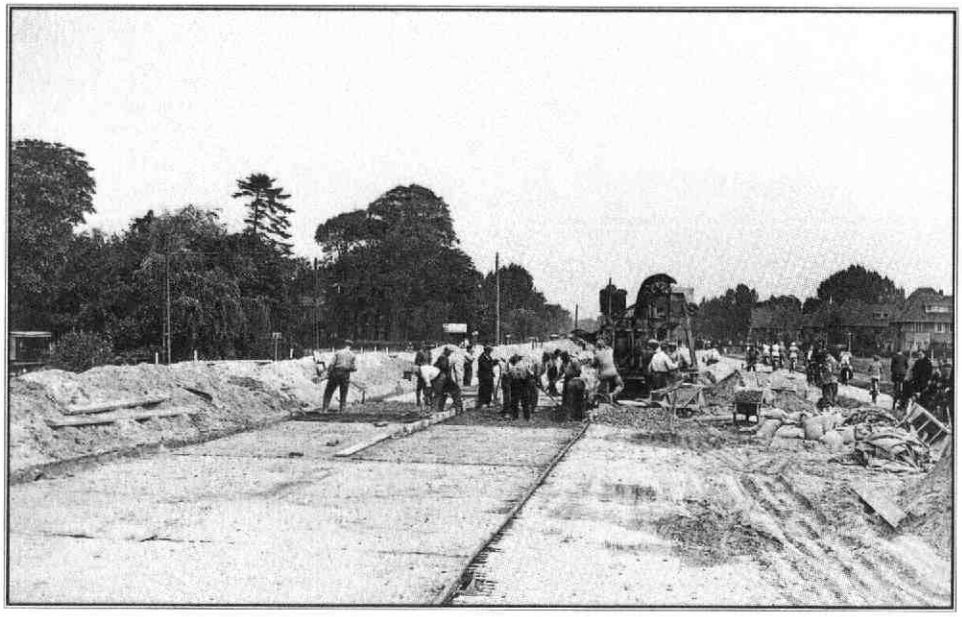
Net als voor andere onderdelen van het nationale wegennet wilde Rijkswaterstaat Utrecht - De Grebbe voorzien van een steviger fundering en harder wegdek om de toenemende vaart en wieldruk van het opkomend gemotoriseerd vrachtvervoer en autobusverkeer te weerstaan. Een centraal uitgangspunt van de plannenmakers was scheiding van de verschillende verkeerssoorten. Zo situeerde ir. H.B. Bakker, verantwoordelijk voor de modernisering van Utrecht - De Grebbe, de over de straatweg rijdende tram op het midden van de weg. Een zes meter brede strook tramsporen zou het rijverkeer in beide richtingen moeten scheiden. Aan weerszijden van deze sporen plande Bakker drie meter brede rijbanen voor autoverkeer, verharde bermen en bomen. Een rijweg voor karren en paard-en-wagens, een fietspad en voetpaden completeerden het concept. De aanleg van al deze voorzieningen zou de nieuwe verbinding 32 meter breed maken. De bestaande straatweg was vier meter breed. Deze enorme verbreding zou Rijkswaterstaat noodzaken tot even rigoureuze ingrepen in het landschap: het kappen van de meeste bomen langs de weg, het slopen van belemmerende gebouwen en het onteigenen van delen van langs de weg gelegen landgoederen.

Gemengde gevoelens

Toen de voorstellen in de vroege zomer van 1927 bekend raakten, waren de gevoelens in de regio gemengd. Enerzijds waren bestuurders en andere opinieleiders blij met het plan de bestaande, steeds drukker wordende verbinding te moderniseren. Anderzijds schrokken velen van de omvang van de voorgestelde verbreding en betreurden ze de aantasting van de langs buitenhuizen, landgoederen en bospartijen lopende, door oude eiken en beuken omzoomde straatweg.

Opvallend genoeg waren de omleidingen die Rijkswaterstaat projecteerde rond de bestaande dorpskernen *en route* de voornaamste steen des aanstoots. Om de bebouwde kom van De Bilt, Zeist, Driebergen, Rijsenburg en Doorn te mijden, projecteerde de rijksdienst nieuwe verbindingen buiten deze plaatsen om met een lengte van twee of vier kilometer. Dat zo'n omleiding rond De Bilt de landgoederen Beerschoten en Vollenhove doormidden zou snijden riep veel kritiek op. Die viel echter in het niet bij de afschuw die de voorgestelde omleiding ten zuidwesten van de dorpskern van Zeist wekte. Deze twee kilometer lange nieuwe verbinding zou het achterterrein van het buiten De Brink kruisen en tussen het Zeister Slot en het complex van de Broedergemeente doorlopen. De Zeister wethouder mr. Fr. A. Beunke hield de lezers van het *Utrechtsch Dagblad* voor: 'Ziedaar met een potloodstreep vernield wat de gemeente Zeist met belangrijke offers in de laatste drie jaren tot stand gebracht heeft. Toen voor enkele jaren het welbekende Zeister Slot onder sloopershanden dreigde te vallen, besloot de gemeente tot aankoop teneinde dit historisch monument te behouden [...] Maar waterstaat kent geen erbarmen en geen eerbied voor aloude traditie'.[4] Beunke riep op de voorgestelde verbinding achterwege te laten. De wethouder stond niet alleen. De Zeister gemeenteraad sprak in juli 1927 zijn verontwaardiging uit over het plan en protes-

Schaal 1:2500
Verklaring
Bestaande wegen
Nieuwe wegen
Water
Gebouwen
Fort
Zeister Slot
De Bilt
Rijksweg
Spoorlijn
Rijksweg
Zeist
Rijksweg
Utrecht
Zeister Slot
De Bilt
Rijksweg
Utrecht
Zeist
Rijksweg
Utrecht
Zeist
Rijksweg
Utrecht
Zeist

Beeld van de modernisering van Rijksweg 25 bij De Bilt in het midden van de jaren dertig. Wegarbeiders zijn bezig met het leggen van betonplaten. Op het fietspad rechts druk rijwielverkeer.
Foto: Het Utrechts Archief

teerde bij de minister. Organisaties als Heemschut en Het Utrechts Landschap steunden deze oppositie. De familie Van Beuningen, mede-eigenaar van de Steenkolenhandelsvereniging, kondigde aan het landgoed De Brink te zullen verlaten wanneer de voorgestelde verbinding werd aangelegd. Tot ontzetting van de gemeente Zeist, die werd geconfronteerd met meer wegtrekkende grootgrondbezitters en met projectontwikkelaars die vrijkomende buitenplaatsen wilden verkavelen.

Kogelflesjespolitiek

Om de weerstand tegen zijn aanpak van Rijksweg 25 te overwinnen nam Rijkswaterstaat, na overleg met Staatsbosbeheer, een landschapsarchitect in de arm om de voorgestelde verbinding landschappelijk zo fraai mogelijk aan te leggen. Een commissie van Zeister ingezetenen onder wie hotelhouder G.H. Figi werkte een alternatief uit om de omleiding overbodig te maken. Volgens deze plannen zouden de beide Dorpsstraten verbreed worden tot 20 meter. De winkeliers en overige eigenaren in deze twee straten zegden hun medewerking toe.
Dat de middenstanders uit de Dorpsstraat hieraan wilden meewerken (mits de herbouw van hun panden betaald werd) behoeft geen verwondering. De winkeliers vreesden vermindering van hun inkomsten wanneer een nieuwe verbinding buiten Zeist om tot stand zou komen. Ze wilden het doorgaand verkeer door de Dorpsstraat behouden. Ook winkeliers in De Bilt en in Doorn kantten zich tegen omleidingen en kregen hiervoor steun van hun gemeentebesturen. Toen Rijkswaterstaat in 1933 een nieuwe doorgaande weg van Utrecht naar Den Bosch plande om Jutphaas en Vreeswijk heen, protesteerde ook hier de middenstand met steun van Burgemeester en Wethouders. Volgens stedenbouwkundige P. Bakker Schut leefden dergelijke sentimenten op veel plaatsen: 'Er zijn [...] tal van gemeenten, waar men zich stelt op het standpunt, dat het een voordeel voor de gemeentenaren is om zooveel mogelijk auto's door de kom te persen. Immers de een koopt er een onsje tabak, de tweede een glaasje spuitwater en de derde wat benzine.'[5] Bakker Schut noemde dit 'kogelflesjespolitiek'. Hij vond dit kortzichtig. Bakker Schut was een voorstander van de aanleg van doorgaande wegen buiten de bebouwde kom om. Het doorgaand verkeer moest van het overig verkeer gescheiden worden ter wille van de efficiëntie en verkeersveiligheid.

Behalve de winkeliers vreesden ook ondernemers uit de toeristische sector in Zeist dat de geplande omleiding hen klandizie zou kosten. B&W deelden deze angst: 'Dat door de voorgenomen aanleg aan het vreemdelingenbezoek aan onze gemeente sterk afbreuk zal worden gedaan, behoeft geen betoog'.[6] De Zeister VVV stelde: 'Geen gemeente wordt er beter van, wanneer men de aandacht van haar afleidt.'[7] Deze organisatie roerde zich om deze reden fors in de campagne tegen de verbinding. Het gemeentebestuur legde echter de nadruk op de dreigende aantasting van het Slot met het bijbehorende natuurschoon. De bestuurders verwachtten dat de minister en de kamer voor dit argument gevoeliger zouden zijn dan voor economische schade.

Papoea's

In maart 1928 berichtte minister van Waterstaat mr. H. Van der Vegte dat de Zeister bezwaren voor hem geen reden waren de plannen te wijzigen. Hij legde de voor de nieuwe verbindingen te onteigenen gronden ter visie. De Zeister bestuurders lieten de bewindsman weten zeer teleurgesteld te zijn. Toen een reactie van de minister uitbleef, bewerkten de Zeister opposanten de pers en de Tweede en de Eerste Kamer. De burgemeester en andere notabelen stuurden hen bekende Kamerleden amice-brieven waarin ze zich tegen de weg langs het Slot kantten en de autocratie van Rijkswaterstaat en het ministerie hekelden. Burgemeester C.J. van Tuyll van Serooskerken luchtte bij Eerste Kamerlid De Gijzelaar zijn hart. Hij schreef: 'Op geen enkele wijze heeft men in dien tijd getracht nader voeling met het Gemeentebestuur van Zeist te houden [...] Alles gaat buiten ons om. De ingenieur Bakker, die de grootste voorstander van het te kwader ure uitgedachte plan is, heeft, nadat hem gebleken was, dat er voor zijn project alhier geen sympathie bestond, ook nooit meer van zich

Deze luchtfoto uit 1937 toont de aanleg van de gemoderniseerde Rijksweg 25 buiten de bebouwde kom van De Bilt om. De veertig meter brede weg was aanzienlijk breder dan de oorspronkelijke verbinding. Linksboven zien we nog net de weertoren van het KNMI, rechtsboven de dorpskern van De Bilt. Foto: Het Utrechts Archief

laten horen.' Na een opsomming van de pogingen om met de minister te overleggen, verzuchtte de burgemeester: 'Ik vraag me af, wat een gemeentebestuur in Nederland toch moet doen om door een minister omtrent zijne vitale belangen gehoord te worden. Ik ben ervan overtuigd, dat aan een verzoek van Papoea's tot den Gouverneur Generaal meer aandacht zou gewijd worden dan aan het onze.'[8] Tuyll van Serooskerken vroeg het Eerste Kamerlid bij de minister aan te dringen met Zeist te overleggen over een door het gemeentebestuur uitgewerkt alternatief. In augustus 1928 vond daadwerkelijk een gesprek plaats tussen het Zeister gemeentebestuur, de verantwoordelijke ingenieurs van Rijkswaterstaat en de minister van Waterstaat. Het door de burgemeester aangekondigde alternatief bleek een verharding en verbreding van de parallel aan de Dorpsstraten gelegen Lageweg (op dat moment nog een zandpad) te zijn. Rijkswaterstaat en de minister wilden zich niet binden aan dit alternatief, maar schortten wel de plannen op voor de weg voor het Slot langs.

Bij de verdere uitwerking van de modernisering van Rijksweg 25 schrapte Rijkswaterstaat vervolgens de omleiding langs het Slot en nam de verbetering van de bestaande straatweg door Zeist, inclusief de beide Dorpstraten, als uitgangspunt. Het besluit uit 1931 om een nieuwe verbinding voor snelverkeer Utrecht - Driebergen - Arnhem - Duitse grens via Bunnik aan te leggen, zorgde voor definitief schrappen van de geplande verbinding voor Het Slot langs en deed de urgentie van verbreding van de Dorpsstraten verdwijnen. In 1967 werd als 'tijdelijke' oplossing (die anno 2001 nog steeds van kracht is) éénrichtingverkeer in de Dorpsstraten ingevoerd en de Lageweg geschikt gemaakt voor uit de richting van Utrecht komend verkeer.

De Zeister lobby was succesvoller dan die van De Bilt. Bij deze plaats legde Rijkswaterstaat vanaf 1936 wel een omleiding buiten de dorpskern aan. De rijksdienst voorzag Utrecht in dezelfde periode van een rondweg die op het kruispunt met Rijksweg 25 zelfs met een ongelijkvloerse rotonde, de Berekuil, werd toegerust.

Discussie zonder eind

De omleidingen buiten de bebouwde kom om voor het doorgaand gemotoriseerd verkeer zoals Rijkswaterstaat die in de jaren twintig plande en in de jaren dertig en veertig aanlegde, vormden feitelijk een tussenstap. Het betrof een overgangsfase naar toepassing van het concept van de autosnelweg, een wegtype dat alleen voor gemotoriseerd verkeer bestemd was en elke bebouwde kom meed.[9] De strijd rond de modernisering van de Biltse-, Zeister en Utrechtseweg heeft enerzijds de kenmerken van een kinderziekte die eigen is aan het geschikt maken van het bestaande wegennet voor het snel toenemende automobielverkeer. Anderzijds is hij ook een illustratie van de 'discussie zonder eind' over wegenaanleg in het landschappelijk waardevolle suburbane gebied van de Utrechtse Heuvelrug. De tegenwoordige controversen over een verbreding van de Lageweg en een hernieuwd voorstel voor een Zeister rondweg bewijzen dat die discussie nog steeds niet afgesloten is.

Noten

1. Schrijven van het gemeentebestuur van Utrecht aan de minister van Waterstaat, 6 augustus 1912 (Het Utrechts Archief (HUA) toegangsnr. 248, doos 398)
2. Bijlage 1 bij schrijven van de hoofdingenieur-directeur van Rijkswaterstaat in de 6e directie, 7 januari 1913 (HUA, toegangsnr. 248, doos 298)
3. Ibidem
4. *Het rijkswegenplan voor Zeist en zijne beoordeling in de Nederlandsche pers*, z.j., z.p., 11.
5. Verslag van de Jaarlijkse Algemeene Vergadering der vereeniging Het Nederlandsch Wegencongres, 30 december 1930, 14.
6. Schrijven van B. en W. aan de raad, 5 juli 1927. (Archief Gemeente Zeist (AGZ), 1.811.111.4 (Rijkswegen 1927 B 1965))
7. Rapport VVV Zeist, zj. z.p. (AGZ, 1.811.111.4 (Rijkswegen 1927 B 1965))
8. Schrijven van mr. C.J. Tuyl van Serooskerken aan mr. De Gijzelaar, 30 juni 1928 (AGZ, 1.811.111.4 (Rijkswegen 1927 B 1965))
9. Voor de totstandkoming van dit wegtype zie Hans Buiter en Kees Volkers, *Oudenrijn. De geschiedenis van een verkeersknooppunt*. (Utrecht, 1996).

Literatuursignalement

ANNEKE JANSEN, HET UTRECHTS ARCHIEF

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Hof van Holland : rollen van eisen, betrekking hebbend op de Karthuizers buiten Utrecht periode 1503 tot en met 1567 / Adri Mackor. - [S.l.] : [Adri Mackor], 2000 - ARA-Toegang nr. 3.03.01.01, Inventaris nrs. 3696 t/m 3768
Met bijbehorende diskette. Met betrekking tot de uitgebreide bezittingen die het klooster bezat voornamelijk op de Zuid-Hollandse eilanden. (Voor nadere toegangen op de Sententien van het Hof vanaf 1550 - 1600 zie in het ARA)

'Met het beste wat men heeft en kent': de geschiedenis van het Diaconessenhuis Utrecht 1844 - 1999 / M.J. van Lieburg. - Kampen : Kok, 2000. - ISBN 90-435-0173-5
Gedenkboek uitgegeven ter gelegenheid van het 150-jarig bestaan van het Utrechtse Diaconessenhuis. Met lijsten van medici en diaconessen.

Van de brug af gezien : sprokkelingen van een Merenees / door Theo van den Berg ; met tekeningen van Barbara Gravendeel. - [Vleuten] : Historische Vereniging Vleuten, De Meern Haarzuilens, 1997-2001 - ISBN 90-804037 1-7 (dl.[1]). ISBN 90-804037-2-5 (dl. 2)
Gebeurtenissen in het dorp De Meern opgetekend door Theo van den Berg. Zijn aantekeningen werden eerder gepubliceerd als anekdotische verhalen in het Tijdschrift van de Historische Vereniging van Vleuten, De Meern en Haarzuilens.

Wandelen door Wijk C en de Breedstraatbuurt : stadsgeografische excursie in de noordelijke oude stad van Utrecht / [tekst Monique Geerdink ; eindred. Ronald Kranenburg ; fotografie Jacqueline van der Kort]. - [Utrecht] : Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, [2001]. (Geografische Routes nr. 4) + routebeschrijving. - ISBN 90-6809-310-X

Jakob Nieweg : in stille bewondering / Renske van der Linde-Beins en Onno Maurer ; [fotogr. Ruben de Heer ... [et al.]. - Amersfoort : Museum Flehite, 2001 - Met lijst van tentoonstellingen. - Met genealogie Nieweg.
Catalogus bij de gelijknamige overzichtstentoonstelling gehouden van 1 april tot en met 24 juni 2001 in Museum Flehite te Amersfoort.

Grensverleggers : gids voor historisch onderzoek naar migranten in de provincie Utrecht / Ronald Rommes en Marlou Schrover. - Utrecht : Het Utrechts Archief i.s.m. Stichting Stichtse Geschiedenis, 2001. - Met reg. - ISBN 90-76366-07-1 (Trajecten door Utrecht 5)
Gids als hulpmiddel bij onderzoek naar 'grensverleggende' voorouders. Geeft antwoord op vragen waar informatie te vinden is over migranten in het verleden en hoe migratie-onderzoek aangepakt kan worden.

Jubileumboek 25 jaar 'boeren' op Het Erf 1975-2000. - Veenendaal : Basisschool Het Erf, [2001].
Uitgegeven ter gelegenheid van het 25-jarig bestaan van de Protestants Christelijke Basisschool Het Erf te Veenendaal in 2000.

Zij zochten Adullam in Zeist : overzicht van de joodse inwoners van de gemeente Zeist, 1940 - 1945 / door R.P.M. Rhoen. - Zeist : Zeister Historisch Genootschap van de Poll Stichting ; Rotterdam : Barjesteh van Waalwijk van Doorn, 2001. - ISBN 90-5613-058-7
Uitgegeven ter gelegenheid van de onthulling op 23 april 2001 in het Walkartpark te Zeist van het herdenkingsteken ter herinnering aan de 102 Zeistenaren van Joodse afkomst die in de Tweede Wereldoorlog zijn omgebracht.

Achterkant stadhuis : avonturen in de Utrechtse politiek / René Verhulst. - Zelhem : Arboris, 2001. ISBN 90-343-2991-7
Roman beschrijft de aanloop naar de tussentijdse gemeenteraadsverkiezingen in Utrecht van november 2000. De laatste roerige maanden van het college van B&W en de onderhandelingen voor een nieuw college komen aan de orde. Met humor opgetekend door de auteur, fractievoorzitter van het CDA.

De orgels van de Dom / Willem Jan Cevaal. - Utrecht : Stichting Vrienden van de Domkerk, 2001.
Bevat een lijst van Domorganisten en een korte geschiedenis van het rijke orgelbezit van de Dom.

Het Utrechts kerkenkruis, feit of fictie? : een beoordeling in het licht van de vroege ontwikkeling van de Utrechtse kerk / Charlotte J.C. Broer. - Utrecht : [C.J.C. Broer], 2001. ISBN 90-805772-2-7
Onderzoek naar de vraag hoe zeker het is dat de bisschoppen met de bouw van een kruis van kerken in Utrecht een duidelijk vooropgezet plan hebben uitgevoerd.

Het surrealistisch universum van Willem Wagenaar (1907 - 1999) / Dick Adelaar ; onder red. van Meta Knol ; [tekst Dick Adelaar, Sjarel Ex en Meta Knol ; fotogr. Dea Rijper en Ernst Moritz]. - Utrecht : Centraal Museum, 2001. - ISBN 90-73285-771
Catalogus bij de gelijknamige tentoonstelling in het Centraal Museum Utrecht van 7 april tot en met 29 juli 2001.

Architectuur Universiteit Utrecht / [samenst. en red. Cees de Jong en Joost de Vries ; fotogr. Edwin Walvisch]. - Utrecht : Universiteit Utrecht ; Blaricum : V+K Publishing, 2001. - ISBN 90-74265-17-0
Architectonische hoogtepunten van ruim 350 jaar Utrechtse universitaire panden.

Krenten in de pap : bewonersgroepen in de Utrechtse binnenstad / [Debora Lenten]. - Utrecht : Cumulus Opbouwwerk, [2001].
Overzicht op basis van gesprekken met vertegenwoordigers van bewonersgroepen.

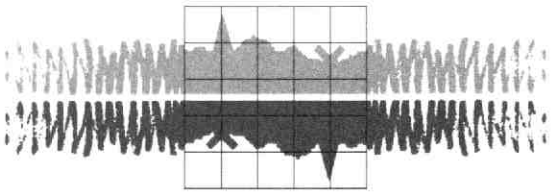
Het landschap van Mandron

MARTINE BUSZ & HÉLÈNE HINE, LANDSCHAPSBEHEER UTRECHT

Heidelandschap met Koeheuvels

Grafheuvels, houtwallen, een 12e eeuwse beek, een even oud hooiland, 17e eeuwse 'birkten' en 19e eeuwse Koeheuvels en heidevelden: het grondgebied van het huidige Maarn is rijk aan historische landschapselementen. Door herstelplannen keren ze zichtbaar terug in wat eens de buurtschap Mandron heette.

Landschapsbeheer Utrecht

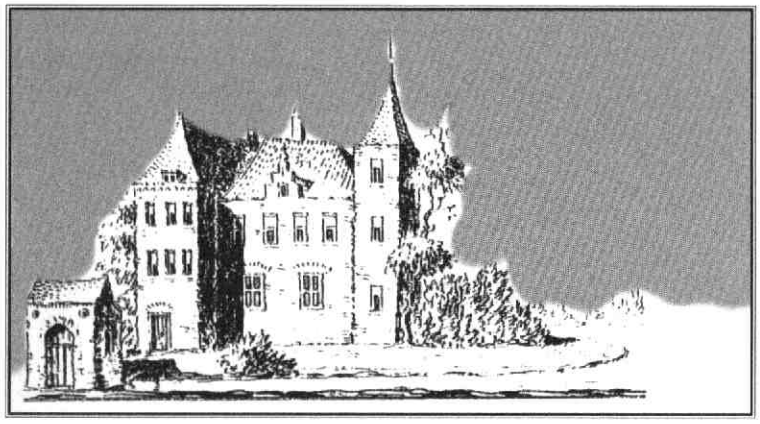
Maarn is een vrij jonge gemeente aan de oostzijde van de Utrechtse Heuvelrug. Pas in de jaren twintig van de vorige eeuw is door het bouwen van het zogenaamde tuindorp de kern van het dorp ontstaan. De geschiedenis van Maarn gaat echter ver terug, zelfs tot 1028. Dan wordt er geschreven over een buurtschap Mandron dat ressorteerde onder het zeer oude Leusden. De sporen van bewoning zijn nog ouder. Bij Maarn zijn verschillende grafheuvels gevonden, zoals aan de Buurtsteeg en bij Den Treek. De oudste bewoning lag op acht meter boven NAP, op dezelfde hoogtelijn als de grafheuvels. Tot ongeveer 1700 bevond zich een strook van tien tot twintig woningen ook grotendeels op deze historische bewoningslijn.

Van de oudste bewoning is door de aanleg van de spoorlijn en de uitbreiding van het dorp weinig overgebleven. Toch zijn de verschillende ontginningen in het dorp nog bijzonder gaaf aanwezig. Met name de Maarnse Meent is nog zeer duidelijk te herkennen als aparte ontginning die zich uitstrekt aan de rand van de Heuvelrug, dus in de lage gronden van de vallei.

Rijke hooilanden

De Maarnse Meent is waarschijnlijk al vanaf de 13e of 14e eeuw in gebruik geweest als gemeenschappelijke weide voor het buurtschap dat toen 'Mandron' genoemd werd. Later functioneerde de Meent lange tijd als hooiland voor de boeren uit Maarn. Deze hooilanden waren enorm rijk aan bloemen en grassoorten en werden ook wel blauwgraslanden genoemd. Onder meer door de toepassing van kunstmest is deze soortenrijkdom de laatste honderd jaar op de meeste plaatsen verdwenen.

Het landschap van Mandron

Het goed Ter Schuere

Daarnaast rukt gras steeds meer op door het intensieve gebruik van de landbouwgronden en het zaaien van eentonige grasmengsels zoals Engels raaigras.
Tegenwoordig is de Maarnse Meent gelukkig nog vrij goed als aparte ontginning in het landschap te herkennen. In een deel van de Maarnse Meent is vorig jaar een uniek natuurherstelproject uitgevoerd. De bovenlaag is afgegraven, zodat het overgebleven schrale gebied weer teruggebracht is in de staat van ongeveer honderd jaar geleden. De oorspronkelijke verkaveling van de Meent is hierbij in takt gebleven. Na verloop van tijd zal er weer een grote soortenrijkdom aan flora en fauna in dit natuurontwikkelingsgebied ontstaan en is er een historisch stukje hooiland teruggewonnen.

Birkt of driest

Precies op de grens van de Meent en de Heuvelrug is een zogenaamde steilrand aanwezig met een hoogteverschil van een à twee meter. In 1130 hebben monniken van het bisdom Utrecht langs deze steilrand - als eerste ingreep in het landschap - de beek de Heigraaf gegraven.
Tussen de Meent en het oude buurtschap Manderen of Mandron bevond zich een uitgestrekte heide. Tussen 1640 en 1680 is deze heide ontgonnen als birktontginning. Een birkt of driest is een nat, drassig onland; dus een woeste, nog niet in cultuur gebrachte grond. Dit gebied heet nog steeds De Birk.
Daarna zijn er in deze streek geen grote ingrepen in het landschap meer geweest, zodat deze ontginningen nog bijzonder gaaf in het landschap aanwezig zijn. Dit geldt ook voor alle houtwallen en bijbehorende dubbelzijdige greppels.
Eén strook langs de Heigraaf heeft een nog oudere ontginningsgeschiedenis: hier bevond zich in de Middeleeuwen het goed Ter Schuere (later Eykelenburg). Van deze versterkte boerderij zijn afbeeldingen bewaard gebleven waarop een huis met toren en grachten langs de Heigraaf te zien zijn. Dit huis was een van de eerste versterkte huizen in de regio.

Koeheuvels

Nog maar honderd jaar geleden was het grootste deel van Maarn omringd door uitgestrekte heidevelden. Dit heidelandschap was ontstaan door de eeuwenoude schapencultuur. Schapen vraten de jonge planten op en de heide werd hierdoor in stand gehouden.
Door deze begrazing en afplaggen ontstond een prachtig heidegebied met vele zandverstuivingen.
In de 20e eeuw is de Heuvelrug en daarmee de uitgestrekte heide geleidelijk aan bebost en zijn de schapen verdwenen. Zo is een einde gekomen aan een lange periode van dit cultuurlandschap. Restanten van heide en zandverstuiving, de zogenaamde Koeheuvels, bevonden zich tot in de jaren vijftig ten noorden van het huidige dorp Maarn. Door opslag van bomen en geleidelijk dichtgroeien zijn deze heuvels vrijwel verdwenen.
Gemeente Maarn en Landschapsbeheer Utrecht hebben een herstelplan opgesteld om het bijzondere karakter van de Koeheuvels weer terug te brengen. Dit kan allereerst door de opslag van bomen en struiken van de laatste dertig jaar te verwijderen. Daarnaast wordt in een groot deel ook de voedselrijke humuslaag verwijderd. Een schrale, voedselarme bodem biedt ruimte voor een kleurenpracht van heide met een evenwichtig en rijk dierenleven.
Toen dit herstelplan in 1997 van start ging, was er kritiek op de forse ingreep in het gebied. Het op grote schaal terugkeren van de bijna verdwenen heide leidde bij omwonenden en betrokkenen uiteindelijk tot groot enthousiasme. Dit jaar is het laatste deel van de Koeheuvels hersteld, zodat na vier jaar het gehele gebied in de oorspronkelijke staat is teruggebracht.
Landschapsbeheer Utrecht en de gemeente Maarn zullen in de toekomst nog wel moeten ingrijpen door jonge opslag van bomen en struiken te verwijderen. Omdat er geen schapen lopen zal het gebied anders binnen vijftig jaar - als de natuur haar gang gaat - opnieuw in bos veranderd zijn.

Agenda

Lezing en bezoek Daelwijck

Op dinsdag 16 oktober organiseert de Vereniging Oud-Utrecht met de Stichting Zuilen en Vecht een avond over de geschiedenis van het Buitenhuis Daelwijck. Dit voormalige patriciërshuis ligt direct aan de Vecht in de Utrechtse wijk Zuilen aan de Burgemeester Norbruislaan 17. Het oudste gedeelte, rond 1840 gebouwd in opdracht van de familie Plomp, is bekend als het voormalige gemeentehuis Zuilen. Dagelijks vinden er nog trouwerijen plaats.

Tijdens de avond zal Bettina van Santen, medewerkster van het Archeologisch en Bouwkundig Centrum, een dia-lezing houden. Daarna is er gelegenheid om het huis en de bijzondere toegangspoort te bekijken tijdens een rondleiding door Gerard Joost Esser, bestuurslid van de Stichting Zuilen en Vecht.
De avond begint om 20 uur. Er zijn parkeermogelijkheden. Buslijn 3 (richting Zuilen) stopt praktisch voor de deur (halte Sporthal). Opgave en verdere inlichtingen: Hubert Luijsterburg (030) 244 16 49. Kosten voor deelname (inclusief kopje koffie) bedragen *f* 5,-.

Derde Stichtendag

De Stichtse Landsheerlijkheid vormde vanaf de 11e eeuw een onafhankelijke staat onder de bisschop van Utrecht. Deze was niet alleen kerkelijk bestuurder van zijn diocees, maar ook wereldlijk machthebber en legeraanvoerder. Zijn gebied viel uiteen in twee door de Veluwe gescheiden delen. Het Nedersticht bestond globaal uit de tegenwoordige provincie Utrecht. Het Oversticht omvatte de huidige provincies Overijssel en Drenthe, alsmede de stad Groningen en een stukje van het tegenwoordige Duitsland. In 1528 lijfde keizer Karel V de Stichtse Landsheerlijkheid in bij zijn Nederlandse gewesten. Utrecht, Overijssel en Groningen maakten later deel uit van de Bourgondische Kreits en van de Republiek van de zeven Verenigde Nederlanden.
De historische samenhang van de Stichtse Landsheerlijkheid herleeft sinds 1997 tijdens de tweejaarlijkse Stichtendag. De derde editie wordt verzorgd door de Vereeniging tot Beoefening van Overijsselsch Regt en Geschiedenis en vindt plaats in Zwolle. Het thema van deze dag - zaterdag 20 oktober vanaf 10.30 uur - is 'Bouwen in Sticht en Oversticht'. De dag begint met een ontvangst in het Logegebouw, Bloemendaalstraat 11. Daarna zijn er lezingen en wandelingen door de historische binnenstad van Zwolle met bezichtiging van enkele bijzondere panden. Deelname kost *f* 50,- (inclusief koffie, thee, lunch en borrel). Opgave door overmaken van dat bedrag op Postbankrekening 546.70.46 tnv. VORG, p/a Praubstraat 25, 8011 PN Zwolle. Nadere inlichtingen zijn te krijgen bij: A.J. Mensema (038) 42 23 181, e-mail: a.mensema@wxs.nl, of C.M. Hogenstijn (0570) 61 63 07, e-mail: chogenstijn@hotmail.com

Tuinenmaand

De maand oktober is het nog Tuinenmaand in de provincie Utrecht. Er zijn dan tal van Utrechtse tuinen, van privé- tot kasteeltuinen opengesteld voor het publiek. Een gratis brochure kunt u afhalen bij alle VVV's in de provincie of bij RonDom, Domplein 9 Utrecht. Telefonisch aanvragen kan ook: 0900 - 414 14 14.

Stadswandelingen

Oculare organiseert in oktober en november diverse stadswandelingen door Utrecht. Kosten voor deelname, inclusief consumptie en documentatie, bedragen *f* 17,50. Oculare verzorgt voor gezelschappen ook lezingen, stadswandelingen en programma's 'op maat'. Een agenda van de activiteiten en nadere informatie zijn te vinden op internet: www.oculare.nl. of telefonisch aan te vragen: (030) 288 32 61.

Rectificatie

In nummer 4 staat een verkeerd telefoonnummer van de Stichting Utrechtse Kastelen.
Het juiste nummer is (030) 231 93 98 (Mevr. Kortenhoff-Neppérus).

de redactie

Mammoetkies

Tot 15 oktober 2001 is in de Oranjerie van het Universiteitmuseum, Lange Nieuwstraat 106 in Utrecht, de tentoonstelling *120 jaar stenen verzamelen in Maarn* te zien. Er worden bijzondere gesteenten, mineralen en fossielen afkomstig uit de zandafgraving te Maarn tentoongesteld. De zandwinning in Maarn gaat terug tot 1845. Vooral voor de Tweede Wereldoorlog was Maarn een bekende vindplaats voor amateur- en beroepsgeologen. Hierdoor zijn in diverse musea en universiteiten, door heel Nederland verspreid, collecties met stenen uit Maarn te vinden. De tentoonstelling geeft een beeld van wat er de laatste 120 jaar gevonden is. Er zitten bijzondere stukken bij: verschillende zoogdierresten zoals een mammoetkies gevonden in 1893, een groot stuk versteend koraal vol met kristalletjes, agaatjes, en een paar werktuigen uit het Paleolithicum (zo'n 250.000 jaar geleden gemaakt door de prehistorische mens).
De tentoonstelling is alleen toegankelijk op dinsdag t/m vrijdag en op zondag van 11 tot 17 uur.

Najaarsledenvergadering

Het Universiteitsmuseum is ook de bijzondere locatie van de najaarsledenvergadering van de Vereniging Oud-Utrecht. Die vindt plaats op donderdag 15 november 19.30 uur. De stukken vindt u bij dit nummer.

Hermans & Schuttevaer

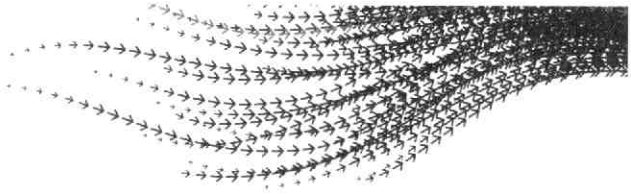
notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

PlantijnCasparie
→Utrecht

Prepublishing) Drukwerk) Direct marketing

T 030-282 28 22

www.plantijncasparie.nl

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- *Aan- en verkoopbegeleiding*
- *Taxaties*
- *Hypotheken*
- *Verzekeringen*

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Postbus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan 39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-bogaard.nl/info@beaufort-bogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

geenen cs

bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

74e jaargang

2001

Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

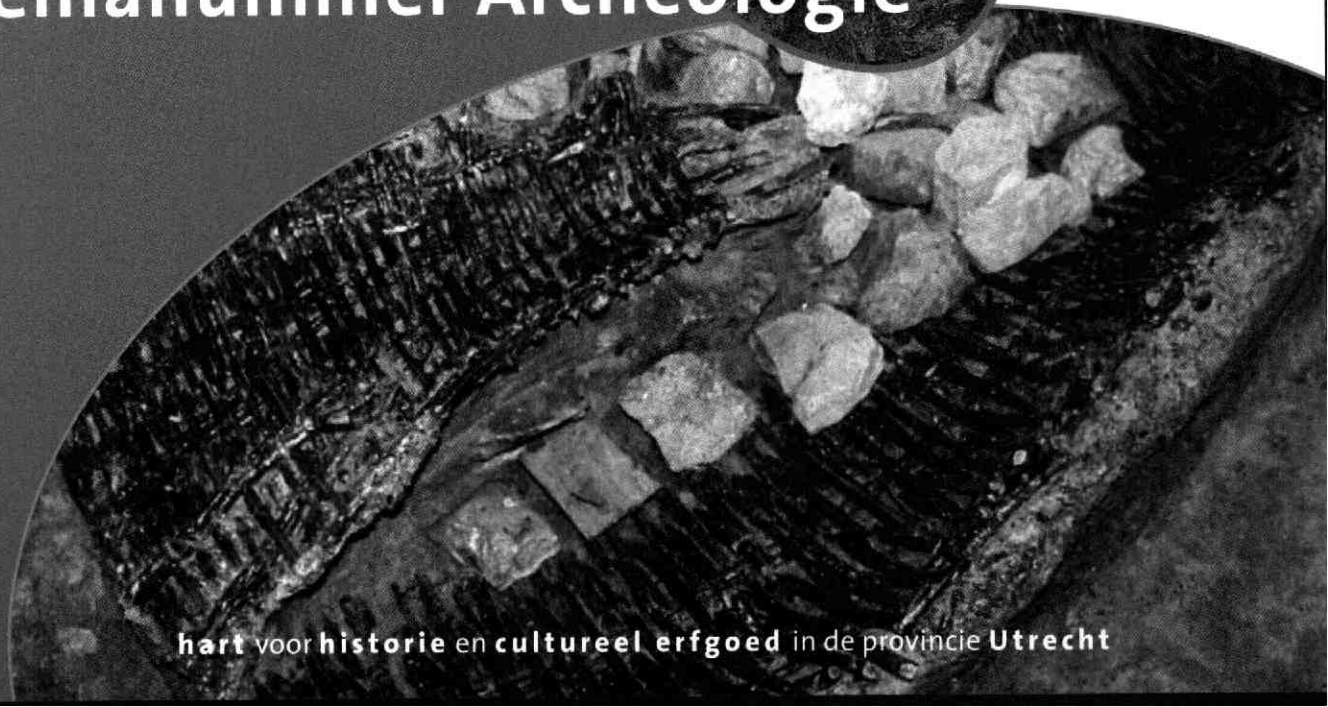
Limes en landschap: het Romeinse gevecht met het Nederlandse water

De vroegste ontwikkeling van Amersfoort

Resultaten ledenenquête

Themanummer Archeologie

hart voor **historie** en **cultureel erfgoed** in de provincie **Utrecht**

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

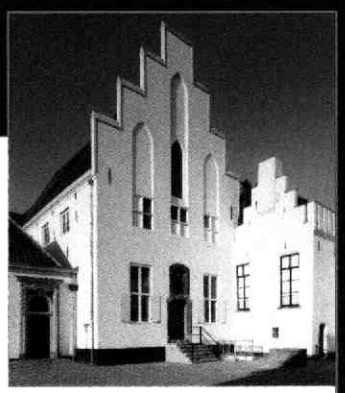
Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

'beeldbepalend in bouwen'

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF
H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Redactioneel

Het grootste gedeelte van onze geschiedenis ligt onder de grond. Zonder veel graaf- en spitwerk hadden de artikelen in dit themanummer over archeologie nooit geschreven kunnen worden. En het is meestal het bouwen aan de toekomst dat het mogelijk maakt om te graven in het verleden. Het enorme bouwkundige project dat nu plaats vindt in Leidsche Rijn is zeker niet het eerste op die plaats. Erik Graafstal beschrijft hoe de Romeinen in hetzelfde gebied werkten aan het verdedingssysteem van de Noordgrens van hun rijk. Grote inspanningen en voortdurend onderhoud waren nodig om het Nederlandse rivierenlandschap in toom te houden. In het tweede artikel laat Francien Snieder zien dat zonder archeologie de geschiedenis van een stad als Amersfoort niet te schrijven valt. Omdat we in dit nummer alle ruimte willen geven aan het speciale thema, vindt u niet de vertrouwde rubrieken. Wel het verslag van de enquête die eerder dit jaar gehouden werd onder de leden van de Vereniging Oud-Utrecht.

De redactie

Inhoud

Van de bestuurstafel 144

Limes en landschap 145
Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied
ERIK GRAAFSTAL

De naam, het water en de stad 159
De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief
FRANCIEN SNIEDER

Leden tevreden over Vereniging Oud-Utrecht 164
MONIQUE DIRVEN

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
74e jaargang nr. 6
november 2001
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 286 66 11
Fax: (030) 286 66 00
Het internetadres van Oud-Utrecht is:
www.oud-utrecht.nl
Penningmeester: P. Kroes
U kunt zich opgeven als lid van de vereniging door te schrijven naar:
Oud-Utrecht,
Pr. Hendriklaan 76,
3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt f 54,- per jaar
(26- f 30,- / 65+ f 44,- per jaar)
U-pas f 30,-
Familielidmaatschap f 15,-
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes
betaling contributie op giro 575520.

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO] Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 1 / 2002:
30 december 2001
Verschijningsdatum nummer 7 / 2001:
1 december 2001

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy (WordPerfect t/m 9 of Word 97). Maximale omvang: 3.000 woorden inclusief noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

De Zevensprong

P.A. Blok, voorzitter

Het is zover. Voor u ligt het extra nummer van het tijdschrift. Het draagt als nummer zes, maar brengt voor het eerst sinds tijden het jaarlijks aantal op zeven. Het is de sprong naar zeven, de zevensprong van ons tijdschrift.

Dat is, zoals meer zaken binnen onze vereniging, vooral mogelijk geworden door de erfenis waarin mevrouw Ulbrich ons heeft laten delen. Eerder schonk ik op deze plaats met dankbaarheid aandacht aan haar en haar royaal gebaar. Dat mag echter best nog wel een keer. Want onze vereniging is dankzij mevrouw Ulbrich een stuk sterker geworden. Nieuwe initiatieven, zoals het wegwerken van historische witte vlekken, hebben daardoor een kans gekregen. Voortaan werkt Oud-Utrecht elk jaar een vlekje weg. En tot die nieuwe mogelijkheden behoort ook het verhogen van het aantal jaarlijkse nummers van ons tijdschrift tot zeven, de zevensprong.

Het uitbrengen van een extra nummer van het tijdschrift is niet alleen een financiële kwestie, al gaat het om een substantieel bedrag. Het betekent ook extra werk en inzet van de redactie. Daarvoor is het bestuur haar erkentelijk.

De inhoud van dit extra nummer zal menigeen aanspreken. Het is een themanummer geworden over archeologie. Vooral de leden die deelnamen aan het groot evenement op 7 april van dit jaar in Amersfoort zullen zich snel in de inhoud willen verdiepen. Die wordt namelijk grotendeels bepaald door artikelen van de hand van twee van de drie inleiders van die dag. Zeer de moeite waard derhalve.

Het bestuur zou graag zien dat de opkomst bij de verschillende activiteiten als excursies, lezingen en het Historisch Café groter wordt. Soms zeggen leden dat ze erg laat iets over een bepaalde activiteit lezen. Dat excuus zou geen opgeld meer mogen doen. Tegen deze achtergrond heeft het bestuur een overzicht gemaakt van de voor de komende maanden geplande activiteiten. Dat is minder eenvoudig dan het lijkt. Want dat betekent dat de Activiteitencommissie lang tevoren de activiteiten moet organiseren en vastleggen. Dat is soms lastig, bijvoorbeeld als aangezochte sprekers geruime tijd een slag om de arm willen houden. Toch is het gelukt. Het bestuur hoopt dat de opkomst nu zal gaan toenemen. Voor tips hoe dat nog meer te bevorderen houdt het bestuur zich aanbevolen.

Het ledental van onze vereniging blijft rond de 2.000 schommelen. Er traden dit jaar tot dusverre 102 nieuwe leden toe, maar 101 vielen er af of hebben dat aangekondigd. Het positief saldo bedraagt derhalve één en dat is wel erg laag. Een wat ruimere marge zou toch wel prettig zijn. Nu onze vereniging steeds meer te bieden heeft, zoals thans het zevende nummer van ons tijdschrift, zouden meer mensen voor het lidmaatschap geïnteresseerd kunnen worden. Maar dan moeten ze wel van het bestaan van onze vereniging weten door erop geattendeerd te worden. Praat over Oud-Utrecht, kijk om u heen en laat anderen delen in wat u zelf prettig en belangrijk vindt. Nieuwe leden en zij die hen aanmelden ontvangen nog steeds een cd. Het aantal nummers van het tijdschrift is vergroot. Laat nu ook het aantal leden toenemen. Laat Oud-Utrecht ook de zevensprong maken door het ledental met een zevende te doen stijgen. Het bestuur is u erkentelijk voor uw inzet.

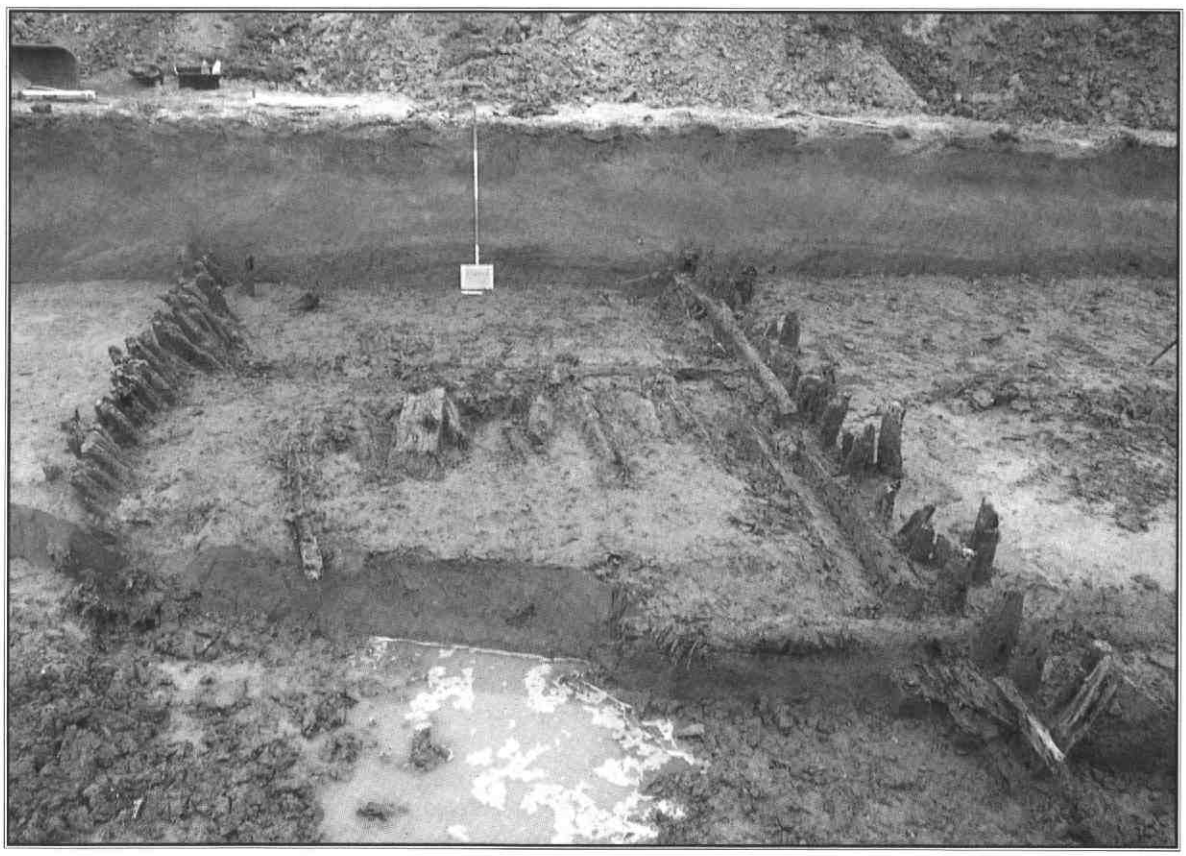
Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

ERIK GRAAFSTAL

Archeoloog bij de Gemeente Utrecht

Vanaf 1997 gaat de uitgebreide nieuwbouw in Leidsche Rijn gepaard met grootschalig archeologisch onderzoek. De vondsten bieden een nieuw inzicht in de ontwikkeling van de Romeinse rijksgrens in het Nederlandse rivierengebied. Opbouw en onderhoud van die grens vereisten enorme inspanningen. De beheersing van het dynamische rivierlandschap deed een voortdurende beroep op de creativiteit en de technische vaardigheden van het Romeinse watermanagement.

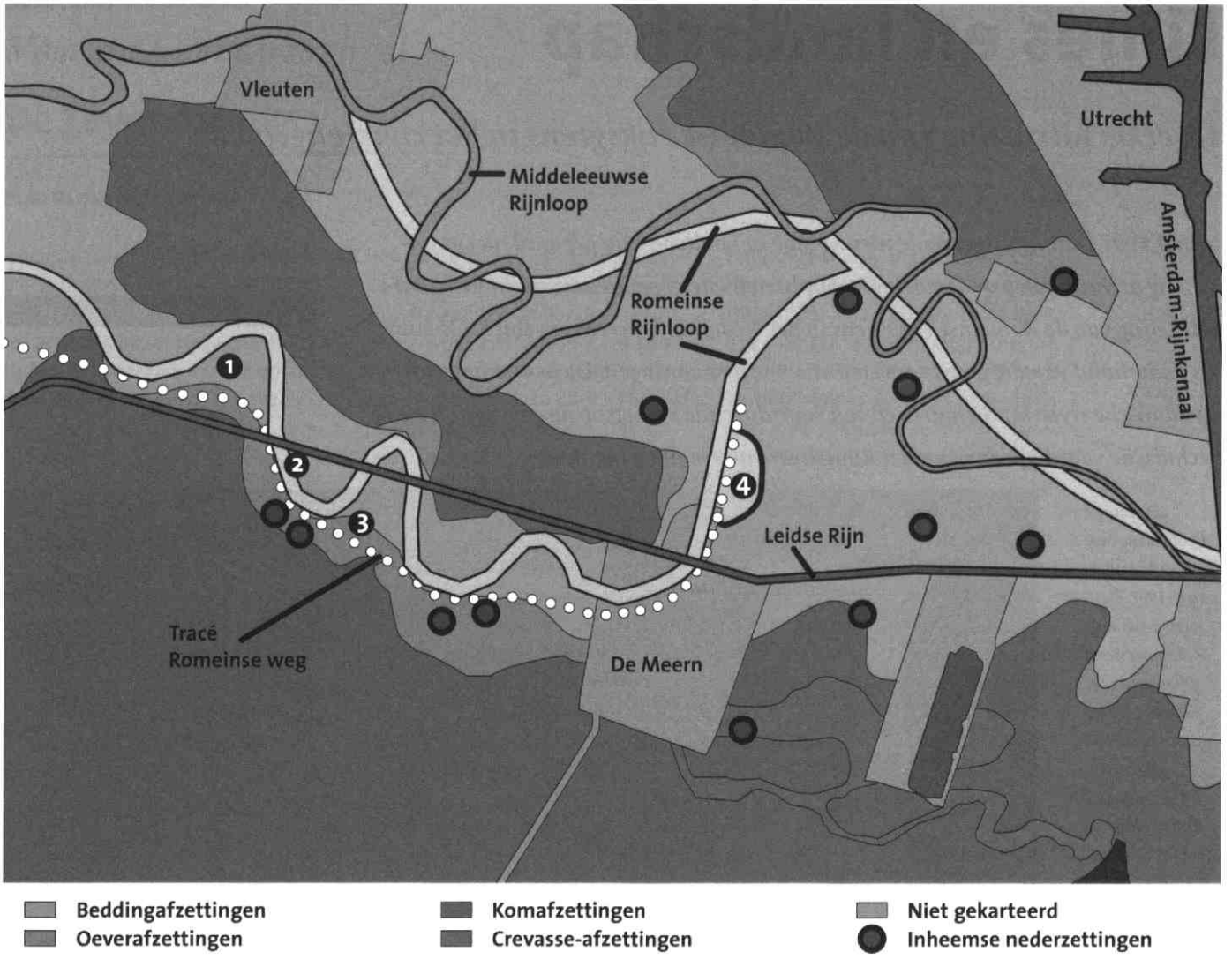

afbeelding 1
De Romeinse weg vlak na de ontdekking in 1997. Het 5 meter brede weglichaam wordt geflankeerd door palen en planken van eikenhout, gedateerd in 124-125.
Foto: Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek

Eindelijk is het dan zo ver: na een aanloop van enkele jaren vinden nu de eerste verkenningen plaats om te komen tot een nationaal project dat zich bezig moet gaan houden met de planologische bescherming, de historische beeldvorming en de toeristische ontwikkeling van het voormalige Romeinse grensverdedigingssysteem (*limes*) in ons land - het *limes*project. Eigenlijk is het merkwaardig dat een zo tot de verbeelding sprekend onderdeel van ons verleden niet al veel eerder werd omarmd door cultuurhoedend Nederland. Aan de andere kant is dat ook wel verklaarbaar, want ervaren van de Romeinse rijksgrens in ons land als een culturele eenheid is nauwelijks mogelijk. Zo zijn de belangrijkste resten van de limes, de ruwweg twintig legerplaatsen die ooit de Rijngrens verdedigden, voor een belangrijk deel overbouwd geraakt of door rivieractiviteit verzwolgen. Te zien is er op al die plaatsen vrijwel niets.

Uniek organisch geheugen

In tegenstelling tot de landen om ons heen heeft Nederland aan de Romeinse tijd nauwelijks een 'stenen geheugen' overgehouden. Wat zich hier rond het jaar 200 aan steenbouw en stedelijkheid had ontwikkeld - en dat valt nog alleszins mee -, is na de Romeinse tijd stukje bij beetje weggebroken. Daar staat tegenover dat ons land van klei, veen en water een minder zichtbaar, maar uniek 'organisch geheugen' in zich draagt,

afbeelding 2

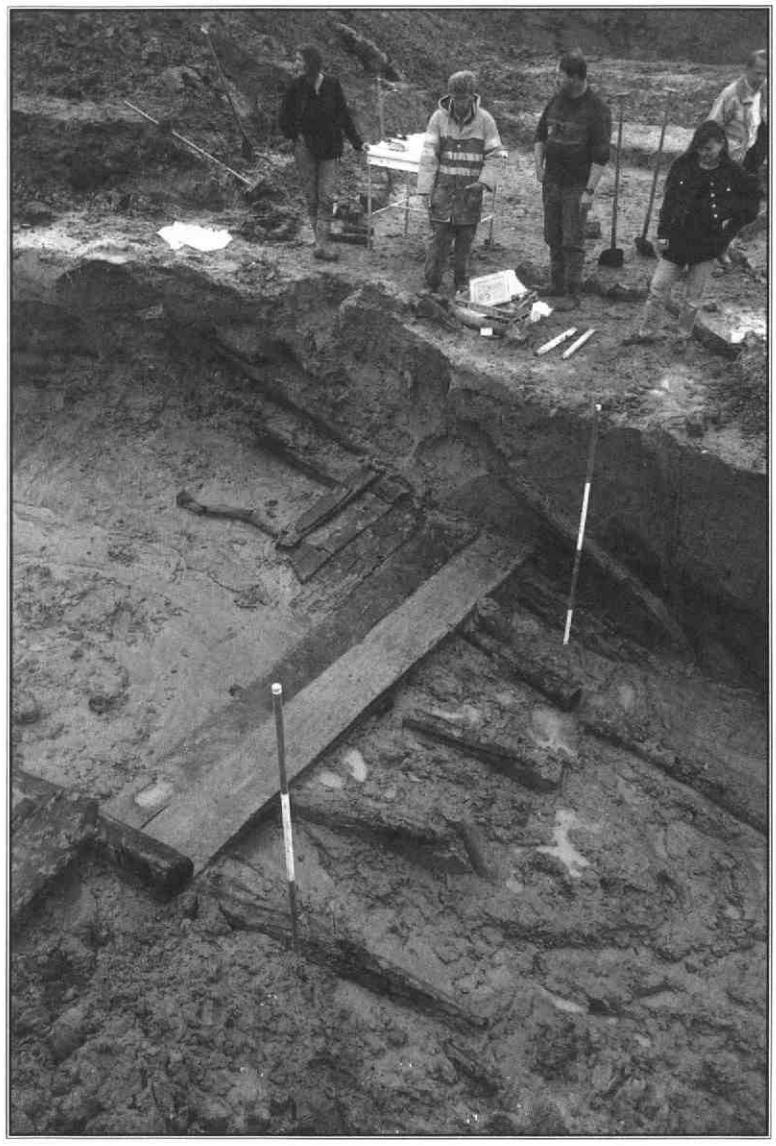
Het Romeinse landschap in de VINEX-locatie Leidsche Rijn. Aangegeven zijn de rivierlopen, de inheems nederzettingen, het Romeinse castellum en de limesweg ten opzichte van de natuurlijke ondergrond van stroomgordel- en komafzettingen. De getallen verwijzen naar enkele in de tekst besproken elementen: (1) wachtpost Vleuterweide, (2) loskade Veldhuizen, (3) moerasbrug Veldhuizen, (4) Romeinse nederzetting op de Hoge Woerd.

waarvan wij de betekenis nauwelijks kunnen overschatten. In het Nederlandse 'wetland' zijn kwetsbare archeologische materiaalgroepen zoals hout, leer, zaden, stuifmeel en botten, beter bewaard gebleven dan elders het geval is. Voor de beeldvorming over het verleden zijn dit onschatbare informatiedragers. Ze kunnen ons bijvoorbeeld van alles vertellen over de natuurlijke vegetatie of de voedseleconomie van de Romeinse tijd. Ook het landschap waarin het verhaal zich heeft afgespeeld, ligt er voor een groot deel nog, ondanks alle gedaantewisselingen. Romeins Nederland ligt misschien niet voor het grijpen, maar gewapend met enige kennis valt er veel te ontdekken.

Ons land vormt, met zijn eigenaardige fysieke gesteldheid en culturele tradities, een bijzonder geschikte proeftuin voor de bestudering van Romes militaire strategie en cultuurpolitiek in een grenssituatie. Waarschijnlijk valt er over het wezen en het functioneren van de limes wel extra veel te leren in een landschapstype dat om allerlei aanpassingen vroeg. De *eigenheid* van de Romeinse rijksgrens in het Nederlandse rivierengebied is tot nu toe misschien te weinig het uitgangspunt geweest van onderzoek dat gegevens uit verschillende bronnen met elkaar in verband brengt.[1] Eigenlijk is dat vreemd, want juist vanwege zijn *landschappelijke* setting heeft de Nederlandse limessector in internationaal perspectief een bijzonder verhaal te vertellen. En juist hier liggen ook de *cultuurhistorische* kansen voor de Romeinse rijksgrens in ons land. Want vooral in het huidige cultuurlandschap kunnen we iets van deze formidabele erfenis terugvinden.

Limes en landschap

In het onderzoeksprogramma dat de laatste jaren ontwikkeld is in Leidsche Rijn bestuderen de onderzoekers de limes vooral in deze landschappelijke context. Verwonderlijk is dat niet, want de VINEX-locatie is grotendeels gelegen op de stroomrug van de Oude Rijn. Deze brede gordel van zandige rivierafzettingen vormde vanaf het midden van de 1e eeuw de basis voor de Romeinse rijksgrens in West-Nederland. Binnen het plangebied van Leidsche Rijn kronkelt de limes over een lengte van acht kilometer met een slangachtige beweging door de stroomgordel. Deze bereikt hier een breedte van ruim drie kilometer, wanneer wij de afzettingen van een zuidelijke nevengeul, de zogenaamde Heldammer stroomrug, erbij betrekken. Door de ontwikkeling van Leidsche Rijn komt een complete sectie van de rijksgrens zoals deze zich in het Nederlandse rivierengebied manifesteerde, voor onderzoek beschikbaar. Dat is inclusief een flink stuk van het directe achterland én een brede strook in het 'Overrijnse' (zie afbeelding 2).
Sinds het begin van dit jaar wordt al het onderzoek in Leidsche Rijn gecoördineerd door het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum van de gemeente Utrecht. De continuïteit die deze dienst kan garanderen, zorgt ervoor dat we nu al enkele hoofdlijnen kunnen onderscheiden in het ongeveer tienjarige programma van noodopgravingen dat de nieuwbouw met zich mee brengt. Drie zwaartepunten tekenen zich daarin af.
Om te beginnen is daar de aloude Romeinse vindplaats op de Hoge Woerd ten noorden van De Meern. Tussen ongeveer 50 en 270 bevond zich hier een omvangrijke militaire nederzetting, bestaande uit een ommuurde kazerne voor enkele honderden soldaten (*castellum*), een kampdorp (*vicus*), een badhuis, grafvelden, wegen en kadewerken. In de Nederlandse grenssector lagen langs de Rijn een kleine twintig van dit soort nederzettingen. Er zijn er echter weinig die zo compleet bewaard zijn en nog toegankelijk voor onderzoek. Een groot deel van de Hoge Woerd is wettelijk beschermd, maar de directe omgeving is dat niet en daar zal de komende jaren het nodige gaan gebeuren.[2] Door oude en nieuwe onderzoeksresultaten aan elkaar te koppelen wil het Archeologisch en Bouwhistorisch Centrum de komende jaren werken aan een betrouwbare topografie van de Romeinse nederzetting. Die kan dan als inspiratiebron dienen bij de inrichting van het Rijnsche Park in het hart van Leidsche Rijn.

afbeelding 3
De kademuur uit het jaar 100. De brede onderste plank is van dennenhout, de overige van eikenhout
Foto: E.P. Graafstal

Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

Een tweede programmaonderdeel vormen de nederzettingen van de inheemse bevolking, die aan weerszijden van de voormalige rijksgrens gelegen waren. In Leidsche Rijn zijn het er al gauw een stuk of twintig. In hun ruimtelijke verspreiding en uiteenlopende ontwikkeling lijken deze agrarische nederzettingen een belangrijk verhaal te vertellen over de Romeinse politiek in de grenszone.
Het derde zwaartepunt betreft het buitengebied van de limes. Eigenlijk was er tot nu toe weinig bekend over het uiterlijk en de uitrusting van de rijksgrens buiten de militaire nederzettingen. Juist op dit punt heeft het Romeinse onderzoek in Leidsche Rijn zich de afgelopen jaren geconcentreerd. Ten westen van De Meern volgde de limes de zuidrand van de eerder genoemde Heldammer stroomgordel, die in de Romeinse tijd actief was. Vanaf 1997 hebben archeologen hier, dat wil zeggen in de plangebieden Veldhuizen en Vleuterweide, vrijwel ononderbroken onderzoek gedaan.[3] In deze 'schone' landschappelijke setting, buiten de invloed van nederzettingen, is inmiddels een paar kilometer buitengebied van de limes in kaart gebracht en 'aangekleed'. Leidraad vormde steeds de inmiddels beroemde limesweg, die de opeenvolgende legerkampen langs de Rijn met elkaar verbond en die in 1997 in Veldhuizen voor de dag kwam (afbeelding 1).
Drie zwaartepunten dus: de militaire nederzetting op de Hoge Woerd, het inheemse nederzettingspatroon aan weerszijden van de rijksgrens en de fysieke uitrusting van de limes in het buitengebied. Door nu de *landschappelijke* ontwikkeling als leidraad te nemen ontstaat uit deze drie componenten een toegespitst programma. Door zijn bijzondere gesteldheid heeft ons land allerlei beperkingen opgelegd aan de ontwikkeling van een politiek-militair systeem dat om ideologische en praktische redenen juist sterk gericht was op eenvormigheid. Vanuit dit perspectief richt het onderzoek zich allereerst op de dynamiek van het rivierlandschap en de daarmee gepaard gaande beperkingen voor de ontplooiing van de limes en voor de inrichting en het gebruik van het gebied in het algemeen.

Complexe wisselwerking

Het onderzoek spitst zich toe op de fysisch-geografische voorwaarden, de natuurlijke hulpbronnen en de culturele tradities die van invloed zijn geweest op de inrichting van de rijksgrens. Vervolgens kijken de onderzoekers naar de gevolgen die de opbouw van de limes had voor landschap en vegetatie. Aandachtspunten daarbij zijn bijvoorbeeld de beïnvloeding van de waterhuishouding en de exploitatie van locale bosbestanden. Tenslotte is er aandacht voor de ontwikkeling van het nederzettingssysteem, dat in de loop van de Romeinse tijd ingrijpende veranderingen onderging. De inheemse samenlevingen aan weerszijden van de limes lijken vanaf de late 1e eeuw snel uiteen te groeien. Voor het directe achterland spelen twee vragen. Eén: is het nederzettingspatroon toen 'van bovenaf' herschikt met het oog op een meer rationele exploitatie van het beschikbare landbouwareaal? Twee: in hoeverre ontwikkelden zich bijzondere vormen van landgebruik in de verschillende landschappelijke zones die overbleven na de inrichting van de limes? Het onderzoeksprogramma *Limes en landschap* gaat dus over de complexe wisselwerking tussen de fysische geografie, de natuurlijke vegetatie en het cultuurlandschap, die met de vestiging van de Romeinse rijksgrens op gang kwam.

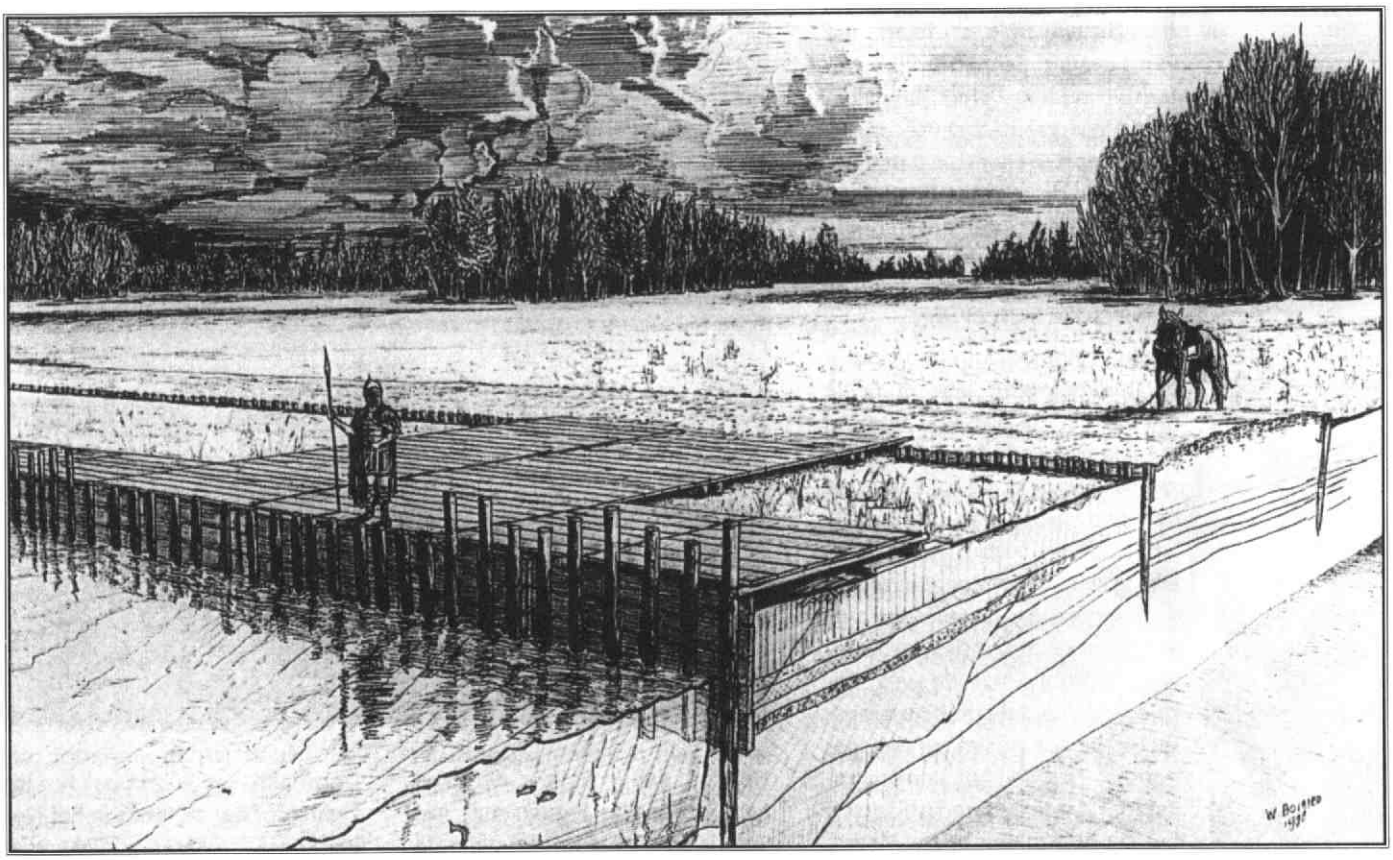
Een civieltechnisch project zonder einde

Het ligt aan de bouwactiviteiten in Leidsche Rijn dat het Romeinse onderzoek zich tot nu toe vooral richtte op het derde zwaartepunt van het onderzoeksprogramma: de uitrusting van de limes in het buitengebied. Achteraf blijkt dit een gunstig vertrekpunt te zijn geweest, want inmiddels hebben we een idee hoe groot de invloed is geweest die de opbouw van de rijksgrens heeft gehad op het betreffende gebied. Alleen al de aanleg en het onderhoud van de limesweg met alles wat daar aan infrastructuur aan vastzat, vormden een permanent civieltechnisch project. De contouren daarvan worden nu pas duidelijk.
De ontwikkeling van de weg, die rond of kort na het midden van de 1e eeuw werd aangelegd, ziet er in grote lijnen als volgt uit.[4]
In zijn eerste aanleg is de Romeinse weg wat betreft tracékeuze, profilering en materiaalgebruik nog geheel aangepast aan de natuurlijke condities van het rivierengebied. Zo blijkt de weg in Veldhuizen en Vleuterweide met grote kennis van het terrein te zijn aangelegd op een dun pakket van oeverafzettingen op de flank van de stroomgordel. De knikpunten in het tracé werden hier bepaald door zuid-

waartse rivierbochten. Waar de ondergrond het toeliet sneden de Romeinen noordwaartse bochten recht af. In andere gevallen bleef de weg de hogere oeverafzettingen volgen. Op deze manier zochten de bouwers het midden tussen de kortst mogelijke verbinding, een optimale natuurlijke fundering en een veilige afstand tot de rivier.

deze minder ruim voorhanden, zoals in de tracégedeelten die een rivierbocht afsneden en over slappere bodem gingen, dan koos men er vermoedelijk voor om het weglichaam wat steiler te profileren en in te klemmen tussen lichte beschoeiingen. In alle gevallen construeerden de Romeinen de weg aanvankelijk met materiaal uit de directe omgeving: klei, zand

weg in het Nederlandse rivierengebied vaak enkele meters smaller is dan elders gebruikelijk was: 4,5 à 5 meter, net genoeg voor twee karren om elkaar te passeren. Waren de inspanningen ten behoeve van aanleg en onderhoud in dit milieu anders soms te hoog?
Al gauw raakten Romeinse ingenieurs en soldaten verwikkeld in een gevecht met het water. In

Het profiel van de weg pasten ze aan aan de verschillende terreintypen. Op hoger gelegen terrein ging het in eerste instantie om niet meer dan een grindbed op maaiveldniveau, begeleid door een of twee greppels. Op wat lager terrein kwam de rijbaan te liggen op een bescheiden dam, indien ter plaatse voldoende geschikte grond aanwezig was. Was

en elzenhout. Alleen het plaveisel, bestaande uit grind (bijgemengd met zandige klei), moesten ze van elders uit het rivierengebied aanvoeren. Eikenhout komt in de eerste fase van de weg nauwelijks voor: het lijkt erop dat het beste bouwhout rond 50 na Christus al was weggetimmerd in of gereserveerd voor de legerkampen langs de Rijn. Wat opvalt is dat de limes-

Veldhuizen bijvoorbeeld kwam al in de jaren 80 van de 1e eeuw een rivierbocht tegen de weg aan te staan en begon er een eindeloze geschiedenis van verbeteringen en reparaties. De weg kreeg daardoor al snel het karakter van een dijk, en zoals dat met dijken gaat, brak de rivier er op zwakke punten doorheen. In het jaar 100 voorzagen de Romeinen daarom

afbeelding 4
Reconstructie van de losplaats, zoals deze er aan het begin van de 2e eeuw uit kan hebben gezien. Tekening: Willem Bogaard

Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

afbeelding 5
Onderzoek rond de moerasbrug in Veldhuizen. Op de voorgrond de beschoeiing van het westelijke landhoofd, op de achtergrond de brugpijlers uit het jaar 125
Foto: E.P. Graafstal

de hele rivierbocht over een lengte van honderden meters van een zware beschoeiing van eikenhout en scheepsplanken. Er werd zelfs basalt uit de Eifel aangesleept, vermoedelijk om erosiegevoelige oevers te versterken. En zo ontwikkelden zich al gauw tientallen van dit soort situaties in de Nederlandse rivierdelta . Ondertussen veranderde de Romeinse weg over steeds grotere delen van het tracé in een flink aardwerk, dat van lieverlee de natuurlijke waterhuishouding ging beïnvloeden. Voor grootscheepse onderhoudsbeurten moesten vanaf het einde van de 1e eeuw bovendien steeds meer gebiedsvreemde materialen worden aangevoerd.

Keizerlijke lastgeving

Als het onderzoek in Veldhuizen en Vleuterweide iets duidelijk maakt, dan is dat wel hoeveel menskracht er door Rome is geïnvesteerd in de opbouw en het onderhoud van de Nederlandse limes-sector. Bijna jaarlijks zullen bouwploegen vanuit de omliggende *castella* zijn uitgerukt voor reparaties en regulier onderhoud aan de weg. Enkele malen is ook de hele grenssector ineens onder handen genomen. Zo blijkt uit jaarringonderzoek dat in de jaren 99-100 en 124-125 niet alleen in De Meern, maar ook in Woerden, Leiden-Roomburg en het Zuid-Hollandse Valkenburg op grote schaal is gewerkt aan de limesweg en aan rivierbeschoeiingen en -kruisingen. Bouwcampagnes op deze schaal, met de aanvoer van scheepsladingen met natuursteen en eikenhout uit Duitsland en de vermoedelijke inzet van legioenen, konden alleen op keizerlijke lastgeving plaatsvinden. Het ligt dan ook voor de hand een verband te leggen met het verblijf van twee opeenvolgende keizers in 'onze' provincie Neder-Germanië: Trajanus in 98 en Hadrianus in 122. Er lijkt aan deze campagnes zelfs een verandering van het strategisch concept van de limes ten grondslag te liggen: door ingrijpende verbetering van de infrastructuur en communicatielijnen moest voortaan een kleinere bezettingsmacht in staat zijn de Rijngrens te verdedigen.[5]

Geleidelijk aan breekt ook het inzicht door dat de limes in het Nederlandse rivierengebied veel meer was dan alleen een reeks *castella* verbonden door een weg. In dit weerbarstige milieu bestond de limes vooral uit een reeks van voorzieningen op het gebied van communicatie, logistiek en watermanagement. Voor alle drie leverde het recente onderzoek in Veldhuizen en Vleuterweide verrassende aanwijzingen op. Het gaat om kleine inrichtingselementen die aan de

oppervlakte nauwelijks materiële resten hebben achtergelaten. Bij een archeologische kartering zullen we ze daarom gauw over het hoofd zien. In Leidsche Rijn kwamen zij, na geduldig zoeken, als spelden uit de hooiberg vallen. Toch lijkt het erop dat we in alle drie gevallen te maken hebben met regelmatig terugkerende elementen in de uitrusting van de limes. Ze zorgen voor een wezenlijke verrijking van ons beeld van de Romeinse aanwezigheid in het Nederlandse rivierengebied.

Een losplaats zonder handel?

De eerste 'speld' kwam in 1998 voor de dag in een rivierbocht in het westen van Veldhuizen, waar de geul en de weg over enkele honderden meters tegen elkaar aan lagen. Aan het einde van deze bocht, waar de oever relatief weinig was blootgesteld aan erosie, verrees al in het jaar 93 een flinke steiger van eikenhout, die kennelijk weg en rivier met elkaar moest verbinden. Eigenlijk mogen we wel spreken van een platform, want de breedte ervan bedroeg minstens 5,5 meter. Bij de grote bouwcampagne van het jaar 100, toen de rivierbocht definitief werd vastgelegd door middel van een zware beschoeiing, vervingen de Romeinen de steiger door een heuse kademuur. Deze was manshoog opgebouwd uit van boven naar onder steeds zwaardere planken van dennen- en eikenhout. Die werden bijeengehouden door 5,5 meter lange eiken palen, die met een zware hei-installatie in de rivierbedding moeten zijn gedreven (afbeelding 3).
De kademuur is binnen enkele jaren voorovergevallen door de druk van de erachter aangeplempte grond. Al in 103 trok men een nieuw front op, ditmaal opgebouwd uit elzen- en iepenstammen, die men haast mannetje-aan-mannetje naast elkaar plaatste. In het jaar 112 kwamen daar nog een aantal palen bij. Deze tweede kademuur was aan de landzijde geborgd door middel van trekbalken. Enkele daarvan bevestigden de bouwers aan de steigerpalen van 93, die toen kennelijk nog overeind stonden. Op de trekbalken bouwden ze een nieuw platform. Dat bestond minstens tot de bouwcampagne van 125, want de wegbeschoeiing uit dat jaar vertoont een onderbreking precies ter hoogte van het platform. Het materiaalgebruik, de bewerkingssporen op het hout en überhaupt de zwaarte van het werk wijzen eenduidig op een militaire constructie. Een monumentale bouwinscriptie op de eerste kademuur ([...]ASSI) zal dan wel verwijzen naar de *centurio* van het verantwoordelijke legeronderdeel.
Wat was de functie van deze aanlegplaats? (afbeelding 4) De lengte van de kademuren bedroeg in beide gevallen minstens 20 meter. Het lijkt erop dat hier flinke schepen moesten kunnen afmeren. Het brede platform dat de steiger van het jaar 93 en de kades van de jaren 100 en 103 met de weg verbond, moet wel bedoeld zijn geweest om goederen van schepen over te slaan op het land. Nu is het curieuze dat het archeologisch onderzoek in het directe achterland van deze losplaats geen spoor van bewoning of economische activiteit heeft opgeleverd. De conclusie lijkt gerechtvaardigd dat de aan land gebrachte goederen bestemd waren voor opbouw en onderhoud van de weg zelf. Het zal wel geen toeval zijn dat de verschillende bouwfasen van de losplaats precies vallen in de tijdsspanne tussen de vroegste gedateerde reparaties aan de limesweg in Veldhuizen (89 en 90-91) en de grote campagne van 125. Ook op grond van historische bronnen is aannemelijk dat dit de jaren van uitbouw en consolidatie van de limesinfrastructuur zijn geweest.

De vraag is natuurlijk: stond deze logistieke voorziening in Veldhuizen op zichzelf? Vast staat dat bij de grote bouwcampagnes aan de limesweg per strekkende kilometer scheepsladingen eikenhout, grind en natuursteen moeten zijn aangevoerd. Het ligt dus voor de hand dat de Romeinen op regelmatige afstand emplacementen inrichtten als depot voor materialen en als werkplaats om de aangevoerde stammen een eerste bewerking te geven. Telmerken op sommige paalpunten kunnen er zelfs op wijzen dat werklieden op een centrale werkplaats hele partijen aangepunt hout vervaardigden ten behoeve van onderhoudsbehoeftige secties van de weg. Zo'n werkwijze beperkt de maximale afstand tussen twee opeenvolgende losplaatsen, want vervoer over land was relatief omslachtig. Bij een landtransport van enkele kilometers was het voordeel van zo'n opzet waarschijnlijk al weer verdwenen. Het ligt dus voor de hand dat er meer van dit soort voorzieningen hebben gefunctioneerd, althans in de periode van opbouw van de limes. Er waren ongetwijfeld talrijke analoge situaties, waar weg en rivier bij elkaar kwamen, en het

Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

werk aan de weg en alle voorzieningen eromheen hield waarschijnlijk nooit op. Het is logisch te denken dat logistieke faciliteiten zoals opgegraven in Veldhuizen tot de standaarduitrusting van de limes behoorden. Alleen: zie ze maar eens te vinden!

Een brug over het droge?

Ons tweede object confronteert ons opnieuw met de factor toeval. De onderzoekslocaties in de wijk Veldhuizen waren namelijk allemaal bepaald door de ligging van toekomstige straten en nutsleidingen: alleen op die plaatsen zou de Romeinse weg worden onderzocht. Zo kwam er in het najaar van 1998 een sectie van 20 meter aan snee op de kruising van twee straten. De onderzoekslocatie lag halverwege het rechte tracégedeelte dat de twee rivierbochten in Veldhuizen met elkaar verbond. De verwachting was dat hier palenrijen langs een dijkvormig weglichaam te voorschijn zouden komen. Maar in plaats daarvan vonden de archeologen zware eiken staanders die in zes rijen van doorgaans vier palen *dwars* op de weg waren geplaatst (afbeelding 5). Verschillende palen waren ongeveer 45 graden scheefgezakt, een enkele zelfs afgebroken. Daaruit kon worden afgeleid dat zij ooit ruim boven de grond hebben uitgestoken. Kennelijk was hier sprake van een wegconstructie op palen, in de dwarsrichting verbonden tot jukken, waarop dan een brugdek moet hebben gelegen (afbeelding 6). De constructie kunnen we het beste aanduiden met de term *moerasbrug*. Aan de oostzijde liep het palenrooster uit op een landhoofd. Een kleine uitbreiding van de opgraving bracht ook aan de westzijde een landhoofd aan het licht, bijeengehouden door een kistwerk van voornamelijk eikenhout. Op deze wijze kwam geheel toevallig een 20 m lange en 5,5 m brede moerasbrug aan het licht.

De constructie is verwant aan enkele andere 'paaljukbruggen' uit de Romeinse tijd. Ook op de zuil van Trajanus in Rome zijn er trouwens enkele afgebeeld. Een goede parallel is de 300 meter lange moerasbrug van Bickenbach in Hessen (Duitsland), gedateerd in het jaar 119.[6] Onze brug is iets jonger en behoort tot de grote bouwcampagne van 125. Maar gezien de datering van het westelijke landhoofd in het jaar 100 moet de brug minstens één voorganger hebben gehad. Deze heeft echter geen spoor in de bodem achtergelaten, wellicht omdat zij op sloffen (houten liggers) was gefundeerd.

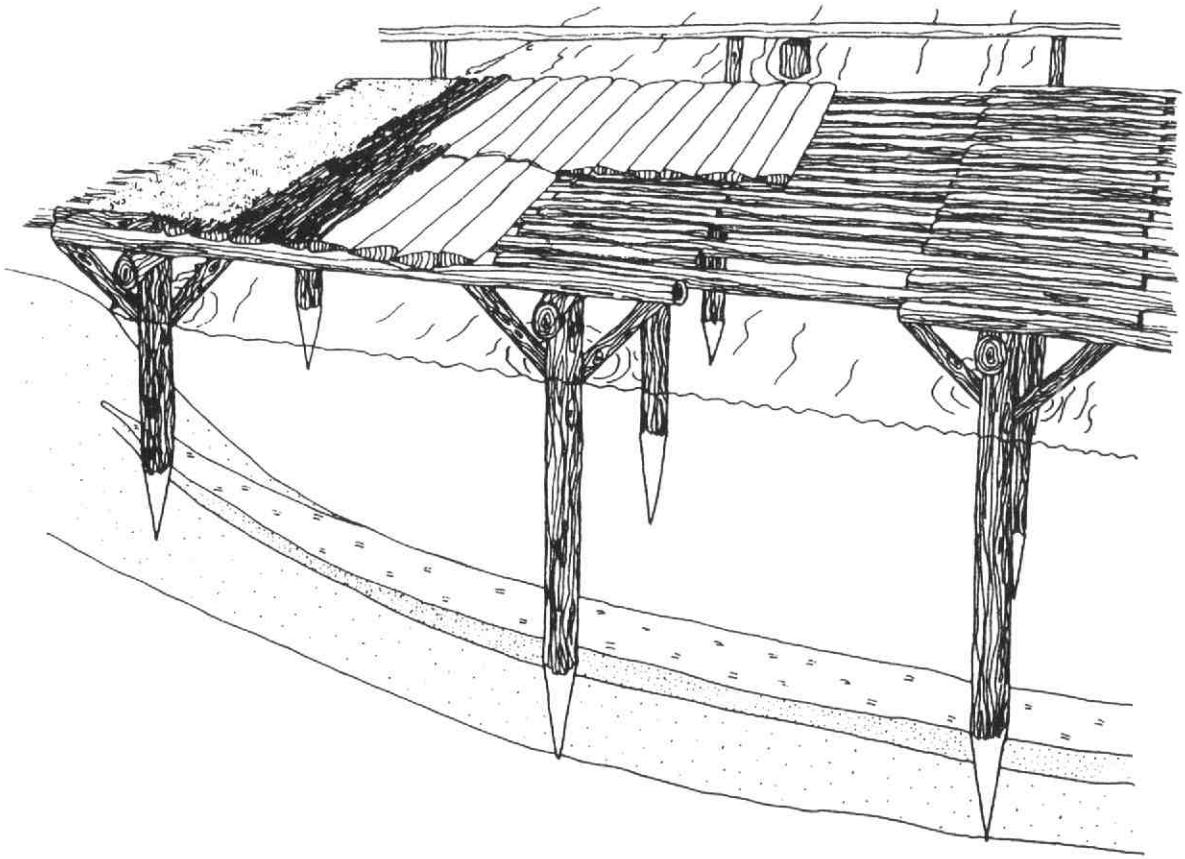
Wat kan de functie zijn geweest van deze moerasbrug? De rivier lag honderden meters verderop en ook een overloopgeul of een ander obstakel viel er hier naar het schijnt niet te overbruggen. Veel drassiger dan de directe omgeving lijkt deze plek niet te zijn geweest. In eerste instantie legden de bouwers de Romeinse weg hier dan ook aan met het voor dit terreintype gebruikelijke profiel: een iets verhoogd weglichaam tussen lichte beschoeiingen. De twee landhoofden tonen echter aan dat de Romeinse weg in het lage terrein tussen de twee rivierbochten al gauw is opgewerkt tot een gronddam van misschien wel een meter hoog. En daar zit vermoedelijk de reden voor de aanleg van de brug: de weg was gaan functioneren als dijk en had het natuurlijke afwateringssysteem verstoord, waardoor overtollig rivierwater niet meer vrijelijk kon afvloeien naar de lager gelegen komgronden ten zuiden van de stroomgordel. In het natte seizoen raakte het water opgesloten in het lage terrein ten noorden van de weg, waar het een bedreiging vormde voor de wegconstructie. De moerasbrug was vermoedelijk bedoeld als een doorlaat en moest de natuurlijke afwatering naar het zuiden herstellen.

Dat het daarbij soms flink tekeer is gegaan blijkt uit allerlei aanwijzingen voor verspoeling en reparaties. Het westelijke landhoofd moesten de Romeinen al in het jaar 107 flink verstevigen. Daarvoor gebruikten ze onder andere de mastbank van een schip. Om de stroomsnelheid van het water te breken, dreven ze rond de noordelijke opening van de doorlaat kransgewijs talrijke rijen van elzen paaltjes in de grond. Vermoedelijk hebben die bundels rijshout of vlechtwerkhorden vastgehouden. Achter deze barrières en dus vlak vóór de brug ontstonden van lieverlee steeds grotere en diepere spoelgaten in het veen. Op een gegeven moment begonnen deze zelfs de stabiliteit van de brugpijlers te ondermijnen. Tegen het einde van de 2e eeuw of iets daarna lijkt de brug door een calamiteit te zijn getroffen, want enkele staanders zijn schuin weggesleurd, één is zelfs als een lucifer afgeknapt. Eigenlijk is opstuwing van ijs vanuit het noorden de meest plausibele verklaring voor wat hier is gebeurd. Dit zou kunnen betekenen dat de laagte ten noorden van de weg in de winter soms

toch blank kwam te staan. Dat is alleszins in overeenstemming met ons beeld van het landschap. In het Nederlandse rivierengebied moeten zich talrijke vergelijkbare situaties hebben voorgedaan op die plekken waar de limesweg lager gelegen terreindelen doorsneed die een functie hadden in de natuurlijke afwatering. Maar ook op hogere oeverafzettingen en vooral in rivierbochten zullen heel wat bruggen zijn geslagen. Met name in buitenbochten ontwikkelen meanderende rivieren zogenaamde crevasse- of overloopgeulen, die bij hoogwater door de oeverwallen breken en in rustiger tijden doorgaans snel weer verzanden. In het oosten van Veldhuizen is onlangs vastgesteld dat de Romeinse weg in de 2e en 3e eeuw op één punt minstens vijf opeenvolgende crevassedoorbraken te verwerken heeft gekregen. Het lijkt erop dat de Romeinen hier pogingen hebben ondernomen om deze natuurlijke 'uitlaatkleppen' te beteugelen en in stand te houden. Zulke voorbeelden getuigen van een goed ontwikkeld inzicht in de ecologie van het rivierengebied. Zij doen ons beseffen dat de limes in de Nederlandse rivierdelta, wilde zij standhouden, vooral ook een doordacht systeem van watermanagement moet zijn geweest. Behalve een reeks van losplaatsen en emplacementen mogen we rondom de limesweg derhalve een aaneenschakeling van bruggen, duikers en dammen verwachten.

Een toren in het niets?

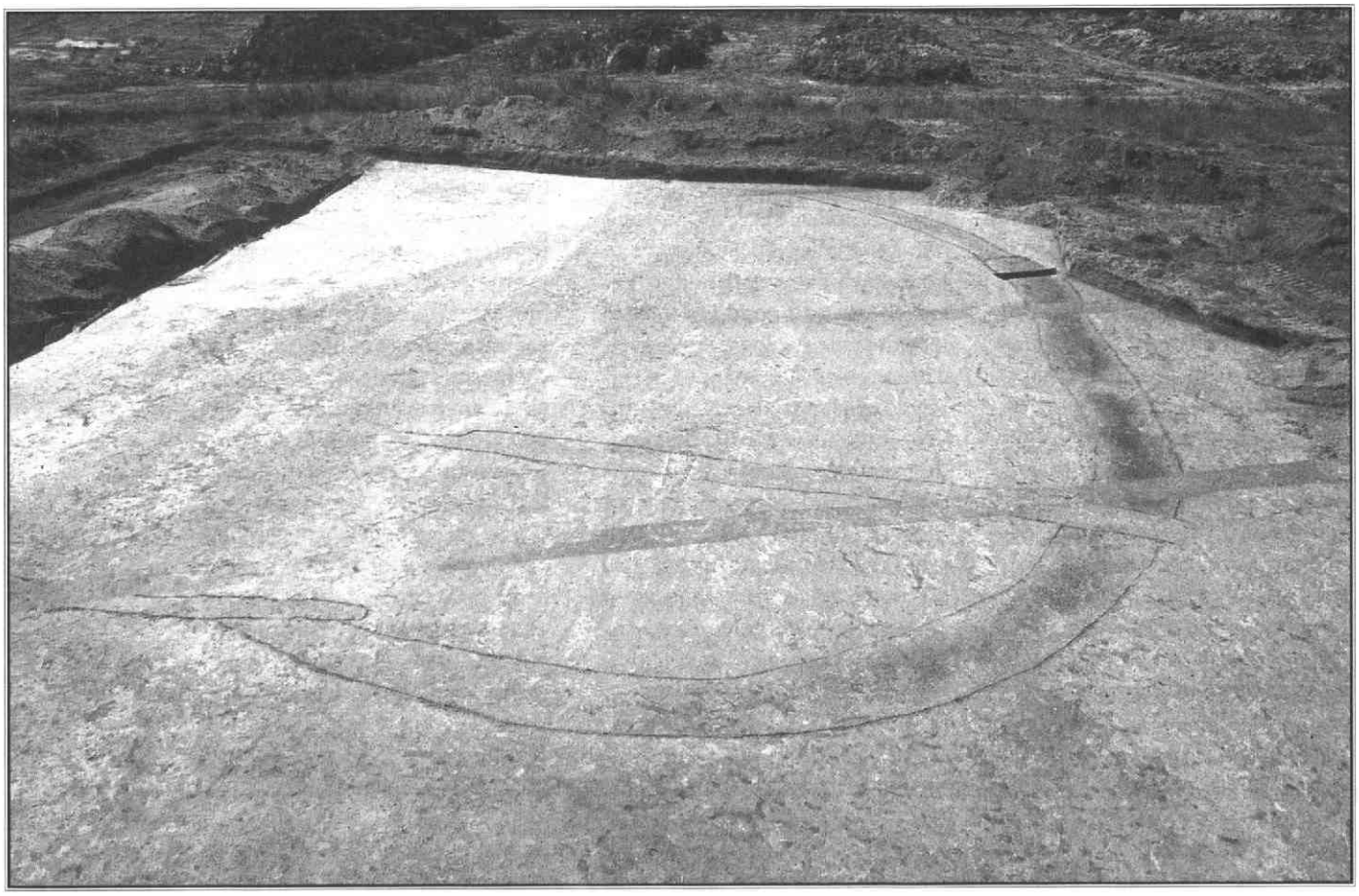
De grootste archeologische verrassing deed zich nog maar kort geleden voor in het plangebied Vleuterweide. Het ging hier om een schijnbaar onbeduidende, maar vanwege zijn ligging intrigerende vindplaats, ongeveer 125 meter ten noorden van de limesweg. Tijdens een vooronderzoek in de zomer van 2000 was al vastgesteld dat de vindplaats, die op de zuidoever van de Heldammer stroom lag, reeds in de 2e en 3e eeuw aanzienlijk was aangetast door erosie. Veel erger nog waren de gevolgen van de kleiwinning die hier in recente tijd heeft plaatsgevonden ten behoeve van de dakpan- en baksteenindustrie. Van eventuele bewoningssporen op de zuidoever was

afbeelding 6
Reconstructie van een houten brug op basis van Julius Caesars beschrijving in De Bello Gallico.
Uit: Archeologische Kroniek provincie Utrecht 1998-1999

Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

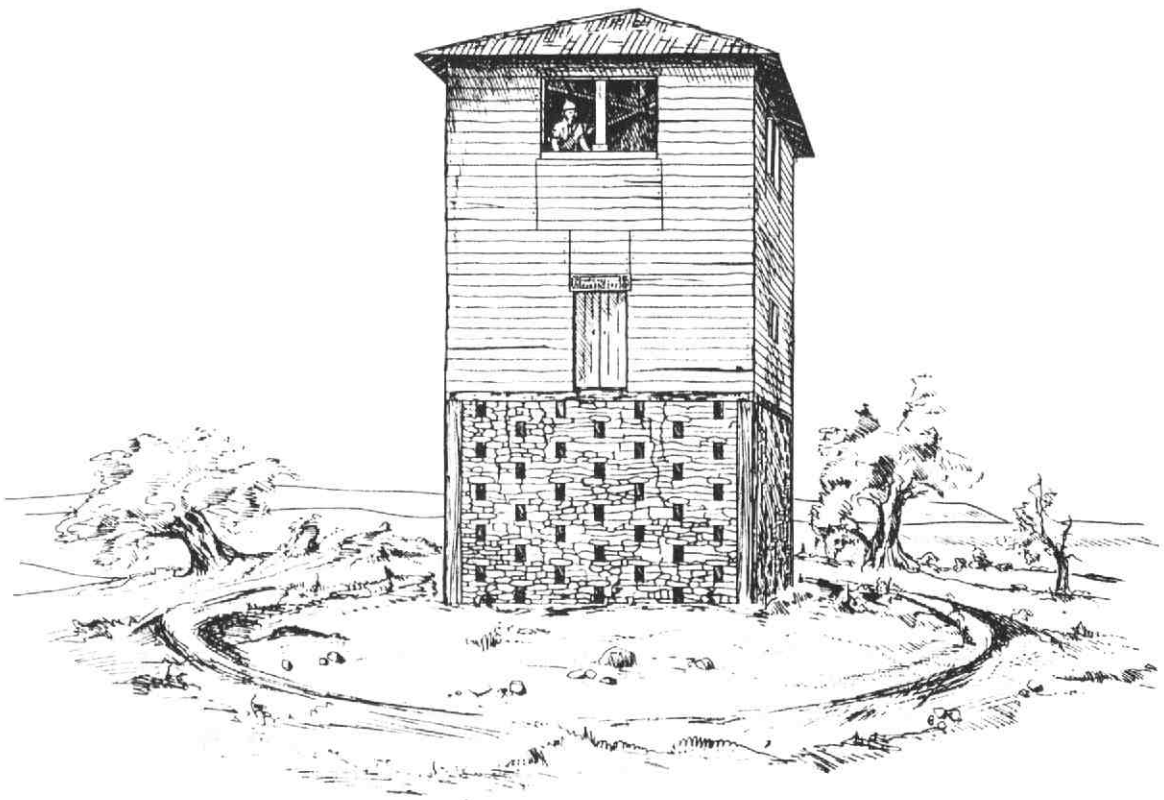
afbeelding 7
Restant van een cirkelvormige greppel, die mogelijk een wachttoren heeft omgeven. Van de oorspronkelijke bodemopbouw is de bovenste meter door kleiwinning verdwenen

hierdoor vrijwel niets bewaard gebleven. Toch waren de vondsten van dit terrein zo bijzonder, dat het Projectbureau Vleuterweide, in goed overleg met de gemeente, de provincie en de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek, middelen beschikbaar stelde voor een integrale opgraving van de resten. Dit vervolgonderzoek vond plaats van februari tot april 2001.

Voor het verhaal van deze plek zijn we voornamelijk aangewezen op de vondsten uit de rivierbedding, maar hier bevond zich dan ook een kleine schatkamer! Om te beginnen zijn er enkele duizenden aardewerkfragmenten gevonden. Daaronder bevinden zich ook veel kleine scherven, want de meest vondstrijke lagen uit de rivierbedding zijn met een grote spoel- en zeefinstallatie secuur uitgekamd. De samenstelling van het vondstmateriaal maakt duidelijk dat er op deze plek is *gewoond*, want er is behalve slachtafval relatief veel keuken- en tafelaardewerk bij.

Wat waren de achtergronden van deze bewoners, die zich nestelden in de verboden zone tussen limesweg en grensrivier? Het antwoord op deze vraag wordt gecompliceerd doordat op het westelijke deel van het onderzoeksterrein ook veel inheems, met de hand gevormd aardewerk is gevonden. Omdat in dezelfde context ook enkele vondsten uit de eerste helft van de 1e eeuw zijn gedaan, moeten we voorlopig uitgaan van een bewoning in twee fasen. De vroegste betreft dan een kleine nederzetting van de inheemse bevolking, die de Romeinen hier tolereerden zolang de inrichting van de limes-zone nog niet serieus ter hand was genomen. Maar toen die uiterlijk rond het jaar 70 of 80 de weg aanlegden, moesten de bewoners wijken.[7]

In de 2e en 3e eeuw huisde er heel ander volk op het terrein. De samenstelling van het aardewerk wijst sterk in de richting van Romeinse militairen. Niet mis te verstaan zijn enkele lanspunten en bijlen en een partij kogels voor werpgeschut (*ballista*). In dezelfde richting wijzen vijf-

afbeelding 8
Reconstructie van een wachttoren aan de Zuid-Duitse limes
Uit: D. Baatz en F.-R. Herrmann (red.), Die Römer in Hessen (1982)

tien bespijkerde schoenzolen, die alleen in militaire nederzettingen in deze verhoudingen voorkomen. Maar het meest opvallend zijn wel de talrijke bouwmaterialen. Er zijn ruim 1400 stukken natuursteen gevonden, vele daarvan met bewerkingssporen en/of mortelresten. Het lijkt erop dat hier een stenen bouwwerk heeft gestaan. Basalt overheerst, maar er komt ook zandsteen, kalksteen, trachiet, tuf en leisteen voor. Opvallend is een regelmatig bekapt stuk tufsteen, aan de buitenzijde rechthoekig en naar binnen iets taps toelopend: een steen voor de bekleding van een opgaande muur, uitgevoerd in kistwerk - een klassieke Romeinse constructietechniek. Behalve natuursteen komen er ook dakpannen voor, enkele daarvan met militaire stempels. Een daarvan dateert uit de jaren 211-222.

Wat kan de aard zijn geweest van deze kleine militaire site? Alle mogelijkheden wegstrepend blijven twee opties over: een kleine post (*statio*) van de militaire wegpolitie of een wachttoren bedoeld voor observatie en voor het doorgeven van signalen. De eerste optie ligt bij nader inzien minder voor de hand. Het complex lag ruim honderd meter van de weg af. Bovendien zouden we zo'n marechausseepost in de buurt van een grotere militaire nederzetting verwachten, niet midden in de negorij, zoals in Vleuterweide. De eigenwijze en geïsoleerde ligging, op een landschappelijk markant punt in de binnenbocht van de rivier, wijst eerder op de tweede mogelijkheid: een wachttoren. Want de locatiekeuze voor dit soort observatieposten lijkt in het buitenland vaak bepaald door opvallende terreinkenmerken, in het bijzonder natuurlijke zichtassen. Het enige aangetroffen grondspoor waar we iets van kunnen maken, wijst ook in deze richting. Het gaat om het restant van een langgerekt cirkelvormige greppel, die een binnenterrein van ongeveer 12 bij 17 meter lijkt te hebben omsloten (afbeelding 7). In de greppel is een 3e-eeuwse kruik en een flink aantal bouwfragmenten teruggevonden. Uit de buitenlandse literatuur kennen we vergelijkbare greppels in verband met wachttorens: zij omsluiten en ontwateren dan de standplaats van een vierkante toren, waarvan de zijden doorgaans tussen 4 en 5 meter lang zijn (afbeelding 8). Gebouwsporen zijn in dit geval echter niet gevonden, waarschijnlijk vanwege de diepe bodemverstoringen.

Gehate of geliefde wachtdiensten?

De vondst van sporen van een wachttoren van Vleuterweide is een verrassing, maar komt ook weer niet helemaal onverwacht. Van andere Romeinse grenssectoren, zoals die in Zuid-Duitsland en Noord-Engeland, kennen we hele series van dergelijke wacht- of signaaltorens. Zij dienden voor observatie en in het bijzonder ook voor het doorgeven van optische signalen door middel van vuur, rook of bakens. Hiermee konden in korte tijd over grote afstand gecodeerde berichten

Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

worden doorgegeven. Voor het functioneren van het midden-Romeinse grensverdedigingssysteem, gekenmerkt door kleine troependepots verspreid over een lange riviergrens, was zo'n communicatiestructuur eigenlijk onmisbaar. Dat was zeker het geval nadat de troepensterkte in het begin van de 2e eeuw verder werd teruggeschroefd.

Toch is aan de Nederlandse limes nog nooit een vrijstaande wachttoren aangetoond; alleen in de militaire nederzetting van Valkenburg (Zuid-Holland) is een houten wachttoren uit het einde van de 1e of het begin van de 2e eeuw opgegraven.[8] Maar waar één wachttoren is, zijn er meer. Immers, voor het functioneren van een dergelijk communicatiesysteem moesten de signaaltorens op zichtafstand van elkaar staan, ook bij minder gunstige weersgesteldheid. Tussen de locatie Vleuterweide en het *castellum* op de Hoge Woerd, hemelsbreed 2,5 kilometer uit elkaar gelegen, zou er dan al gauw nog zo'n voorziening moeten hebben bestaan. Nu wil het geval dat juist in de afgelopen zomer een tweede locatie met aanwijzingen voor steenbouw is ontdekt - precies halverwege. De plek ligt vlak naast het Romeinse schip dat archeologen in 1997 ontdekten en dat volgend jaar zal worden opgegraven. Als we hier inderdaad het begin te pakken hebben van een reeks wachtposten langs de grensrivier, dan zet de afgelegen site in Vleuterweide ons mogelijk op een belangrijk spoor. Misschien was het in de Nederlandse rivierdelta vooral het verkeer over *water* dat geobserveerd en gecontroleerd moest worden, en vormde de rivier, meer dan de weg, de leidraad voor de situering van wachtposten.

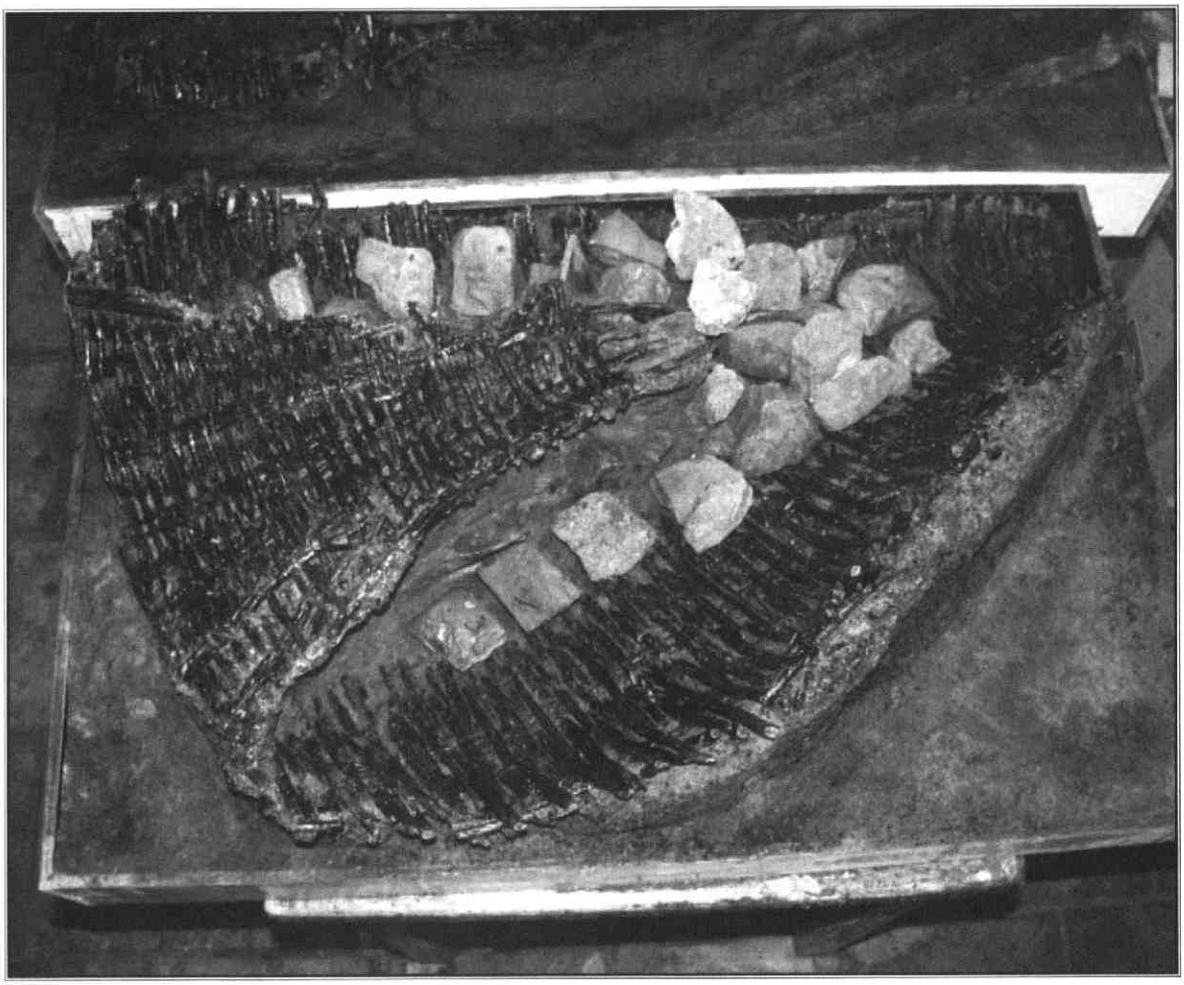
We mogen veronderstellen dat ploegen van ongeveer vier soldaten, waarschijnlijk afkomstig uit nabijgelegen legerkampen de wachttorens in wisseldienst bemanden. Die zaten daar dan vermoedelijk een aantal dagen achtereen. Zij maalden er hun graan, aten en sliepen er, deden ondertussen wat aan het onderhoud van hun wapenrusting, en draaiden natuurlijk hun dienstroosters. Die wachttorendiensten zullen wel gehaat zijn geweest. Of betekende het juist een paar dagen van relatieve vrijheid, met zeeën van tijd om te dobbelen? Eén tijdverdrijf op de wachtpost in Vleuterweide is door de opgravingen goed gedocumenteerd: niet minder dan vier palingfuiken lieten de soldaten hier in de 3e-eeuwse rivierbedding achter! (afbeelding 9)

Lang leve de limes

De fuiken van Vleuterweide staan symbool voor een belangrijk nieuw inzicht: in het buitengebied van de limes sluimert een schat aan informatie over de Romeinse aanwezigheid in het hart van ons land. Het onderzoek dat de laatste jaren in Leidsche Rijn is uitgevoerd, heeft daar vermoedelijk maar een klein voorproefje van laten zien. Eén ding begint althans duidelijk te worden: de limes in het Nederlandse rivierengebied betekende veel meer dan de eenmalige aanleg van een reeks legerkampen verbonden door een weg. Wat zich begint af te tekenen is een nimmer voltooid bouwproject, dat gaandeweg vorm kreeg in wisselwerking met het dynamische Nederlandse landschap.

Opbouw en onderhoud van de Nederlandse grenssector moeten in termen van transport, mankracht en ingenieurskunst ongehoorde inspanningen hebben vereist. In alle fasen van de ontwikkeling van dit systeem moeten er uitgebreide logistieke voorzieningen zijn geweest, in de vorm van vrachtschepen, kadewerken, emplacementen en voorzieningen voor landtransport. De landschappelijke context dwong daarnaast tot de ontwikkeling van een intelligent systeem van watermanagement, uitgerust met talloze kunstwerken in de vorm van dammen, beschoeiingen, bruggen en duikers. Voor het beheer van een dergelijk complex systeem, in een dynamisch landschap vol waterroutes, was een fijnmazig stelsel van observatie- en communicatieposten nodig. In het Nederlandse milieu moest het buitengebied van de limes dus wel uitgroeien tot een bonte aaneenschakeling van voorzieningen op het gebied van transport, logistiek, waterbeheer en communicatie.

Het onderzoek van de limessector Leidsche Rijn toont aan dat dit systeem niet van de ene dag op de andere bestond en dat de evolutie ervan tot in de 3e eeuw doorging. Ook dat is een nieuwe dimensie. Strikt genomen wisten we van de latere ontwikkeling van de limes niet veel meer dan dat de Romeinen de meeste castella vanaf circa 180 gedeeltelijk in steen herbouwden. Inmiddels begint het erop te lijken dat ook de kleinere wachtposten in deze ontwikkeling meegingen. En volwaardig: de jongste vindplaats in Veldhuizen levert behalve tufsteen en dakpannen ook stukken van vloerbeton,

afbeelding 9
Palingfuik van gevlochten wilgentenen.
De bovenzijde is niet bewaard gebleven, waardoor de trechtervormige vangmond zichtbaar is. In de fuik bevindt zich allerlei verzwaringsmateriaal, onder andere natuursteen en dakpanfragmenten
Foto: Archeolplan

stucwerk en vensterglas op! En waar we de ontwikkeling van de limesweg aanvankelijk slechts konden volgen tot de campagne van 125, komen er de laatste tijd steeds meer aanwijzingen dat het onderhoud tot ver in de 3e eeuw doorging.[9] Voegen we daarbij het vondstmateriaal van de nieuwe steenbouwsites in Leidsche Rijn, dan lijkt het erop dat de limes met zijn gehele infrastructuur minstens tot het midden de 3e eeuw zorgvuldig is onderhouden en bemand.

Ook wanneer wij de rijksgrens vanuit *cultuurpolitiek* oogpunt bezien dagen er nieuwe perspectieven. Tot nu toe was de archeologische monumentenzorg als het om de limes ging voornamelijk gericht op de grotere militaire nederzettingen - terecht. Maar juist de laatste tijd wordt duidelijk dat veel van deze complexen, met name in het oosten van het land, door latere rivieractiviteit voor een groot deel zijn opgeruimd, terwijl zij in het westen van het land door hun ligging in (binnen)stedelijk gebied moeilijk te beschermen zijn. Des te belangrijker is het dat het buitengebied van de limes waarschijnlijk veel rijker aan informatie is dan tot nu toe werd gedacht. En dit buitengebied valt, niet geheel toevallig, voor een groot deel samen met de huidige groene ruimte, waarvoor op dit moment overal nieuwe ontwikkelingsscenario's worden uitgedacht.

Hier tekenen zich nieuwe uitdagingen af voor de archeologische monumentenzorg. Veel van de inrichtingselementen in het buitengebied van de limes zijn vooralsnog lastig te traceren - het zijn werkelijk spelden in een hooiberg. Maar zij dragen heel specifieke informatie in zich over de Romeinse aanwezigheid in ons land. Die informatie betreft veelal de ingrepen die nodig waren om het grensverdedigingssysteem te laten functioneren in het bijzondere milieu van het Nederlandse rivierengebied. En juist op dat punt heeft ons land een fascinerend verhaal te vertellen.

Noten en literatuur op pagina 158

Limes en landschap

Over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in het rivierengebied

Noten

1. Een aanzet is reeds te vinden in Hessing 1995.
2. Blom en Graafstal, 2000.
3. Graafstal, 1998, 2000(a), 2000(b) en in voorbereiding; Blom en Graafstal, 2000; Bakker en Vos, in voorbereiding.
4. Zie eerdere, uitvoerige samenvattingen in Graafstal, 1998 en Graafstal, 2000(b).
5. Hessing, 1999
6. Geyer, 1977.
7. Eerder vond proefonderzoek plaats op twee inheemse sites aan de Meentweg (1998) en de Letschertweg (1999), respectievelijk in het directe achterland van de limes en pal ten noorden van de Romeinse weg. Op beide terreinen lijkt de bewoning rond het einde van de 1e eeuw op te houden, maar dit moment kan zelfs nog wat vroeger vallen: Bakker, 2000, p.19, en Graafstal, 2000a, p. 9-10.
8. Hallewas en Van Dierendonck, 1993, p.23.
9. Een overzicht voor het wegtracé Zwammerdam-Alphen aan den Rijn is onlangs samengesteld door Kok, 2001, p.111-159. Onlangs werden aanwijzingen gevonden voor een laat-2e tot 3e eeuwse bouwfase van de weg bij een proefonderzoek door het Archeologisch Diensten Centrum aan het Goudse Rijpad in de gemeente Alphen aan den Rijn (Vos, 2001).

Literatuur

A.M. Bakker, *Aanvullend Archeologisch Onderzoek in de gemeente Vleuten-De Meern (provincie Utrecht). Vindplaats De Meern - Meentweg* (Bunschoten 2000) ADC-rapport 29.

A.M. Bakker en W.K. Vos, *Archeologisch onderzoek in de gemeente Vleuten - De Meern. Vindplaats Stroomweg Veldhuizen - Romeinse weg* (Utrecht, in voorbereiding) Pandhuis-rapport.

E. Blom en E.P. Graafstal, *Aanvullend archeologisch onderzoek Vleuterweide* (Bunschoten 2000) ADC-rapport 54.

E. Blom en E.P. Graafstal, *Aanvullend archeologisch onderzoek Hoge Woerd* (Bunschoten 2001) ADC-rapport 73.

W. Geyer e.a., 'Die römische Sumpfbrücke bei Bickenbach (Kreis Darmstadt)', *Saalburg Jahrbuch* 34 (1977) 29-41.

E.P. Graafstal, 'Veldhuizen', in: D.H. Kok e.a. (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1996-1997* (Utrecht 1998) 137-168.

E.P. Graafstal, *De Meern, Letschertweg - AAO* (Bunschoten 2000(a)) ADC-rapport 43.

E.P. Graafstal, 'Waterland', in: D.H. Kok, K. van der Graaf en F. Vogelzang (red.), *Archeologische kroniek provincie Utrecht 1998-1999* (Utrecht 2000(b)) 167-191.

E.P. Graafstal, *Veldhuizen - Waterland. De Romeinse weg en de bewoning in het achterland* (in voorbereiding)

D.P. Hallewas en R.M. van Dierendonck, 'The Valkenburg - Marktveld and Valkenburg - the Woerd excavations, 1985-1988: a preliminary report', in: R.M. van Dierendock, D.P. Hallewas en K.E. Waugh (red.), *The Valkenburg excavations 1985-1988. Introduction and detail studies.* (Amersfoort 1993) 11-46. Nederlandse oudheden 15 / Valkenburg project 1.

W.A.M. Hessing, 'Het Nederlandse kustgebied', in: T. Bechtert en W.J.H. Willems (red.), *De Romeinse rijksgrens tussen Moezel en Noordzeekust* (Utrecht 1995) 89-101.

W.A.M. Hessing, 'Building programmes for the Lower Rhine Limes', in: H. Sarfatij, W.J.H. Verwers en P.J. Woltering (red.), *In discussion with the past. Archaeological studies presented to W.A. van Es* (Zwolle/Amersfoort 1999) 149-56.

R.S. Kok, *Archeologische inventarisatie gemeente Alphen aan den Rijn* (Alphen aan den Rijn 2001).

W.K. Vos, *Aanvullend archeologisch onderzoek in Alphen aan den Rijn langs het Goudse Rijpad* (Bunschoten 2001) ADC-rapport 106.

D.J. Woolliscroft, 'Signalling and the design of the Gask Ridge system' (2001), op internet: http://www.morgue.demon.co.uk/Pages/Gask/Pages/Introduction/Gask_signalling.html

De naam, het water en de stad

De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief

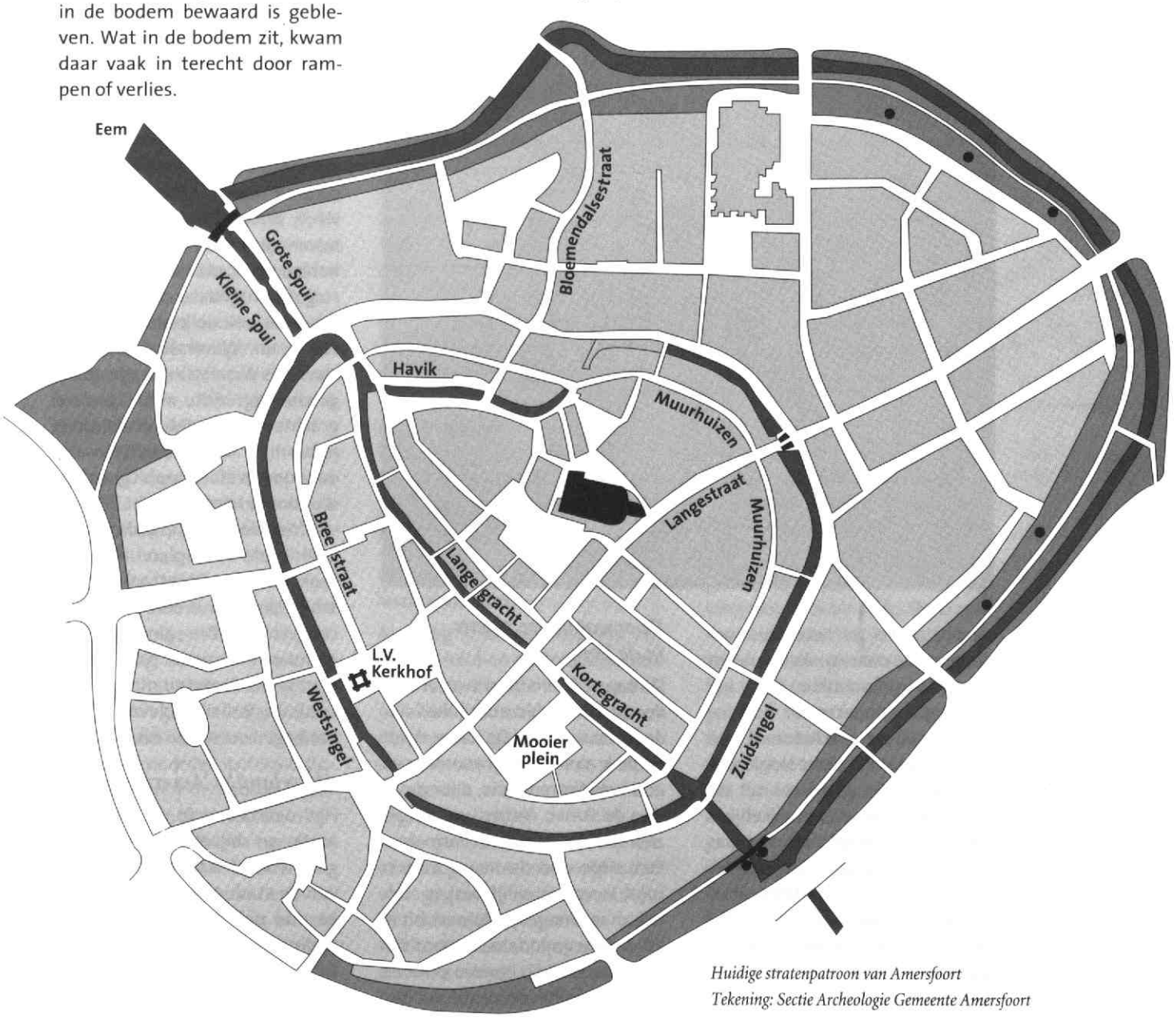
Francien Snieder

Stadsarcheoloog Amersfoort

Voor de vroegste geschiedenis van een stad kunnen we niet buiten archeologische vondsten. Neem Amersfoort: dankzij opgravingen kunnen we reconstrueren wanneer en waar de eerste bewoners zich vestigden en hoe de stad vooral in de 13e en 14e eeuw uitgroeide tot een regionaal centrum.

Het verschil tussen de historicus en de archeoloog is dat de historicus een archief raadpleegt dat de samenleving wilde bewaren en de archeoloog een archief dat in de bodem bewaard is gebleven. Wat in de bodem zit, kwam daar vaak in terecht door rampen of verlies.

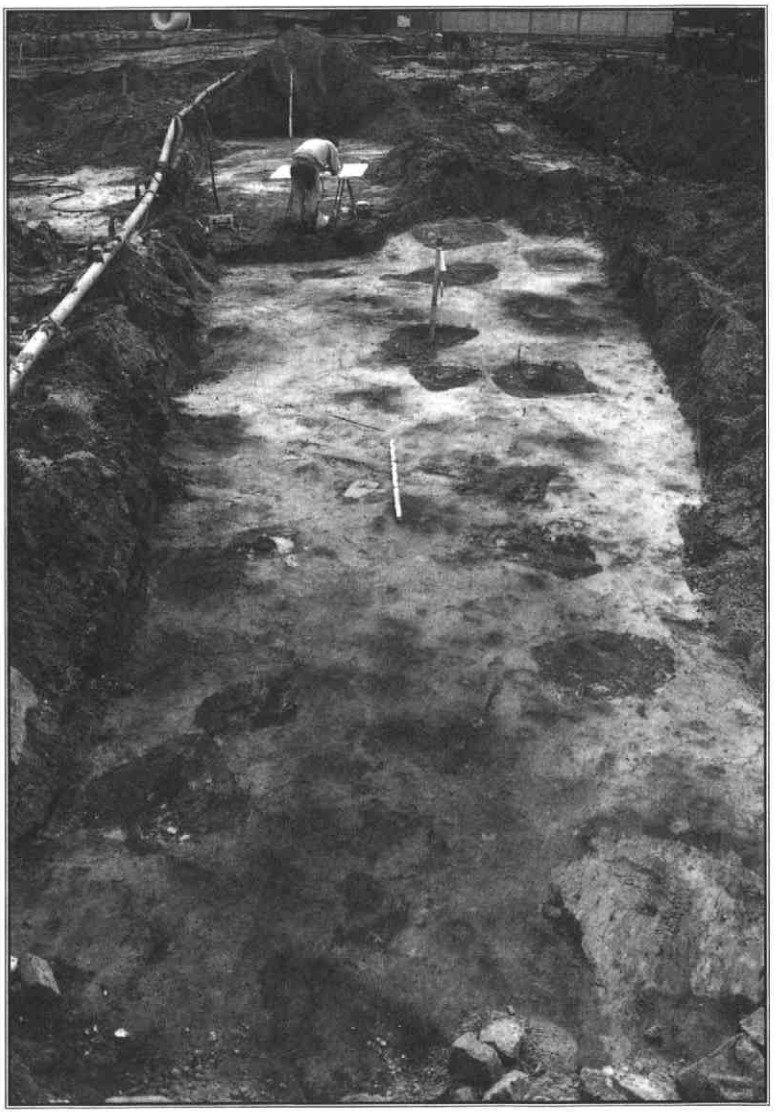
In het begin van de stedelijke ontwikkeling, in Amersfoort in de 12e en 13e eeuw, bewaarde mensen niet zoveel. De historische bronnen uit die tijd zijn dus heel schaars en zeggen meestal niets over fysieke zaken als omvang en ligging van de stad. Belangrijke vragen als die naar de oudste kern van de handelsne-

Huidige stratenpatroon van Amersfoort
Tekening: Sectie Archeologie Gemeente Amersfoort

De naam, het water en de stad

De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief

Paalsporen van een boerderij uit de 11e eeuw, gevonden onder het Mooierplein Foto: Sectie Archeologie Gemeente Amersfoort

derzetting en de betekenis van de grootte daarvan kunnen we alleen beantwoorden door archeologisch onderzoek.
Voor de latere geschiedenis van de stad speelt de archeologie een andere rol. De gegevens uit de archieven zijn dan rijkelijker voorhanden, maar over het dagelijks leven zeggen zij niet zoveel. Een opgegraven beerput of een bierbrouwerij geven juist die verbeelding aan de geschiedenis, waardoor deze voor iedereen gaat leven.

Doorwaadbare plaats in de Eem

De naam Amersfoort was er eerder dan de nederzetting die later deze naam kreeg. De naam duidt de plek aan van een voorde, een doorwaadbare plaats, door de rivier de Amer. 'Amer' wordt gezien als een oudere vorm van Eem. Hoe oud de naam Amersfoort is, valt moeilijk vast te stellen, maar mogelijk dateert hij al uit de vroegmiddeleeuwse of Karolingische tijd. Uit deze periode stamt namelijk de route die liep van het hoge land (Hoogland) ten noorden van de latere nederzetting Amersfoort en belangrijke plaatsen in het zuiden, zoals Leusden, Maarn, Doorn en Dorestad. Reizigers op deze landroute moesten ergens het water oversteken. Dat was het eenvoudigst op de plek waar de verschillende beken van het oosten en zuidoosten in één stroom verder gaan: in de Eem. De beken worden hier door de hoogten van de Amersfoortse Berg en de hoogte van Bloemendal (Hoogland) in één bedding geperst.
Deze doorwaadbare plaats heeft ergens gelegen waar zich nu het centrum van Amersfoort bevindt. In het huidige stratenpatroon zijn hiervoor enkele kanshebbers te ontdekken: De kruising Bloemendalsestraat en het Havik en ook de kruising Langestraat en Weverssingel. Zowel Havik als Weverssingel zijn, in tegenstelling tot veel andere grachten en singels in de stad, natuurlijke delen van het water dat door de stad loopt. De vroegste voorde heeft wellicht het Havik doorsneden, omdat de noord-zuid route (Hoogland richting Leusden en Dorestad) waarschijnlijk ouder is dan die van de Langestraat. Die ging richting noordoost en werd pas belangrijk tijdens de ontginning van de Gelderse Vallei, ongeveer vanaf het begin van de 12e eeuw.

Akkerland te 'Amersfoirde'

Het ontstaan van de verkeersroute en bijbehorende voorde gaat vooraf aan het ontstaan van de stad. Al vanaf circa 1000 bevond zich op de hogere delen in dit gebied een boerengehucht. Bij archeologisch onderzoek van de laatste jaren en zeer overtui-

gend bij de opgraving van het Mooierplein, zijn boerderijen uit de 11e en 12e eeuw gevonden. Deze rurale voorganger van de stad Amersfoort bevond zich op de zandige hoogtes in het zuidelijk deel van de middeleeuwse stad. Die hoogtes zijn uitlopers van de Amersfoortse Berg en onderdeel van een stuwwal. Het gebied vormt een soort landtong en laatste 'opduiking' van het zand, waaromheen de Eem meandert. De drieschepige boerderijen, die zijn opgegraven waren min of meer noord-zuid georiënteerd. Het zijn zeer waarschijnlijk de boerderijen die hoorden bij het akkerland, waarvan in een oorkonde van 1028 sprake is. In deze oorkonde duikt de naam Amersfoort voor het eerst op. De Duitse keizer bevestigt in dat document dat het klooster Hohorst gelegen op de Heiligenberg ten zuidoosten van de stad eigenaar is van tienden uit het akkerland te 'Amersfoirde'.

Het uiterste puntje van deze landtong koos de bisschop van Utrecht aan het begin van de 12e eeuw uit als plaats voor de hofstede van waaruit de ontginningen van de Gelderse Vallei georganiseerd moesten worden. De locatie was zeer strategisch: het gebouw lag binnen de bescherming van het water van de meander en vlakbij de weg, de Langestraat, die het gebied ten oosten en ten noorden ontsloot. Bovendien waren de voorde (waar die ook lag) en de haven dichtbij.

Toen er opgravingen gepland waren op de Hof hadden de archeologen hooggespannen verwachtingen dat ze iets van de bisschoppelijke hofstede terug zouden vinden. Alleen al het toponiem Hof gaf voeding aan die verwachting. Slechts een gegraven gracht, daterend uit de 12e eeuw, aan de noordkant van het plein, dicht tegen de Sint Joriskerk, bleek een restant van die hofstede. Deze vormde de zuidelijke begrenzing van het bisschoppelijk terrein. De locatie van de hofstede moeten we daarom zoeken op de plaats van de huidige Joriskerk, waarvan de voorganger de hofkapel is geweest die bij het complex hoorde. De huidige kerk, vele malen groter dan deze kapel, staat vermoedelijk op de plaats waar ooit de hofstede lag.

In de onmiddellijke omgeving, aan de zuidwestkant ontstond de vroegste stedelijke bewoning tegen het einde van de 12e eeuw. Het zijn houten huisjes gelegen op kleine zandige hoogtes. Door de stormvloed van 1170 die onze streken op grote schaal teisterde en waarbij de Zuiderzee in zijn huidige vorm ontstond, zal de afwatering naar het westen aanmerkelijk zijn verbeterd, waardoor ook de iets lager gelegen gebieden beter bewoonbaar werden.

Stadsgrachten en waterpoorten

Al vroeg in de geschiedenis van de stad hebben de Amersfoorters de afwatering een handje geholpen. Rond 1200 zijn de Korte- en Langegracht gegraven waardoor de afwatering naar het westen aanzienlijk sneller verliep. Opgravingen hebben definitief een einde gemaakt aan de discussie of deze grachten natuurlijke dan wel gegraven waterlopen zijn. De natuurlijke meander blijkt recht afgesneden; hetzelfde wat enkele eeuwen daarvoor al gedaan was in de stad Utrecht.

De afsnijding van de bocht bevorderde niet alleen een snelle afwatering, het water bood ook een verdediging van de nederzetting, die zich rond 1200 nog concentreerde ten westen van de Langestraat en ten noorden van de Langegracht. Of in deze fase van de ontwikkeling al een (aarden) wal om de stad lag is niet bekend. Toen Amersfoort in 1259 stadsrechten kreeg, was er echter al sprake van een omwalling in welke vorm en van welke afmeting dan ook.

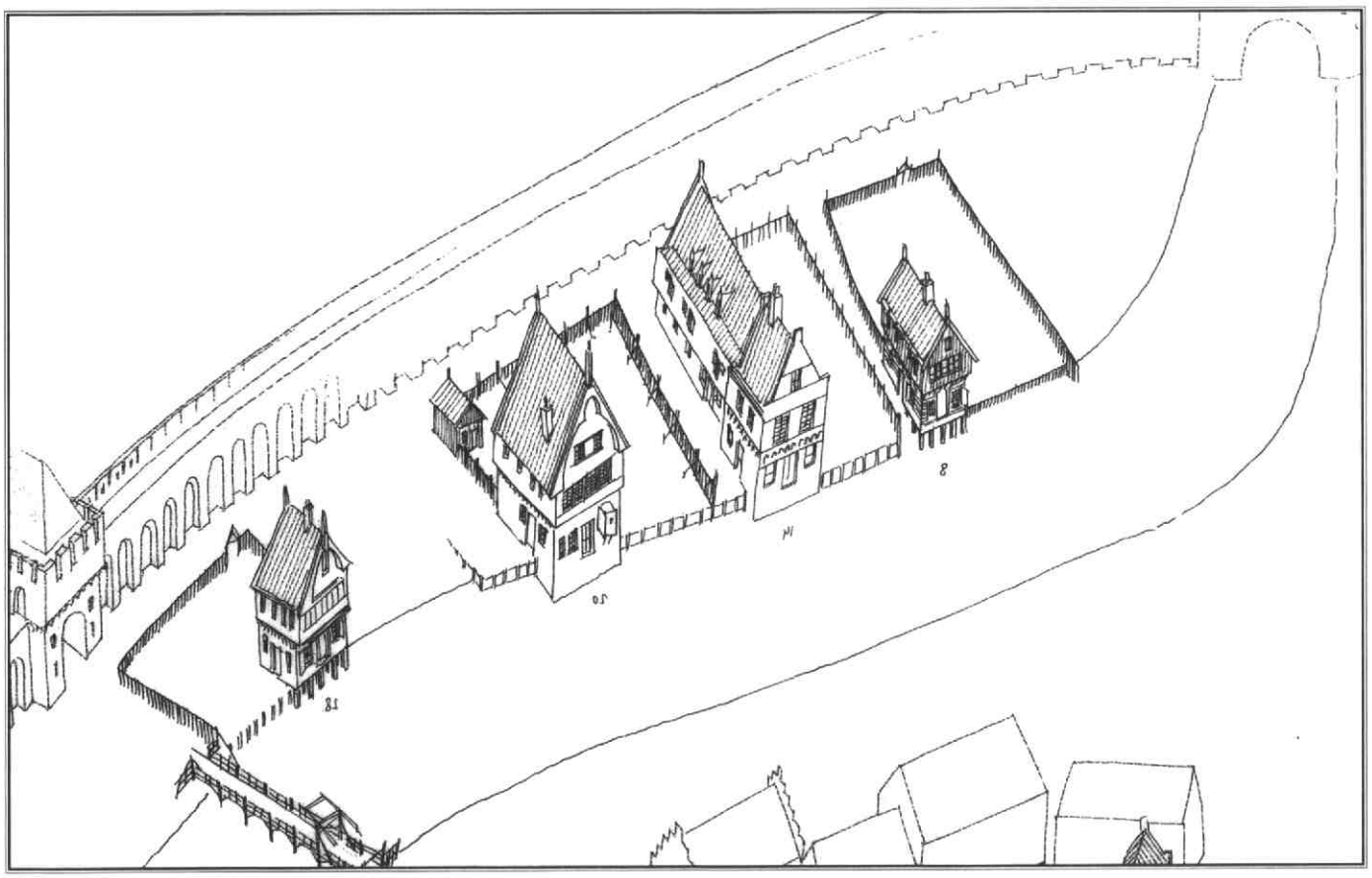
De vertegenwoordiger van de bisschop, de schout of heer van Amersfoort, vertrok en een stadsbestuur kreeg de touwtjes in handen. Het bestuur liet al snel stadsgrachten graven die dienst deden voor zowel de afwatering als de verdediging. Met de opgraven grond kon men de stad ophogen en daarmee het te bebouwen areaal vergroten. Zo sneed het mes aan twee kanten. De sporen van die eerste activiteiten van het bestuur vinden we, in de vorm van ophogingen, nu nog terug in de bodem van Amersfoort.

Een andere activiteit van het jonge stadsbestuur was de verstening van de omwalling. De stadsmuur die rond het jaar 1300 voltooid zal zijn geweest is nog altijd goed in het huidige stratenpatroon te herkennen. De straten Muurhuizen en Breestraat volgen het tracé. De muur is zelfs het fundament van de voorgevel van de huizen, die hier vanaf ongeveer 1500 zijn gebouwd, toen de muur zijn functie al enige tijd verloren had.

De poorten die toegang gaven via de wegen en het water zijn als eerste van steen opgetrokken: Er waren wellicht twee wa-

De naam, het water en de stad

De vroegste ontwikkeling van Amersfoort vanuit archeologisch perspectief

Bewoning aan het Havik. Rond 1300 staan hier de eerste stenen huizen. Het zijn pakhuizen die met de voeten in het water staan. Tekening: Sectie Archeologie Gemeente Amersfoort

terpoorten: aan de westzijde ter hoogte van museum Flehite, die het Havik afsloot, en aan de oostzijde waar het water de Kortegracht instroomt. Van deze poorten is niets teruggevonden. De belangrijke verkeersroute, de Langestraat, werd in het oosten bewaakt door de Viepoort, de huidige Kamperbinnenpoort, en in het zuidwesten door de Rodetorenpoort, gelegen aan de tegenwoordige Varkensmarkt. Om de toegangsweg vanuit het noorden, de Bloemendalse straat, af te sluiten bouwde men de Havikerpoort. Van deze drie landpoorten zijn bij graafwerkzaamheden delen van de fundering teruggevonden. De zeer grote baksteenformaten, die bovendien ook aanmerkelijk groter zijn dan de formaten waarvan de stadsmuur zelf is gebouwd, maken het aannemelijk dat de poorten al in het laatste kwart van de 13e eeuw gebouwd zijn.

Het Havik en het Spui

De ommuring met bijbehorende singelgracht volgde voor een deel de natuurlijke bocht van het water, maar aan de zuidzijde moesten grote delen worden gegraven: de Zuidsingel en de Westsingel. Niet alleen de singelgrachten werden in deze vroege periode aangelegd, ook de aanvoerroute naar de stad werd grootscheeps aangepakt. Omdat de bevaarbaarheid niet voldeed, is rond 1300 al een Nieuwe Eem, en aan de stadszijde aansluitend, het Spui gegraven. Het is mogelijk dat het Spui toen de functie van haven heeft overgenomen van het Havik. Het Havik was haven in de vroegste situatie. De huizen zijn daar gebouwd als pakhuizen, ze stonden met de voeten direct in het water, zodat de goederen zo vanuit de schepen naar binnen konden worden getakeld. Archeologisch onderzoek wees uit dat rond 1300 hier enkele stenen huizen stonden, waarvan een in ieder geval voorafgegaan was door een houten huis. Het is bijzonder dat deze huizen, die daarna natuurlijke vele wijzigingen hebben ondergaan en ook niet meer rechtstreeks aan het water grenzen, er nog steeds staan. Ze onderscheiden zich van de huizen die er later - sommige veel later - tussen

zijn gezet door de nokrichting die haaks op het Havik is. Bovendien springen ze met één hoekpunt uit de rooilijn en zijn op enkele plaatsen ramen en deuren aan de zijgevels zichtbaar.

Aanleg tweede stadsmuur

In de 14e eeuw maakte de stad een periode van economische bloei en zeer snelle groei door. Aan de zuidzijde van de Kortegracht werd circa 1325 een groot stenen huis gebouwd. Ten noorden echter van de Kortegracht was het nog te drassig voor bewoning, daar zijn de eerste huizen pas na 1400 gebouwd. Tot die tijd bevond zich hier 'de Maat' (een oud woord voor een weidegebied). Het vee kon dus binnen de muren worden gebracht.

Hoewel het er op lijkt dat de stad binnen de eerste stadsmuur toen nog niet helemaal volgebouwd was, begon men circa 1380 met een enorme vergroting. De toen aangelegde tweede stadsmuur zorgde voor een verdrievoudiging van het oppervlak van de stad. Waarschijnlijk was er in deze periode sprake van een explosieve groei, zowel van binnenuit als vanaf het omringende platteland. Bovendien vestigden zich in deze tijd vele kloosters in Amersfoort.

De grote verwachtingen over de groei van de stad in de daarop volgende periode zijn echter niet uitgekomen. Het kostte de Amersfoorters de grootst mogelijke inspanningen de tweede stadsmuur af te bouwen. Pas 70 jaar na het begin, zo rond 1450, is deze muur voltooid. Amersfoort zat toen zeer ruim in zijn jas en dat zou nog eeuwen zo blijven. Tot ver in de 19e eeuw vormde de middeleeuwse omwalling de feitelijke stadsgrens.

Grenzen aan de groei

De regionale functie die Amersfoort al in de 14e eeuw had, heeft zij tot in onze tijd behouden. Voor het omringende land ligt Amersfoort gunstig. Maar door een aantal andere factoren heeft Amersfoort het regionale belang nooit kunnen ontstijgen. Het water waar Amersfoort aan ligt was slecht bevaarbaar. Toen na 1400 de vrachtschepen steeds groter werden, was de stad niet meer rechtstreeks te bereiken en moest er enkele kilometers stroomopwaarts worden overgeladen op kleinere scheepjes. Bovendien lag Amersfoort aan het eindpunt van een vaarroute, zodat van doorvoer over water geen sprake kon zijn. Werden goederen verder vervoerd dan moest dit over de weg en dat was vele malen duurder dan over het water. Deze betrekkelijk ongunstige ligging is een van de belangrijkste oorzaken dat Amersfoort nooit uitgroeide tot een grote handelsstad.

Leden tevreden over Vereniging Oud-Utrecht

Monique Dirven, bestuurslid

Volgens de in het voorjaar van 2001 gehouden enquête is de meerderheid van de leden tevreden over de Vereniging Oud-Utrecht. Met name het Tijdschrift en het Jaarboek worden zeer gewaardeerd.

Doel van de uitgebreide vragenlijst die meegestuurd werd in het aprilnummer van het tijdschrift was de mening van de leden te peilen over de activiteiten en de koers van Oud-Utrecht. Ontevredenheid over onderdelen van de vereniging kan een aanpassing wenselijk of noodzakelijk maken. Sommige leden geven tijdens de ledenvergaderingen of excursies regelmatig hun mening. De enquête bood ook de leden die niet deelnemen aan activiteiten de gelegenheid zich te laten horen. In totaal hebben 290 van de ongeveer 2.000 leden van die mogelijkheid gebruik gemaakt, wat als een hoge respons mag gelden.

Trouwe leden

De inzenders weerspiegelen de samenstelling van het totale ledenbestand. Ruim tweederde van de inzenders is man. De leeftijd varieert van 26 tot en met 94 jaar; meer dan 60 procent is boven de 55. Ongeveer de helft van de inzenders komt uit de stad Utrecht, de meeste overigen uit de rest van de provincie, een enkeling uit andere delen van het land.

Uit deze enquête is weer eens gebleken dat Oud-Utrecht erg trouwe leden heeft: 50 procent van de inzenders is al meer dan tien jaar lid. En 5 procent is al lid sinds de jaren veertig of vijftig van de vorige eeuw!

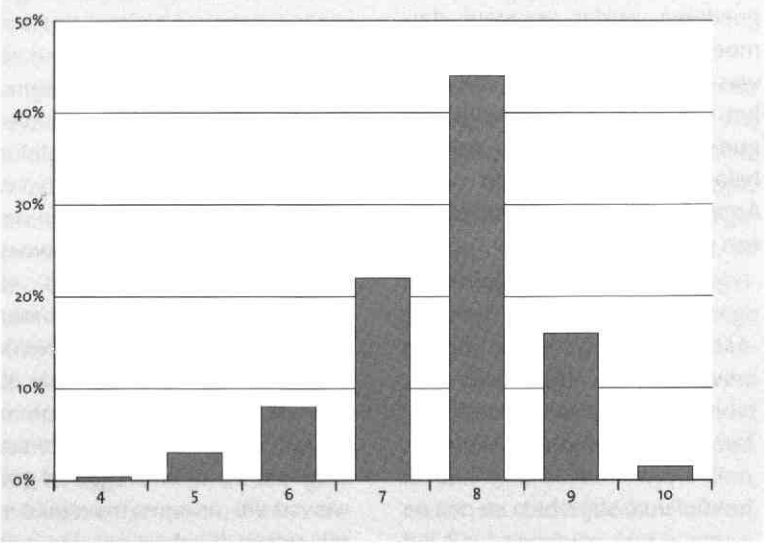
Hoge waardering

Op de vraag naar hun belangrijkste reden(en) om lid te zijn geeft 70 procent aan dat ze het bestaan van Oud-Utrecht belangrijk vinden en de vereniging graag willen steunen. Andere redenen in volgorde van belangrijkheid: het Tijdschrift, het Jaarboek en de activiteiten. De verschillende activiteiten krijgen in het algemeen een positieve beoordeling.

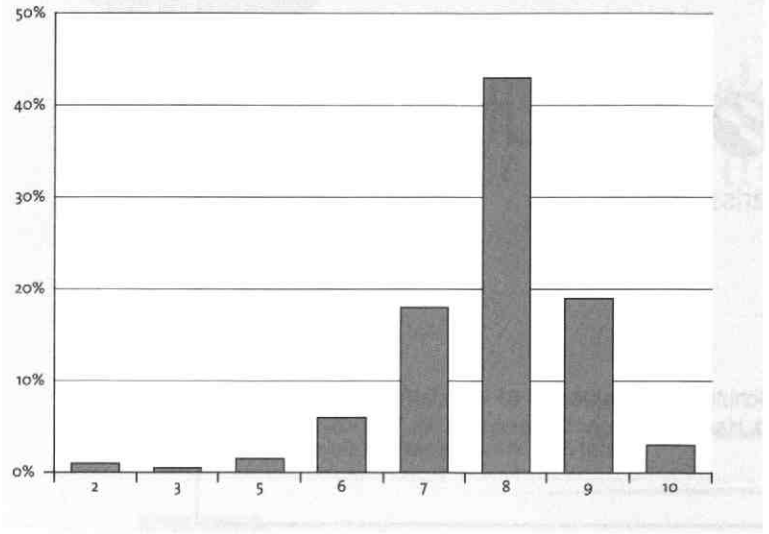
Grafiek 1 geeft het waarderingscijfer aan dat de inzenders het Tijdschrift geven. Daar is te zien dat de cijfers heel hoog liggen, meest acht en in iets mindere mate zeven en negen. Er zijn ook enkele uitschieters naar beneden. Uit de enquête is niet goed af te lezen welke redenen de betreffende leden voor hun negatieve oordeel hebben. Ook de onderwerpen van de artikelen in het Tijdschrift worden goed beoordeeld: 42 procent geeft een acht, 21 procent een zeven en 17 procent een negen. De artikelen zijn voor de lezers verreweg het belangrijkste onderdeel van het Tijdschrift. De vormgeving krijgt ook voornamelijk zevens, achten en negens. En natuurlijk zijn er zowel wat betreft de onderwerpen als vormgeving –naast een enkele tien- ook uitschieters naar beneden: een paar vieren, een twee en een één.

Ook het Jaarboek heeft hoge waarderingscijfers gekregen, zoals grafiek 2 aangeeft. Opvallend is dat 70 van de 290 inzenders altijd alle artikelen in het Jaarboek leest. 192 inzenders lezen de artikelen die hun interesse hebben; de overigen geven aan het boek slechts door te bladeren of geheel ongelezen in de kast te zetten. Wat betreft de keuze van de onderwerpen zijn de inzenders tevreden (35 procent geeft een acht, 26,5 procent een zeven, 15,5 procent een negen en 6,6 procent een zes). Hetzelfde geldt voor de vormgeving (hiervoor geeft 37 procent een acht, 24 procent een negen, 19 procent een zeven en 4,4 procent een zes).

Grafiek 1: Cijfer voor de kwaliteit van het tijdschrift

Grafiek 2: Cijfer voor de kwaliteit van het jaarboek

Café te hoogdrempelig?

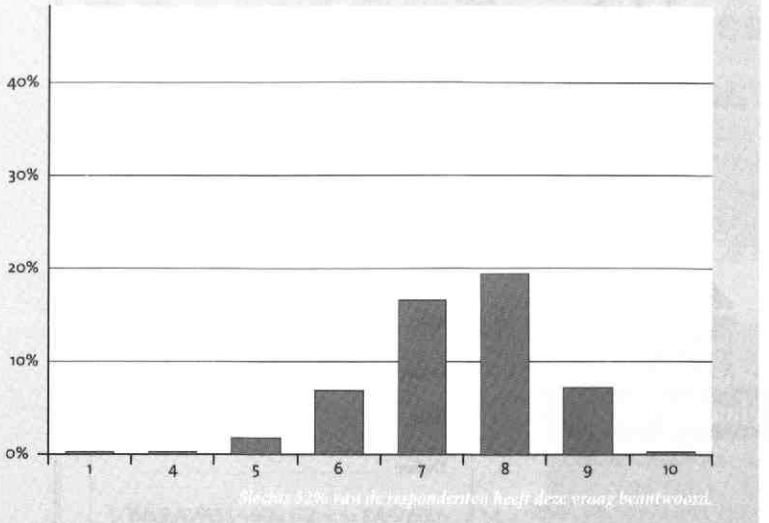
In tegenstelling tot het Tijdschrift en het Jaarboek, die door alle leden ontvangen worden, zijn lang niet alle leden op de hoogte van de activiteiten van de vereniging. Van de inzenders van de enquête gaf meer dan de helft aan nooit aan een activiteit deel te nemen. De enquête heeft geen gegevens opgeleverd die er op wijzen dat andere organisatie, onderwerpen, tijdstippen of locaties van activiteiten tot meer deelnemers zullen leiden. Voornaamste reden om niet deel te nemen aan activiteiten lijkt toch tijdgebrek te zijn. Andere redenen zijn dat leden te ver weg wonen of slecht ter been zijn.

Het Historisch Café vormt een uitzondering op het bovenstaande. Een aantal leden zegt het Café niet bij te wonen vanwege de locatie (de kelder van café-restaurant 't Weeshuis op het Domplein). Met name de verstaanbaarheid levert problemen op. Dit probleem is al vaak besproken, maar alles afwegende lijkt tot nog toe 't Weeshuis de beste locatie. Een ander kritiekpunt dat enkele malen naar voren komt is dat de drempel hoog is, dat het Café gesloten en elitair lijkt. Omdat dat het tegenovergestelde van de bedoeling van het Historisch Café is, zal er dus meer aandacht aan de toegankelijkheid besteed moeten worden.

Gevraagd naar hun voorkeur voor andere activiteiten noemt 35 procent van de inzenders lezingen, 35 procent excursies en 12,5 procent actieve 'uitjes' als fietsen en wandelen.

Ook niet-leden kunnen over het algemeen deelnemen aan activiteiten van Oud-Utrecht. Zij betalen hiervoor meestal een hogere bijdrage dan leden. Ruim de helft van de inzenders van de enquête vindt dit verschil terecht. 16,5 procent vindt dit niet belangrijk; de overigen hebben hier geen mening over.

Grafiek 3: Cijfer kwaliteit activiteiten Oud-Utrecht in het algemeen

Slechts 32% van de respondenten heeft deze vraag beantwoord.

Website weinig gebruikt

De meeste leden halen de informatie over de activiteiten uit het Tijdschrift. In veel mindere mate is de informatiebron de Utrechtse pers. Van de website wordt door de leden nog niet vaak gebruik gemaakt. Een grotere bekendheid geven en uitbreiden van de informatie kunnen leiden tot meer gebruik daarvan.

De Vereniging Oud-Utrecht heeft een tweeledig doel: wekken van de belangstelling voor en het verspreiden van kennis over de geschiedenis van stad en provincie Utrecht en waken over het behoud van het cultureel erfgoed. 70 procent van de leden vindt beide delen van deze doelstelling even belangrijk. 17 procent hecht het meeste belang aan het eerste deel; 10 procent geeft de voorkeur aan het tweede deel.

Boekenbonnen

Het bestuur dankt alle inzenders voor hun medewerking aan de enquête. Onder de inzenders is een aantal boekenbonnen verloot. De gelukkigen zijn: de heren H.F. van Elk, R. Snel, A.W. Stamrood, C.L. Temmick Groll (ieder 25 gulden), J.B. Jonassen en J.H. von Santen (beiden 50 gulden) en W.D. Schram (100 gulden).

Hermans Schuttevaer

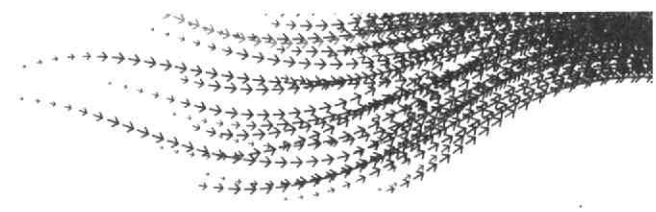
notarissen

Aangesloten bij

FORMAAT NOTARISSEN

Utrecht : Hermans & Schuttevaer • Maliebaan 81 • Tel. 030 - 233 66 99
Vleuten: Notarispraktijk Hagen • Pastoor Ohllaan 25 • Tel. 030 - 677 61 17
(maakt deel uit van Hermans & Schuttevaer).

PlantijnCasparie
→Utrecht

Prepublishing | Drukwerk | Direct marketing

T 030-282 28 22

www.plantijncasparie.nl

Weten wat uw huis waard is?
Vraag naar de gratis waarde-indicatie!

De prijzen van koopwoningen zijn de afgelopen jaren flink gestegen. Ook uw huis is hoogstwaarschijnlijk meer waard geworden. Maar hoeveel? Ligt dat droomhuis nu binnen uw bereik? Of kunt u met de overwaarde de keuken moderniseren?
Wat uw wensen ook zijn: u kunt pas echt plannen gaan maken als u weet hoeveel uw huis waard is!
ERA Makelaardij Utrecht geeft u gratis en geheel vrijblijvend een waarde-indicatie van uw woning. En dat is slechts één onderdeel van de service die ERA u kan bieden.
Als het u wat waard is om de waarde van uw huis te weten, bel dan met ERA voor die gratis waarde-indicatie. Of gewoon om meer te weten te komen over de diensten die wij bieden. Dat kost u niets en levert u waardevolle informatie op.

ERA
NVM
Makelaardij Utrecht

Burgemeester Reigerstraat 65,
3581 KN Utrecht.
Tel. 030 233 21 32. Fax 030 254 60 26
E-mail: MakelaardijUtrecht@era.nl
Internet: www.era.nl/Makelaardij Utrecht

BON VOOR GRATIS WAARDE-INDICATIE
Graag wil ik een vrijblijvende, gratis waarde-indicatie van mijn woning. Bel mij voor een afspraak.

Naam: .....
Straat: .....
Postcode: .....
Plaats: .....
Telefoon: .....

Knip de bon uit en stuur op naar ERA Makelaardij Utrecht, Burg. Reigerstraat 65, 3581 KN Utrecht.

Muus & IJzerman makelaardij heeft hart voor 'Oud-Utrecht'

- Aan- en verkoopbegeleiding
- Taxaties
- Hypotheken
- Verzekeringen

makelaardij in onroerende goederen **Muus & IJzerman**

Maliebaan 48, Posthus 14014, 3508 SB Utrecht, Telefoon: 030 - 234 00 08, Fax: 030 - 232 19 70

van Zoelen bv
aannemersbedrijf

Kantoor:
Nevadadreef 58
3565 CC Utrecht
tel: 030-2631111
fax: 030-2623274

- ONDERHOUD
- VERBOUW
- NIEUWBOUW
- RESTAURATIE
- ONDERHOUDSSERVICE

24 UUR PER DAG

BEAUFORT BOOGAARD MAKELAARS

Makelaars in bedrijfsmatig onroerend goed.

verhuur-verkoop-taxaties-beleggingen-begeleiding
projektontwikkeling en herhuisvesting

Maliebaan39a 3581 CC Utrecht **030-2 334 336**
www.beaufort-boogaard.nl/info@beaufort-boogaard.nl

J&B Conseil B.V.
Rika Hopperlaan 17, 3584 GM Utrecht
Tel. 030 - 254 32 12, Fax 030 - 254 32 11

J&B

FINANCIEEL - ECONOMISCH ADVIESBUREAU
o.m. restauratiefinancieringen en hypotheken

geenen cs
bedrijfsjuridische dienstverlening

Correspondentie uitsluitend
Postbus 12062
3501 AB Utrecht

telefoon 030-231 68 40
fax 030-233 45 95
geenen@geenencs.myweb.nl

Mr J.C.V. Geenen

Onder meer:

- Contracten
- Contractsbesprekingen
- Behandeling én overname van incasso's

BIJ KONINKLIJKE BESCHIKKING
HOFLEVERANCIER

TAILORS SINCE 1850

WILLEMARS

EXCLUSIEVE
KLEDING
EN MODES

MAATKLEDING

OUDEGRACHT 118
UTRECHT
TEL. 030-231 01 74

Je moet ze soms horen over deze kunst. Dan zeg ik: verderop hangen de Hollandse meesters. Jullie zijn hier gewoon nog niet aan toe. Dat laatste zeg ik natuurlijk niet. Dat denk ik alleen.

De Rabobank heeft iets met kunst en cultuur. Eerlijk gezegd: we zijn er gek op. En onze smaak is al even breed als die van u. Popmuziek of klassiek, Cobra of impressionisme, vaandelzwaaien of klootschieten, het is ons allemaal even lief. Daarom krijgen heel veel verschillende evenementen onze steun. En u krijgt van ons een gratis Museumjaarkaart op uw Europas. Want we willen graag dat iedereéén kan genieten van kunst en cultuur.

Rabobank
Midden in de samenleving

Rabobank Utrecht (030) 287 87 00

Tijdschrift voor geschiedenis van stad en provincie Utrecht

Oud-Utrecht

74e jaargang

2001

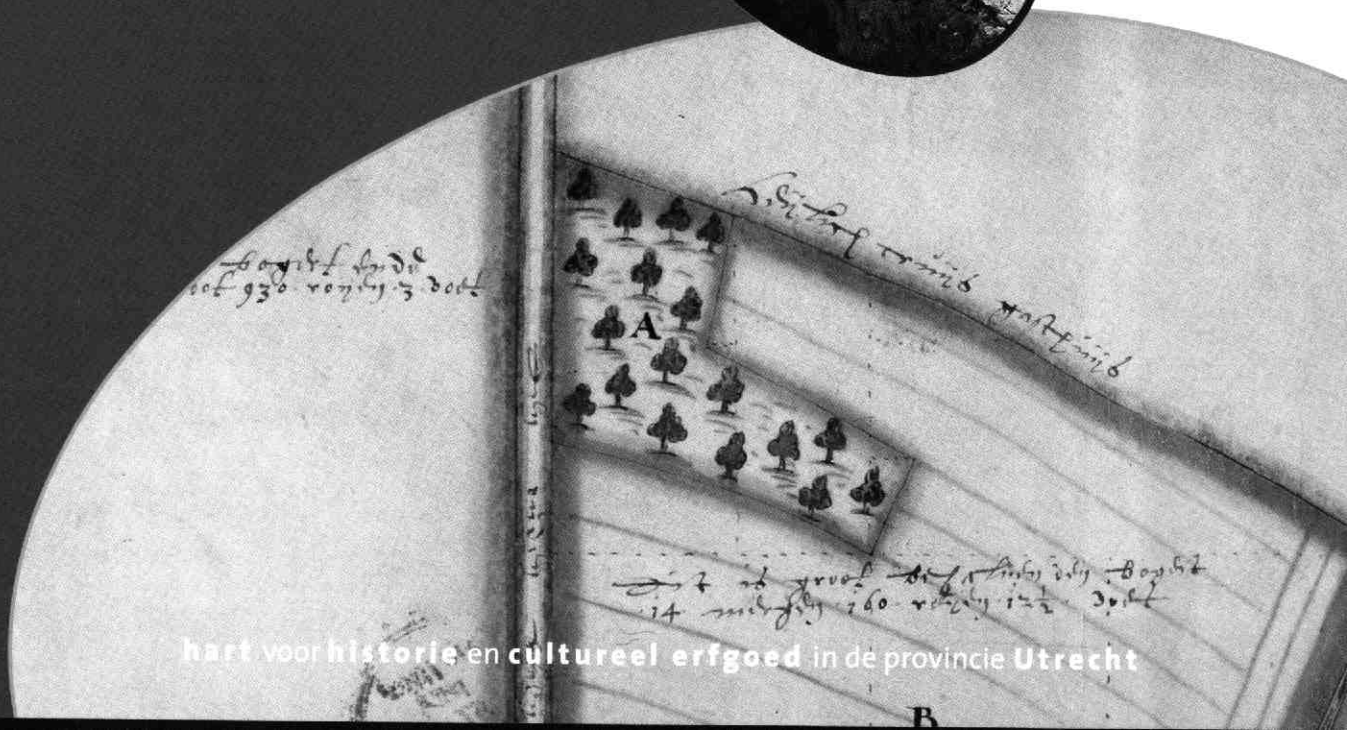
Universiteits-
bibliotheek
Utrecht

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

De andere kant van Jan Jongerius

Herstel van historische voetpaden

hart voor historie en cultureel erfgoed in de provincie Utrecht

voor Utrecht-boeken stad en provincie

Broese

Hoofdvestiging: Stadhuisbrug 5 * 3511 KP Utrecht
T. 030-2335200 * **F.** 030-2314071

GREEP

GREEP Schilders bv

- Restauratiewerken
- Onderhoud

Maarssenbroeksedijk 15A
3606 AG Maarssen
Tel. 030-241 31 15

DAATSELAAR & GODHELP
ANTIQUAIRS - BEËDIGD TAXATEUR
Lid. VHOK/CINOA/VNAG/NVK

Lid Ned. Antiquairs Genootschap

Utrecht
Korte Jansstraat 17-19, 3512 GM Utrecht
Tel. 030-2318266, Fax 030-2316474

Amsterdam
Rokin 46, 1012 KV Amsterdam
Tel. 020-6208100

Laren
Torenlaan 5, 1251 HE Laren
Tel. 035-5381454

beeldbepalend in bouwen

Utrecht*
Amsterdam
Groningen
Delft
Zeist
Maarssen

* hoofdvestiging Utrecht
Tel. 030 - 2412912
Fax 030 - 2413934
www.jurriens.nl
jurriensbouw@jurriens.nl

AANNEMINGSBEDRIJF H.J. JURRIËNS BV

KERSBERGEN
INSTALLATIETECHNIEKEN B.V.
UTRECHT

Activiteiten o.a. op het gebied van:

* **Elektra**
* **Klimaat**
* **Sanitair**
* **Beveiliging**
* **Telematica**

Kaap de Goede Hooplaan 7, 3526 AR UTRECHT
Telefoon 030-88 24 64 Telefax 030-88 57 33

Bouw Belegging
Restauratie Recreatie
Bemiddeling

LISMAN & LISMAN BV ZEIST

LAAN VAN VOLLENHOVE 3225 3706 AR ZEIST
POSTBUS 143 3700 AC ZEIST
TELEFOON 030-6956644

Redactioneel

Redactioneel

Lopen boven niet meer bestaande rivieren. Dat kan in het oosten van de stad Utrecht, waar ooit aftakkingen van de Rijn en Vecht hun weg zochten door Oudwijk en Abstede, twee zogenaamde buitengerechten. Het eerste artikel legt minitieus de vele veranderingen bloot die zich in de topografie van dit deel van de stad hebben voorgedaan.
Het artikel over het zakenimperium en de bijzondere villa van Jan Jongerius in het augustusnummer heeft veel herkenning en reacties opgeroepen. Jongerius, zo blijkt uit aanvullende informatie in dit nummer, was ook in andere opzichten een opmerkelijk man. Hij stond tijdens het interbellum in het centrum van het Rijke Roomse Leven en zijn activiteiten leverde hem een pauselijke ridderorde en ridderuniform op.

De redactie

Inhoud

Van de bestuurstafel 172

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede 173
L.A. van der Tuuk

'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd' 184
De andere kant van Jan Jongerius
Ton H.M. van Schaik

Literatuursignalement 190

Herstel van historische voetpaden 191
Martine Busz & Hélène Hine

Agenda en berichten 193

Colofon

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
74e jaargang nr.7
december 2001
ISSN 1380-7137

Oud-Utrecht is een uitgave van de Vereniging Oud-Utrecht, vereniging tot beoefening en verspreiding van de kennis der geschiedenis alsmede het waken over het behoud van het cultureel erfgoed van stad en provincie Utrecht.

Voorzitter: P. Blok
Secretariaat: T. Wilmer
p/a Alexander Numankade 199-201,
3572 KW Utrecht.
Tel.: (030) 286 66 11
Fax: (030) 286 66 00
Het internetadres van Oud-Utrecht is:
www.oud-utrecht.nl

U kunt zich opgeven als lid van de vereniging Oud-Utrecht door te schrijven naar:
Oud-Utrecht
Pr. Hendriklaan 76, 3584 ER Utrecht.
De contributie bedraagt € 25 per jaar
voor jongeren tot 26 en U-pashouders € 20
huisgenootlidmaatschap € 10
instellingen zonder winstoogmerk € 25
instellingen met winstoogmerk € 50
Contributie- en ledenadministratie:
P. Kroes
betaling contributie op giro 575520

Redactie: B. van den Hoven van Genderen, M. van Lieshout (eindredactie), M. van Oudheusden, J. Pennings, P. Rhoen, B. van Santen, M. van de Vrugt en M. Vugts.
Redactieadres:
Alexander Numankade 199,
3572 KW Utrecht.

Vormgeving: Jeroen Tirion [BNO] Utrecht
Ontwerp cover: H. Lodewijkx
Druk: PlantijnCasparie Utrecht

Oud-Utrecht
Tweemaandelijks tijdschrift
verschijnt zeven maal per jaar
Deadline agenda nummer 1 / 2002:
24 december 2001

Uw bijdragen kunt u toesturen aan de redactie, Alexander Numankade 199, 3572 KW Utrecht, op 3½ inch floppy (WordPerfect t/m 9 of Word 97). Maximale omvang: 3.000 woorden inclusief noten en literatuur. Auteurs wordt gevraagd zich te houden aan redactionele aanwijzingen. Deze zijn te verkrijgen bij het redactieadres. Illustratiesuggesties zijn zeer welkom.

Van de bestuurstafel

Blijf met je vingers van de singels (2)

J. VROEMEN, BESTUURSLID

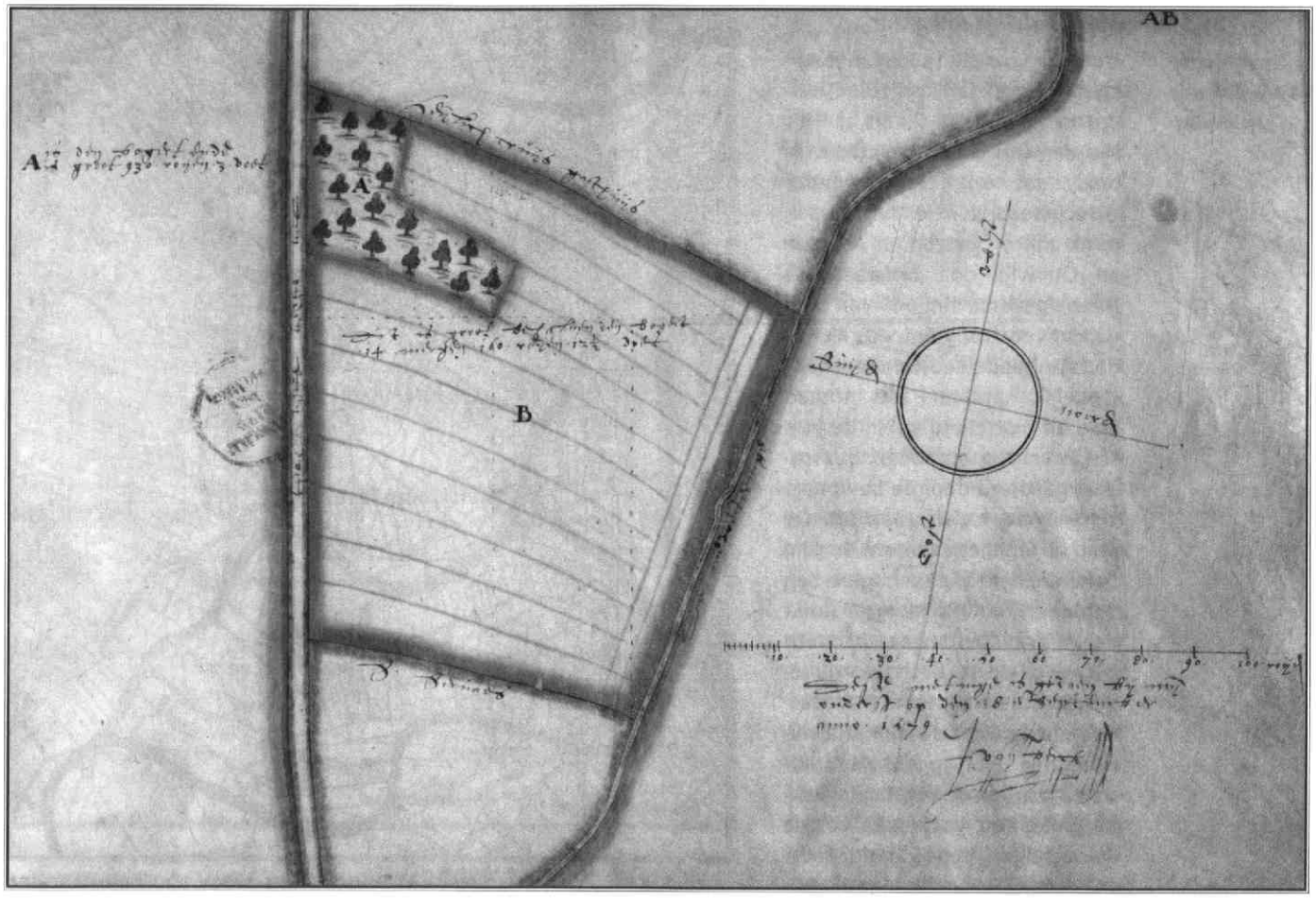
De commissie actuele ontwikkelingen heeft de gebeurtenissen rond Daelwijck nauwkeurig gevolgd. Vooral dankzij de inspanningen van de Bond Heemschut, gesteund door de Vereniging Oud-Utrecht, lijken de kansen voor het voormalig gemeentehuis van Zuilen gekeerd. Het fietspad door de tuinen, waar in het oktobernummer sprake van was, wordt in ieder geval niet aangelegd.
Een tweede aandachtspunt is het verval van (monumentale) panden in de binnenstad. De commissie heeft een groot aantal panden geïnventariseerd en is tot de verheugende conclusie gekomen dat de totale indruk niet slecht is. De volgende stap is nu een lijst te maken van specifieke panden die het straatbeeld wel ernstig ontsieren. Deze lijst kan eventueel worden voorgelegd aan het hoofd van de sectie monumenten van de gemeente. Heeft u iets te melden betreffende (bedreigingen voor) het cultureel erfgoed, stuur dan een e-mail naar luit@tolsteeg.demon.nl of schrijf naar de heer D. van Batenburg, Hugo de Grootstraat 10, 3581 XS Utrecht.

In de voorjaarsledenvergadering heeft de vereniging besloten op de bres te gaan staan voor het Utrechtse singelgebied. Wij hebben een park van nationale allure, daar moeten wij trots én zuinig op zijn! Niet elke stad in Nederland kan bogen op een Zocherplantsoen, en dan nog wel een van vijf kilometer lengte. Naast het cultuurhistorisch belang heeft het park ook grote natuurwaarde. Er staan duizenden bomen, sommige uiterst zeldzaam zoals een sierappel op de (inmiddels) parkeerplaats aan het Lepelenburg. Honderden van deze bomen hebben de status 'monumentaal'. Er huizen tientallen vleermuizen en vele soorten zangvogels. In de herfst zijn er verschillende bijzondere paddestoelen te bewonderen.
Waarom wordt dit prachtige gebied niet beschermd, waarom wordt dit rijksmonument niet met dezelfde omzichtigheid behandeld als bijvoorbeeld de werven, of de Domtoren? Waarom moeten kabels en leidingen altijd door het groen aangelegd worden, waarbij boomwortels onherstelbaar worden beschadigd? Waarom mogen bouwketen gerust maandenlang in het park blijven staan, mag gras worden kapotgereden door vrachtwagens, mogen er telkens weer stukjes groen worden opgeofferd voor nog meer parkeerplaatsen? Waarom blijft de politiek maar aandringen op parkeergarages midden in het plantsoen? Gaat u eens kijken bij de Stadsschouwburg op het Lucasbolwerk: zit u lekker op die vervallen bank, met uitzicht op de 'tijdelijke' afrastering met daarachter een paar containers, een berg zand, een stapel stenen? Let wel, dit staat midden in het park. Wandelt u ook eens over het gedeelte tussen de Smeestraat en het Duitse Huis, bij het Willemsplantsoen. Wat nu? U kunt niet verder? Er staan hekken, overal ligt troep, een boom staat te zieltogen, zijn wortels blootgesteld aan de buitenlucht. De grond ligt open voor herstelwerkzaamheden aan stadsverwarmingspijpen. Noodzakelijk kwaad, zegt u? Is het ook noodzakelijk dat dit maanden zo blijft liggen? Gaat u eens goed kijken in ons plantsoen, en u zult geen andere conclusie kunnen trekken dan deze: de Utrechtse singels zijn vogelvrij. Het groen is steevast kind van de rekening. Hoe dat komt? Een belangrijke oorzaak is gelegen in het feit dat er nergens een centrale instantie is die zich om het Singelgebied bekommert. Er is geen wethouder met 'de' singels in zijn of haar portefeuille. De Plantsoenendienst is jaren geleden al opgeheven. En de Rijksdienst voor de Monumentenzorg kan geen vuist maken tegen de gemeente.

Het wordt tijd dat er een instantie komt die zich exclusief met de singels bezighoudt. Wij, en met ons een groot aantal anderen, gaan hiervoor vechten. De projectgroep Singels heeft in oktober een bijeenkomst belegd met vertegenwoordigers van de gemeente en van actiegroepen, die zich allen hard willen maken voor de singels. Het was een vruchtbare avond, waarop wij hebben afgesproken de handen ineen te zullen slaan. Wij hebben gepraat over mogelijke oplossingen en hoe die te bereiken. U zult hier binnenkort meer van horen. Wat wij in ieder geval zullen moeten doen, is de politiek wakker schudden. En om dat te bereiken, hebben wij een breed draagvlak nodig. Wij willen dat heel Oud-Utrecht als één man (m/v) achter dit waardevolle gebied gaat staan. Hier ligt ook voor u een taak. Trek u het lot van de singels aan. Ga kijken, ga praten, zegt het voort: blijf met je vingers van de singels! Voor alles wat u te melden heeft betreffende de singels, mail naar jvroemen@hotmail.com of schrijf naar de secretaris van onze vereniging.

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

L.A. van der Tuuk

Melatenland in de Minsweerd
Bron: Kaartenboek van het Melatenhuis (HUA, BA I, nr. 449)

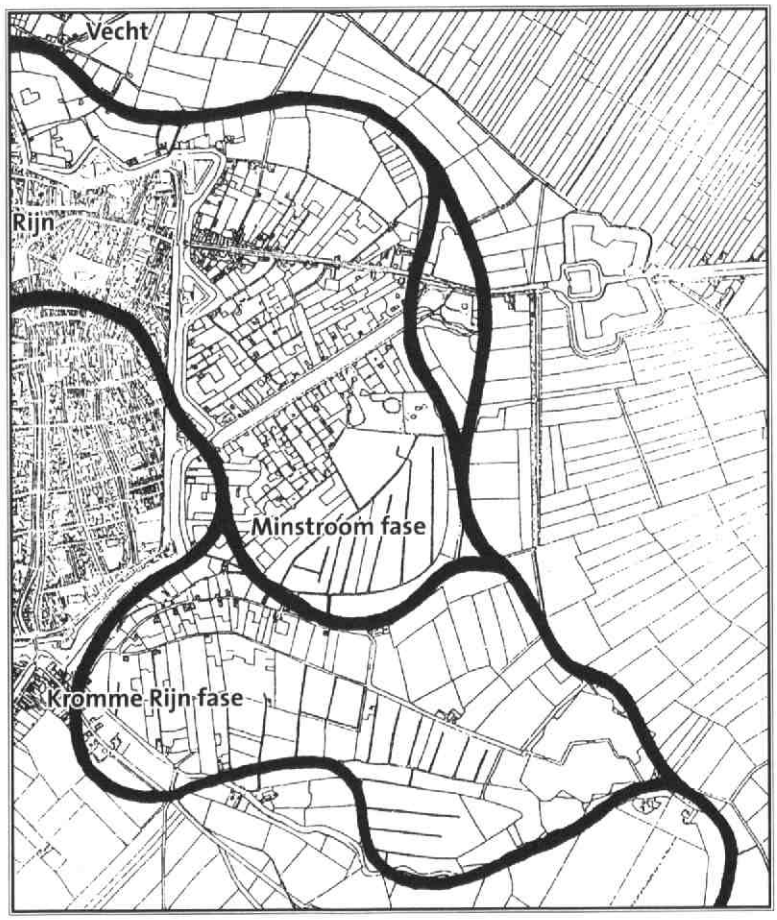
Hoe een gebied zich in de loop der eeuwen ontwikkelt, is voor een belangrijk deel afhankelijk van topografische factoren. Een reconstructie van de manier waarop steeds veranderende rivierlopen het aanzien en de inrichting van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede bepaalden.

De topografie van de voormalige buitengerechten Abstede en Oudwijk, ten oosten van de Utrechtse binnenstad gelegen, is in hoge mate bepaald door oude rivierlopen. Het westelijke deel van het gebied, het Abstede- en Oudwijkerveld, bestaat voornamelijk uit hoger gelegen stroomrugafzettingen. Het oostelijke gebied, ook wel 'De Eng' genoemd, vormt de overgang naar het laag gelegen Trechter Veen. In dit oostelijke gebied bevond zich nog een uitloper van de stadsvrijheid: de Abstederweide.

Aan de hand van oude plattegronden (zie kader), oorkonden en gegevens over de natuurlijke ondergrond probeer ik in dit artikel inzicht te verschaffen in de historische ontwikkeling van de topografische structuur van dit tegenwoordig volgebouwde gebied. In het bijzonder besteed ik aandacht aan de verlande restgeulen van niet meer bestaande rivieren, omdat deze het belangrijkste element in de topografie vormden. Bovendien zijn de hoogste gebieden van de stroomrugafzettingen, de kronkelwaarden, gebruikt als hulpmiddel om de vroegste nederzettingen te kunnen opsporen. Om het overzicht in de vaak moeilijk te dateren stadia van de rivierenloop niet te verliezen onderscheid ik twee fasen: de Kromme-Rijnfase en de Minstroomfase (zie kaart 1).

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

Halfstedelijk karakter

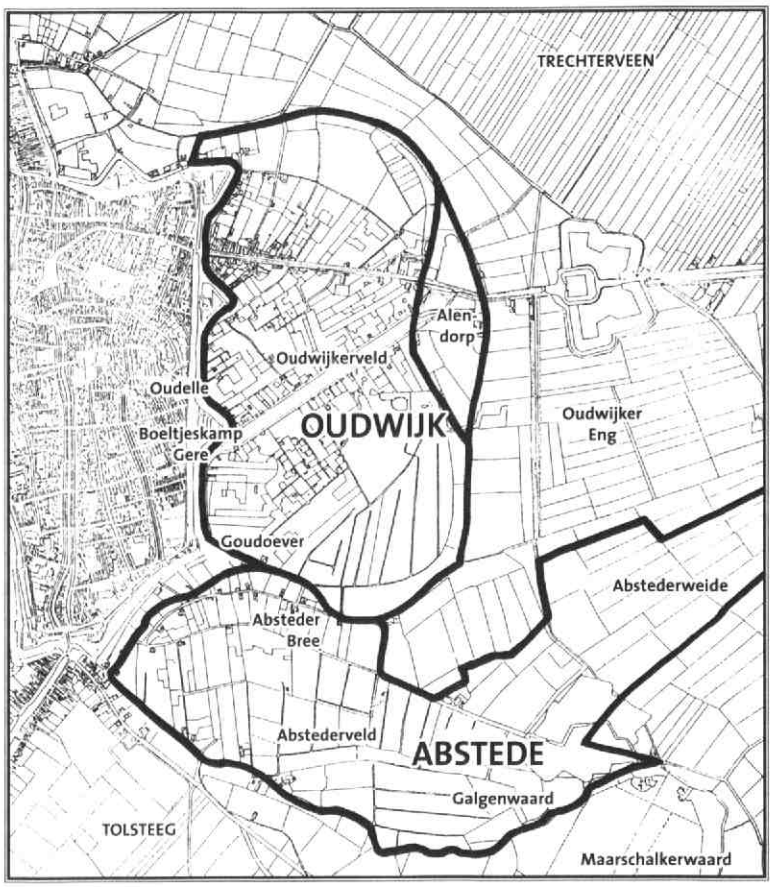

Kaart 1
Stadia van de rivierenloop

Oudwijk vormde samen met Abstede het oostelijke gebied buiten de oude stad (kaart 2). Het viel nog wel binnen de stadsvrijheid, dat wil zeggen onder Utrechtse jurisdictie. Volgens Immink zijn de gerechten Abstede en Oudwijk ooit ontstaan uit twee nederzettingen van die naam. Vervaart vermoedt hier in de late Middeleeuwen een halfstedelijk karakter, iets tussen stad en platteland in.[1] In de buitengerechten oefenden buurraden, gevormd door de bewoners zelf, lagere rechtspraak uit. De raad of de schepenen van de stad behandelden alleen hogere- en beroepszaken. Rond 1340 duikt het begrip 'buitengerecht' voor het eerst op in het *Liber albus*, het oudste Utrechtse rechtboek. Volgens de *Decisie* van Maria van Hongarije uit 1539, die de juridische status en de begrenzing van de gerechten vastlegde, volgde de oostelijke grens van de stads-

Plattegronden

Belangrijke bronnen van informatie vormen de plattegronden van het gebied. De oudste is een geschilderde kaart van Evert van Schaick uit 1541, bedoeld om de grenzen van de stadsvrijheid aan te geven, zoals vastgesteld door Maria van Hongarije in 1539 (*Donkersloot* 1989, 126). Jacob van Deventer vervaardigde omstreeks 1560 een minder schematische, maar ook een minder gedetailleerde kaart (ibidem, 28-29). De eerste nauwkeurige en tevens gedetailleerde kaart wordt pas in 1696 gepubliceerd door Caspar Specht; hierop staan eveneens de grenzen van de verschillende buitengerechten van 1539 aangegeven (ibidem, 127). Uit de 17e eeuw stammen verder enkele detailkaarten, namelijk 'De kaart van de tiendblokken Abstederveld en Absteder-bree' van Bernard de Roy uit 1697 (Het Utrechts Archief, Kl. kap. en kloosters, nr. 412), 'De kaart van de tiend te Oudwijk' uit 1642 (HUA, St.Pieter, nr. 342) en 'De kaart van Abstede, Oudwijker- en Beeserveldt' uit ongeveer 1660 (HUA, TA, Ah 18). Deze laatste kaart geeft alleen het gebied van Oudwijk zoals door Specht weergegeven. Uit ongeveer dezelfde tijd stamt een kaart van landerijen in 'De Galgenwaard en de Bree' (HUA, TA, Ah 37). Verder zijn er nog enige kaarten van kleinere gebieden (HUA, TA, Ah9, Ah36, Ah38) en drie in 1579 of 1580 vervaardigde kaarten uit het kaartenboek van het Melatenhuis (HUA, BA I, nr. 449).Voor de plattegronden bij dit artikel is als onderlegger het kadastrale minuutplan van 1832 gebruikt.

Kaart 2
De buiten-gerechten Abstede en Oudwijk

vrijheid 'die Oude Vecht, gelegen buijten die Witte Vrouwen ende Alendorps Gerechten, tot die Gildepoorte op 't Steenstraet, en van daer voorts streckende Zuijt-West op langs St. Niclaes Wegh, of Watergank, die aldaer lopende is tot Oudtwijcker Enge toe, van daer voorts de Watergank langs gelijk die streckende is tusschen die voorsz. Enge ende 't Weijland van Oudwijck, tot in Mr. Jan Valks nieuwe Grift, ende soe voorts aen den Hoofddijck aen Bitterland - soo verre die Heerlijckheijt van Abstede streckt.'[2] De oostelijke grens van het rechtsgebied volgde dus voornamelijk de Vecht - en wel de oostelijke tak bij een eiland in die rivier - en een deel van de Kromme Rijn.

De natuurlijke ondergrond

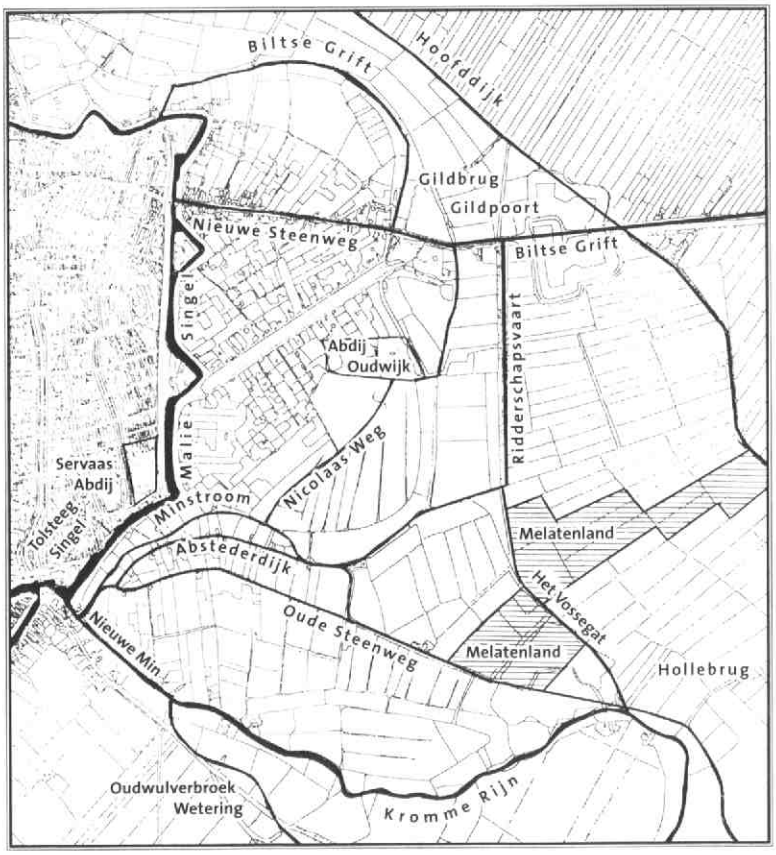
Slechts een klein deel van de bodem van Abstede en Oudwijk is gekarteerd. Het betreft voornamelijk het gebied ten oosten van de Waterlinieweg. Het grootste gedeelte van het gebied is bestudeerd aan de hand van grondboringen van de gemeente Utrecht (boringreeksen 36, 37 en 38), hier en daar aangevuld met eigen veldwaarnemingen en enkele in de literatuur beschikbare gegevens.[3]

Het westelijk deel van het gebied, het Absteder- en Oudwijkerveld, bestaat uit een pakket fluviatiele (= rivier) afzettingen op een pleistocene ondergrond. Het Pleistoceen is het tijdvak van de ijstijden. Deze fluviatiele afzettingen worden naar het oosten dunner en gaan over in een door komklei afgedekte veenlaag in het oostelijk deel van het gebied, de Oudwijkereng en de Abstederweide. Het pleistocene zand helt naar het westen; onder de Abstederweide zit dit zand slechts anderhalve meter onder het maaiveld.

De fluviatiele afzettingen bestaan voor het grootste gedeelte uit rivierklei die bij hoog water is afgezet. Dit tamelijk hoog gelegen en vruchtbare gebied was zeer geschikt als bouwland. Zo waren er in het Oudwijkerveld korenvelden, boomgaarden en moestuinen te vinden. Tot in de 14e eeuw vonden er bijeenkomsten en rechtspraak van ridders en vrije mannen plaats. Alleen de omgeving van de huidige Rubenslaan ten zuiden van het Diakonessenhuis was wat lager en drassig.

In de Sterrenwijk, bij de Kromhoutkazerne en in een gebied bij de voormalige abdij Oudwijk zijn zandige kronkelwaardafzettingen aangetroffen die getuigen van een meanderende rivier. Bovendien zijn in het bestudeerde gebied een aantal restgeulen van de Rijn en de Vecht aanwezig. De huidige loop van de Kromme Rijn volgt ten oosten van de Waterlinieweg de oudste bedding van de Rijn (tijdens de Kromme-Rijnfase, zie kaart 1). Deze bedding heeft ten westen van de Waterlinieweg een sterk meanderend tracé. Hier zijn ook de oeverwallen hoog opgebouwd, wat doet vermoeden dat de Kromme-Rijnfase vrij lang - minstens een paar eeuwen - actief is geweest. De meanders zijn de oorzaak van een gering verval en daardoor versnelde dichtslibbing van de rivier geweest.

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

Kaart 3
Ligging percelen Melatenland

Tijdens een periode van groot wateraanbod zal dit hebben geleid tot overstroming waardoor de rivier zijn bedding heeft verlegd. Dit is de oorzaak van het ontstaan van een doorsnijding, die grotendeels nog herkenbaar is als de Minstroom tussen het huidige revalidatiecentrum De Hoogstraat en het Spoorwegmuseum (de Minstroomfase). Bij deze doorsnijding zijn zo goed als geen oeverwallen herkenbaar, een teken dat de rivier in deze fase relatief kort actief is geweest. In het begin van de 12e eeuw werd een verbinding tussen de Kromme Rijn bij de Tolsteegpoort en de Rijn in de binnenstad (ter hoogte van het huidige stadhuis) gegraven: het zuidelijke gedeelte van de Oudegracht. Door de verbeterde doorstroming die deze verbinding veroorzaakte kon opnieuw water door de Kromme Rijn stromen.

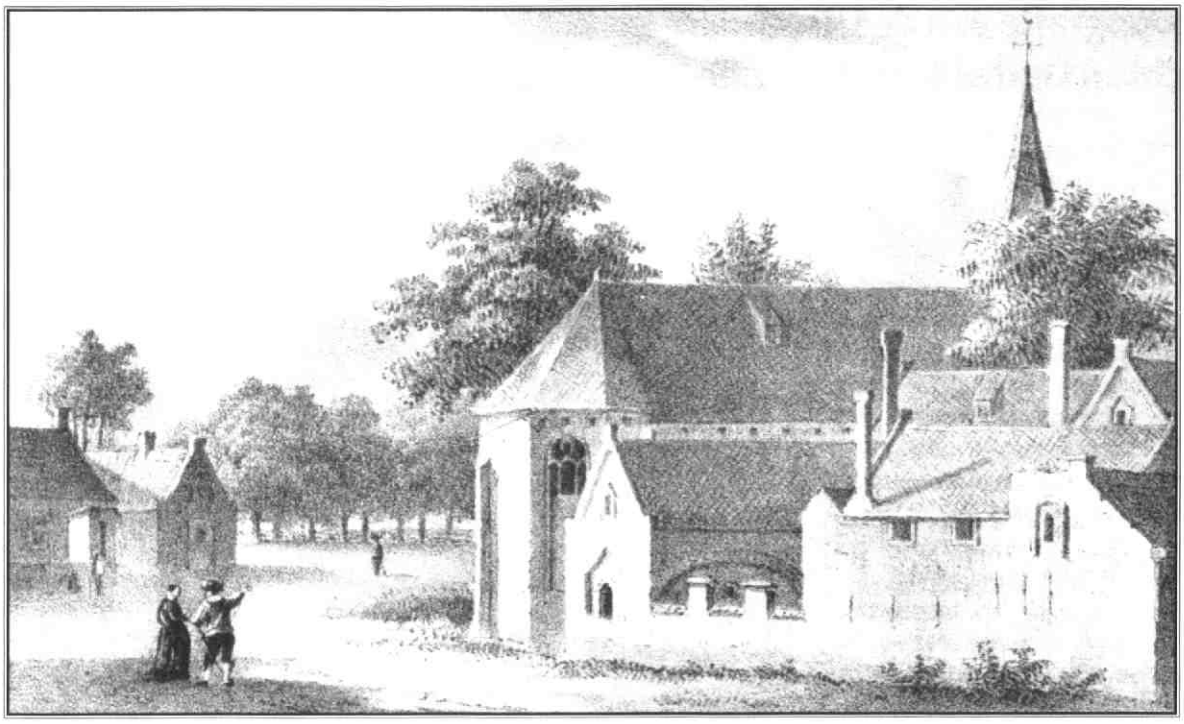
De Vecht splitste zich tijdens de Kromme-Rijnfase van de Rijn af bij het huidige zwembad De Kromme Rijn. De aftakking van de Vecht kwam tijdens de Minstroomfase vanzelf bij de nieuwe afsnijding, waar nu het revalidatiecentrum De Hoogstraat ligt. Het stukje water tussen het zwembad en het revalidatiecentrum, ook wel het Vossegat genoemd, was dus achtereenvolgens Vecht en Rijn. De bocht (geen meander) van het Vossegat, en de Minstroom omsloten de Minsweerd.

Tot in de 1e eeuw was er nog een vroegere fase van de Rijn actief, namelijk langs het Romeinse fort Fectio bij Bunnik. Vlak buiten Utrecht is hiervan een stukje restgeul bewaard gebleven: de Oudwulverbroekwetering. Deze restgeul is duidelijk te herkennen in de boringenreeks 38.41. Ongeveer bij de spoorwegovergang op de Koningsweg verdwijnt deze bedding, die vanaf dit punt opgeruimd is door de sterk meanderende Kromme-Rijnfase van de rivier. Deze laatste fase moet daarom al vroeg, dat wil zeggen in de 1e eeuw, zijn ontstaan.

Een opmerkelijk element in het landschap vormt de zandige kronkelwaard in de huidige Sterrenwijk, waar een hoogste zandvoorkomen bereikt wordt van circa twee meter boven NAP (boringenreeksen 37.32, 37.66 en 37.67). Deze hoogte is vergelijkbaar met die van de bewonerskernen in de Utrechtse binnenstad. Met Kronemeijer neem ik aan dat hier de nederzetting 'Abstede' heeft gelegen, tot voor kort een vrij dichtbebouwd tuinbouwgebied, waaruit zich later het buitengerecht Abstede heeft ontwikkeld.[4]

Abstede

Het toponiem Abstede wordt voor het eerst in 1132 genoemd in de *Annales Egmundenses*. In dat jaar werd de onfortuinlijke Floris de Zwarte, broer van de Hollandse graaf, te Abstede vermoord nadat hij van zijn paard gevallen was. In 1249 verkochten Ludolf van Overdevecht en zijn zoon Herman aan de nonnen van de Servaasabdij tienden die zij in leen hadden van de Domproost, gelegen in de *villa* Abstede en Abstederveld 'tussen de Hollebrug ten oosten en de Rijn ten westen van de voornoemde *villa*, en vanaf de Rijn in het zuiden tot aan het gebied in het noorden dat het Veen en Oudwijk genoemd

19e -eeuwse steendruk van de Sint-Servaasabdij omstreeks 1650

wordt'. Dit is ongeveer het gebied van het gerecht Abstede, zoals aan het einde van de 17e eeuw is weergegeven door de kaartenmaker Caspar Specht, met uitzondering van de Abstederweide. Met de Rijn in het westen kan niet anders dan het deel van de stadsbuitengracht, dat nu de Tolsteegsingel is, bedoeld zijn. De Rijn in het zuiden is de huidige Kromme Rijn, de Hollebrug is waar het Vossegat en de Kromme Rijn splitsen, de grens met Oudwijk is de Minstroom. De grens met het veen moeten we zoeken langs de Hoofddijk, de oostelijke begrenzing van de Abstederweide. De *villa* Abstede lag in de buurt van de Hollebrug.[5]

Het gebied dat de genoemde rivierarmen omsloten werd het Abstederveld genoemd. Het noordwestelijke deel was de Bree - mogelijk afgeleid van het hier voorkomende toponiem 'de breden Camp' - het zuidoostelijke gedeelte de Galgenwaard. Het noordoostelijke deel, tussen het Vossegat en de Minstroom, was de Minsweerd.

Volgens Heeringa behoorde dit laatste grotendeels tot het gebied van het huidige De Bilt, omdat het achterliggende Biltse gebied oorspronkelijk afwaterde op de Minstroom en men de controle op de afwatering in eigen hand wilde houden.[6] Erg logisch is dit argument niet, want de Minsweerd lag vanuit De Bilt gezien aan de overkant van het Vossegat, een deel van de voormalige Min. Er is ook geen wetering bekend in het gebied tussen het Vossegat en het veen. De Hoofddijk zou bovendien een barrière hebben gevormd voor zo'n afwateringskanaal. Waarschijnlijker is dat nattuurlijke waterlopen vanouds de grens van de stadsvrijheid bepaalden. Alleen een eveneens tot de stadsvrijheid behorende smalle uitloper ten noordoosten van het Vossegat tot aan de Hoofddijk maakte de grens nogal grillig. Dit lager gelegen gebied in de Abstederweide werd nog tot de stadsvrijheid gerekend, omdat dit bij de Melaatsen van Utrecht in gebruik was, zoals verderop nog ter sprake komt.

Merkwaardig is dat Specht de smalle strook land tussen de Abstederdijk en de Tolsteegsingel tot het gerecht Tolsteeg laat behoren. Deze strook maakte oorspronkelijk deel uit van de Rijnbedding, die na zijn verlanding blijkbaar door Specht bij Tolsteeg gevoegd werd. De noordelijke begrenzing van het gerecht Abstede lag niet, zoals Specht aangaf, langs de Zonstraat, maar noordelijker. De *curtis* (hofstede) Goudoever, ook wel Coddenkamp of Heer Ludolfskamp genoemd, lag althans gedeeltelijk ten noorden van de Zonstraat (toen Nicolaasweg) en toch in (het gerecht) Abstede (en in de Nicolaasparochie). In twee pachtbrieven uit 1413 en 1529 heet het dat Goudoever gelegen is: in Abstede aan de stadssingel achter St. Servaas en aan de zuidkant begrensd door de Nicolaasweg. Goudoever is *sita in parochia sancti Nicolai*, dus in de Nicolaasparochie gelegen.[7]

Servaasabdij

De in 1224 of 1225 gestichte Servaasabdij was de belangrijkste grondeigenaar in Abstede. De in een meander van de Kromme Rijn gelegen Galgenwaard was sinds 1232 in zijn geheel in bezit van de abdij. Van de (Absteder)bree gingen de tienden naar de Servaasen de Paulusabdij. Mogelijk lag hier de 'bij Abstede' gelegen *curtis*, genoemd in een oorkonde van 1241. Het gebied ten noorden van de huidige Notebomenlaan was

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

grotendeels van het Domkapittel. De Abstederweide, ten noordoosten van het Vossegat, behoorde aan de bisschop. Dit gebied was in gebruik bij de Melaatsen, ofwel lepralijders, zoals blijkt uit het 'Kaartenboek van het Melatenhuis'. Een van de kaarten geeft precies de percelen aan zoals deze op de kadastrale minuut van 1832 terug te vinden zijn. Deze percelen omvatten bijna het gehele gebied van de smalle uitloper van de stadsvrijheid (zie kaart 3).

Uit vrees voor besmetting werden de melaatsen, die voor het eerst in 1267 genoemd worden, naar de periferie van de samenleving verbannen. Ketner vermoedt dat de behuizing van de lepralijders, het Melatenhuis, zich in het oostelijke deel van de Galgenwaard bevond.[8] Uit een andere kaart in het Kaartenboek blijkt echter dat het oostelijke deel van de Minsweerd (op de plaats van fort Vossegat, later de Kromhoutkazerne) en niet een deel van de Galgenwaard aan de melaatsen behoorde. Mogelijk hebben ook hun in verschillende bronnen genoemde kapel en begraafplaats zich hier bevonden. Sporen zijn echter nooit teruggevonden.

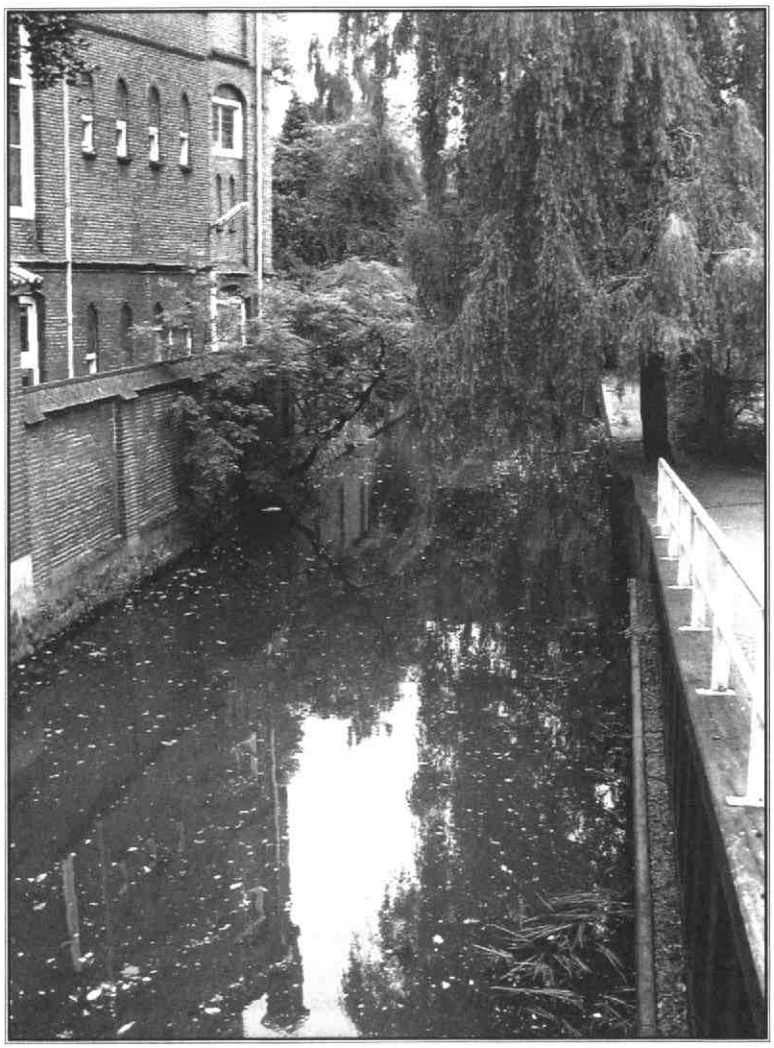
De laat 15e-eeuwse kroniek van de abdij van Kamp (het moederklooster van de Servaasabdij) meldt dat de in Abstede gelegen Servaasabdij naar een terrein binnen de stad was verhuisd. Deze op veel punten niet erg betrouwbare kroniek lijkt alle gegevens over de beginperiode van de Servaasabdij te hebben overgenomen uit de kroniek van Jan Beke uit het midden van de 14e eeuw. De verhuizing en een miraculeuze verschijning van Sint-Servaas zijn er pas in de 15e eeuw ten onrechte aan toegevoegd. Over de veronderstelde vestiging in Abstede schrijft de kroniekschrijver: 'buiten de stad in een veld naast een brug en de *villa* die Abstede heet'. Dit zal een achterafinterpretatie van de gegevens zijn geweest. Een belangrijke gebeurtenis als een verhuizing van het klooster zal Jan Beke toch niet zijn ontgaan. Bovendien is er in 13e- en 14e-eeuwse oorkonden steeds sprake van de oorspronkelijke ligging van het convent in Abstede en de latere ligging in de stad zelf. Er wordt dus niet expliciet van een verhuizing melding gemaakt. Er wordt slechts gezegd dat de naam van het gebied veranderde. Dat is heel goed mogelijk: voor de aanleg van de stadsomwalling bestond er nog geen afscheiding tussen Abstede en het zuidelijke binnenstadsgebied. Het is daarom waarschijnlijk dat dit gebied ten tijde van de stichting van de abdij aan het begin van de 13e eeuw tot Abstede gerekend werd, zoals reeds door Immink geopperd is. Zo heet het water ten westen van de abdij vanaf 1391 Nieuwegracht, maar in 1348 werd het water dat hier al was de 'Oude Abstede' genoemd. Daarom is het goed mogelijk dat men later dacht dat het klooster oorspronkelijk in het (buitengerecht) Abstede had gelegen. Bovendien bezat het klooster reeds vroeg, zoals hiervoor gemeld, een hofstede in Abstede. Mogelijk is deze later verward met het klooster zelf.[9]

Het voorgaande impliceert dat het stuk Rijn ter plaatse van de huidige Tolsteegsingel grotendeels verland was in de tijd dat het gebied binnen de latere stadswal nog Abstede werd genoemd. De rivier zou anders een natuurlijke grens hebben gevormd. Dat voor de aanleg van de stadsbuitengracht het tracé van de bedding is gekozen, betekent aan de andere kant dat er toch gebruik gemaakt is van een aanwezige restgeul.

De belangrijkste weg door Abstede was de Oude Steenweg, de oudste uitvalsweg vanaf de Tolsteegpoort naar het oosten, die over de huidige Abstederdijk en de Notebomenlaan liep en verder over de Vossegatselaan naar het oosten. Deze weg liep precies over het hoogste deel van het landschap. De andere Steenweg ten oosten van de stad was de Nieuwe Steenweg, ook wel Nedersteenweg genoemd, de huidige Biltstraat en het verlengde daarvan naar De Bilt. Deze moet door het veen zijn aangelegd rond 1290, maar kan volgens Dekker al na de ontginning van het gebied vanaf 1257 een onverharde voorganger hebben gehad. De Oude Steenweg werd in de 13e eeuw dus al onderscheiden als oud. Wellicht was dit de weg waar de reeds genoemde Floris de Zwarte in 1132 vermoord werd. Deze weg ging over het Vossegat, de voormalige Min, via de Hollebrug - zoals blijkt uit een omschrijving van het in de Abstederweide gelegen goed Rijnsweerd: 'gheleghen bi der Hoelre-brugge, streckende uten Riin opgaende aen den Hoefdijc'. In 1337 wordt de Hollebrug in het *Liber albus* genoemd als begrenzing van het visrecht in de Minstroom.[10]

Kromme Rijn

De zuidelijke begrenzing van Abstede wordt gevormd door de Kromme Rijn. De naam van deze rivier duikt volgens Dekker pas voor het eerst op in de 16e eeuw. De Middeleeuwers noemden dit water eenvoudig de Rijn en het gegraven gedeelte de Nieuwe Min (Nyminne of Nyerminne). De

De Nieuwe Grift bij de Tolsteegsingel, verbinding tussen de Minstroom en de Nieuwegracht Foto: L. van der Tuuk

vroegste vermelding van dit laatstgenoemde water is te vinden in de archieven van de Duitse Orde in een oorkonde uit 1348: 'eene molenstede mit hoiren molenwerff, gelegen an onser stadt singell buyten der Gansepoirte opten oirt vander Nyeuwe Mynne'.[11] De Kromme Rijn leefde na het graven van de Oudegracht in de 12e eeuw enigszins op. Toch was dit water gedoemd te verworden tot een kleine restgeul. Het kanaliseren van een deel, de bovengenoemde Nieuwe Min, heeft nauwelijks geholpen om de rivier bevaarbaar te houden.

Volgens Heeringa is de Nieuwe Min vanaf de spoorwegovergang op de Koningsweg (waar de Oudwulverbroekwetering aansloot) tot de stadsbuitengracht gegraven, omdat hier geen bocht in zit. Uit het boringenonderzoek blijkt echter dat het gegraven gedeelte al veel oostelijker begint, namelijk bij de Waterlinieweg. Een tweetal sloten, nog te vinden op de kadastrale minuut van 1832, blijken precies in de voormalige bedding te liggen (boringenreeks 37.52). De Galgenwaard ligt in zo'n niet meer zichtbare meander en is dus een echte 'waard' ofwel een gedeeltelijk door water begrensd grondgebied. Het vervolgtracé van de Kromme Rijn moeten we niet zoeken in het bochtig verlopende zuidelijke deel van de Oudegracht. De rivier stroomde daarentegen ter plaatse van de Tolsteegsingel en maakte vervolgens een bocht over het huidige terrein van het Spoorwegmuseum, om bij het Lepelenburg de stad binnen te komen. In een op het Lepelenburg gegraven proefsleuf kwamen inderdaad twee restgeulen aan het licht.

In de eerder genoemde tiendbrief uit 1249 is de Rijn onder andere ten westen van het Abstederveld gesitueerd en hiermee moet de stadsbuitengracht bij de Tolsteegsingel bedoeld zijn. Immink vermoedde al dat water van natuurlijke oorsprong is. Dat deed hij op grond van een stroomregaal, een recht dat van de bisschop was en niet van de stad. Als dit deel van de stadsbuitengracht door het stadsbestuur gegraven was, kon de bisschop daar immers geen rechten op hebben. Ook het thans niet meer bestaande deel van de Minstroom, parallel aan de Tolsteegsingel, maakte deel uit van de oorspronkelijke rivierbedding. Misschien was hier in de 10e eeuw nog bevaarbaar water. Dat zou althans kunnen worden afgeleid uit de vondst van een uit deze eeuw afkomstig (Noormannen?)zwaard, dat tijdens rioleringswerkzaamheden op de Abstederdijk gevonden is en mogelijk uit de bedding van de rivier komt.[12]

Oudwijk

Ten noorden van de Minstroom en grotendeels omsloten door de oorspronkelijke Vecht (tot aan het latere bolwerk Wolvenburg op de noordoostelijke punt van de binnenstad) lag het buitengerecht Oudwijk. De naam Aldewic komt voor het eerst voor in een oorkonde uit 1156. Hierin wordt *Herenmannus de Aldewic* genoemd. Het toponiem Oudwijk moet dus ouder zijn en deze wordt op zijn beurt weer 'oud' genoemd. We mogen dus aannemen dat Oudwijk al voor de 12e eeuw bestond en dus voor de aanleg van de 12e-eeuwse stadswallen. In een oorkonde uit 1165 is sprake - in de vertaling van het latere afschrift - van 'een plaats die Oldwyck genoemd wordt'. We hebben hier met een nederzetting Oudwijk te

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

maken. Er is helaas geen 'nieuwe' wijk bekend. Het noordelijke gedeelte binnen de stad werd ten oosten van het Begijnhof ingenomen door het gebied dat als Sint-Jans Oudwijk bekend stond.[13]
Het oostelijke deel van wat nu de binnenstad is, Oudelle genaamd, kan bij gebrek aan een geografische grens ook deel hebben uitgemaakt van Oudwijk. Dit gebied werd afgesplitst van Oudwijk door de aanleg van de stadswal. In 1239 wordt een getuige Albertus, 'meier of schout uit Audella', genoemd. De afscheiding van het territoir door aanleg van de stadswal betekende dan splitsing van het gerecht. Het gerecht Oudwijk komt pas voor het eerst voor in een oorkonde uit 1291.[14] Het gerecht Oudwijk bleef in de 14e eeuw voortbestaan onder de naam 'Buiten de Wittevrouwenpoort' of kortweg Wittevrouwen. De naam Oudwijk leeft nu nog voort in een buurt van die naam en in een straatnaam.
Zoals de Servaasabdij het grootste gedeelte van Abstede in bezit had, zo had de benedictijner Stevensabdij grote delen van Oudwijk in bezit, vooral in het Oudwijkerveld. Het in 1135 door Mechtildis gestichte vrouwenklooster wordt voor het eerst als Oudwijk (Altwyck) genoemd in 1164. Deze stichting wordt beschreven in een oorkonde uit 1174 van bisschop Godfried, waarin deze de voogdij van de abdij op zich neemt.[15] Het convent had in de late Middeleeuwen gebouwen, een kerk, boerderij met stallen, brouwhuis, personeelsgebouwen, boomgaard, ringmuur en gracht. Net als de Servaasabdij was de Stevensabdij, meestal Oudwijk genoemd, bestemd voor dames uit aanzienlijke families. Beide abdijen, die nauwe betrekkingen met elkaar onderhielden - in het necrologium van de Servaasabdij komen heel wat abdissen uit Oudwijk voor - waren rijk en voerden een grote staat. In of kort na 1584 werd de Stevensabdij afgebroken.

De Vecht

De Vecht vorkte tijdens de Kromme-Rijnfase bij de Hollebrug van de Rijn af. De door boringen gestaafde oorspronkelijke loop is grotendeels terug te vinden op de kaart van Caspar Specht. Het eerste gedeelte heet bij hem 'Vossegat'. Het tweede gedeelte, langs de huidige Koningslaan, heet 'Begin van de Vecht'. Het derde gedeelte, vanaf de abdij Oudwijk, heet 'Oude Vecht'. Bij de abdij splitste de rivier zich in twee armen. Beide armen kwamen ten noorden van de Biltstraat weer samen en vormden zo het reeds genoemde eiland. Op dit eiland bevond zich het kleine gerecht Alendorp, dat volgens een oorkonde uit 1546 bij de Gildbrug gelegen was.[16] Resten van de Gildbrug kwamen recent bij werkzaamheden op de Biltstraat aan het licht. Na het ontstaan van een nieuwe rivierloop door een beddingverlegging van de Rijn (de Minstroomfase) kwam deze aftakking, de Vecht, meer dan een kilometer stroomafwaarts te liggen: bij het huidige revalidatiecentrum De Hoogstraat.
Langs de buitenplaats 'De Oorsprong' is nog een stukje restgeul van de 'Oude Vecht' te zien. In de tuin van de buitenplaats 'Oudwijk' achter de voormalige Heilig-Hartkerk, op het terrein van de voormalige abdij, was een deel van de bedding omgewerkt tot vijver (oorspronkelijk de visvijver van de abdij). Een hierin aangetroffen scheepsanker duidt op het actieve verleden van dit water. Volgens Acket gaat het mogelijk om een Romeins anker. In een rioolsleuf, gegraven in de Museumlaan werden in 1984 beddingafzettingen van de Vecht aangetroffen. De hierin gevonden Andenne-scherven kunnen worden gedateerd in de 12e eeuw.[17] De rivier is daarna niet lang meer actief geweest: in dezelfde eeuw heeft men stroomafwaarts de restgeul van de Vecht gebruikt voor de aanleg van een deel van de noordelijke stadsbuitengracht.
In 1661 was de Vecht langs Oudwijk zo sterk dichtgeslibd dat er een nieuwe verbinding werd gegraven tussen de Minstroom en de Biltse Grift, die langs de Steenweg naar De Bilt was gegraven. Deze nieuwe verbinding is de Ridderschapsvaart, ook Oudwijker Grift of Nieuwe Grift geheten. Het resterende deel van de Vecht ten noorden van de Gildbrug kreeg sindsdien eveneens de naam Biltse Grift. Het tracé van de oostelijke Vechttak, die eens de Steenweg bij de Gildpoort passeerde, is alleen nog als de westelijke grenssloot van de begraafplaats Sint-Barbara herkenbaar. Langs de oostelijke Vechtarm liep de Nicolaasweg, aangegeven op de geschilderde kaart van Van Schaick uit 1539.

Trechter Veen

Niet de Vecht maar de Hoofddijkse Wetering diende als ontginningsbasis van het Trechter Veen. Doordat dit veen zo laag lag, kon alleen maar op een stroomafwaarts gelegen plaats op de Vecht, in de nabijheid van het latere fort De Klop, worden geloosd.[18] De veenontginning van Oostbroek, door de benedictijner monniken van de Sint-Laurensabdij,

Opgegraven restant van de Gildbrug Foto: L. van der Tuuk

wordt al in 1113 vermeld. Oostbroek kon aanvankelijk nog op de Kromme Rijn afwateren, maar in de 13e eeuw was het veen te ver ingeklonken en kreeg de abdij toestemming van de bisschop om het overtollige water naar het noordwesten, in de richting van de Vecht, te lozen. Langs de Hoofddijkse Wetering was de Hoofddijk opgeworpen om te voorkomen dat water vanaf de stroomruggen het veen invloeide.

Het kwam veel voor dat de verschillende ontginningen in concessie werden uitgegeven aan degenen die reeds aangrenzende bezittingen hadden langs de ontginningsbasis. Zo lagen van het noordwesten naar het zuidoosten langs de Hoofddijkse Wetering de ontginningseenheden, tevens gerechten, Oostveen, Herbertskop en Overdevecht. Dit laatste gerecht was lange tijd in handen van het ministerialengeslacht Van Overdevecht. Deze familie had een wellicht versterkt huis, Overdevecht, dat oorspronkelijk mogelijk aan het einde van de Biltstraat lag, waar nu de begraafplaats Sint-Barbara is. De latere hofstede werd in 1317 aan de abdij van Oudwijk verkocht en blijkt later Compostel te heten.[19] Oostveen was in handen van de Domproost, het aangrenzende gebied heette Domproosten-Engh. Herbertskop werd door de familie Proys van de bisschop in leen gehouden.

Minstroom

De Rijn vormde van de Minstroom-fase af de grens tussen Oudwijk en Abstede. Deze grens is op de kaart van Specht uit 1696 aangegeven langs de Min, thans de Minstroom genoemd. Zoals hiervoor is beschreven, boog de rivier vlak bij de stadsbuitengracht, waar nu het Spoorwegmuseum is, naar het noorden. Deze bocht is niet in de grens tussen de gerechten bij Specht terug te vinden. Toch blijkt het gebied tussen de grens van Specht en de verdwenen Rijnloopbocht, waar - zoals hiervoor al beschreven - de hofstede Goudoever lag, wel degelijk tot Abstede te horen. Is het toponiem Goudoever een reminiscentie uit de tijd van de verdwenen rivier?

Na wijzigingen in de waterhuishouding - de Lek werd steeds belangrijker - en uiteindelijk de afdamming van de Kromme Rijn bij Wijk in de 12e eeuw heeft het verlandingsproces van de Rijn doorgezet. Het graven van het zuidelijke deel van de Oudegracht in diezelfde eeuw betekende het definitieve einde van de Minstroomfase: het water ging weer door de Kromme Rijn stromen. Hierdoor was de Minstroom gedoemd tot een kwijnend bestaan als restgeul en verdween de bocht bij het spoorwegmuseum zelfs geheel.

Door gebrek aan archeologische vondsten in of boven de restgeulafzettingen is het niet bekend wanneer het thans verdwenen deel van de rivier volledig verland is. Als *terminus ante quem* zou een akte uit 1340 kunnen dienen. Dit is de oudst bekende oorkonde waarin de hofstede Goudoever wordt beschreven zonder dat er een rivier genoemd wordt. Bovendien kunnen we aannemen dat dit stuk rivier tegelijk of mogelijk al eerder is verland dan het verlengde ervan binnen de stad in de 13e eeuw. Direct ten noorden van Goudoever is er een aanwijzing voor de richting van de rivier te vinden, namelijk in de begrenzing van het goederencomplex Boeltjeskamp en Gere, dat al voor het graven van de stadsbuitengracht in de 12e eeuw moet hebben bestaan.[20] De oostelijke grens strookt niet met de stadsbuitengracht maar wel met de verdwenen rivier.

Immink wijst erop dat ten noor-

De vroege topografie van de Utrechtse buitengerechten Oudwijk en Abstede

den van de Schalkwijkstraat de jurisdictie van Oudmunster begon, mogelijk een aanwijzing dat hier de zuidgrens van Oudwijk lag. Bovendien was de noordelijke grens van de Sint-Nicolaasparochie binnen de stad de Schalkwijkstraat / Zuilenstraat / Korte Smeestraat en buiten de singel volgens Muller tevens de noordgrens van Abstede. De Schalkwijkstraat eindigt achter de stadswal ongeveer waar de verdwenen Rijnloopbocht de stad binnenkomt (bij het Lepelenburg) en vormt daardoor een logisch vervolg als grens binnen de stad.

Verwarrend is dat met de Nieuwe Min, evenals het hiervoor genoemde gegraven deel van de Kromme Rijn, vaak ook de Minstroom wordt bedoeld. In veel bronnen is de aanduiding Nieuwe Min voor dubbele uitleg vatbaar, zoals in een oorkonde uit 1337: '[...] dat de vischerye der stat toebehoerd van Wedermoet - de St. Servaastoren - doer de Nye Minne op streckende tot der Hoelrebrugghe toe'. Er waren immers twee manieren om van de Sint-Servaastoren (aan het eind van de Nieuwegracht) naar de Hollebrug te varen. Bij een 15e-eeuws getuigenverhoor in een conflict tussen het Domkapittel en de abdij van Oostbroek wordt de Nieuwe Min genoemd in verband met de afwatering van het Oostbroekse veen. Hierbij worden de Oude Steenweg en de Holenweg genoemd en blijkt dus ook de naam Nieuwe Min op het laatst gegraven deel van de Kromme Rijn te slaan.

Het lijkt erop dat juist de ondubbelzinnige bronnen op het nieuw gegraven deel van de Kromme Rijn slaan en de Minstroom kortweg met Min of Grift werd aangeduid. De in een pachtbrief uit 1535 genoemde 'Gryft' heeft duidelijk op de Minstroom betrekking.[21] Misschien om een betere verbinding met - de voorloper van - de Nieuwegracht, de Oude Abstede, te kunnen krijgen, werd er een verbinding gegraven tussen de Min en de Nieuwegracht, die verwarrend genoeg, de Nieuwe Grift genoemd werd. Het is onbekend wanneer dit water dwars door de voormalige rivierbedding heen gegraven is. Het komt al voor op de kaart van Jacob van Deventer. De 16e-eeuwse kaartenmaker Evert van Schaick noemt ook het Vossegat 'die nije grift'. En als laatste stond ook de Ridderschapsvaart bekend als Nieuwe Grift. Wellicht kan een diepgaand bronnenonderzoek meer duidelijkheid verschaffen in het gebruik van de toponiemen Nieuwe Grift en Nieuwe Min.

Noten

1. Immink 1942, 415; Vervaart 1990, 40.
2. Acket 1950, 109.
3. De auteur dankt de heer ing. N. van der Zouw van de sectie Geotechniek van de Dienst Stadsbeheer van de gemeente Utrecht voor het beschikbaar stellen van de gegevens van de grondboringen. Voor de kartering van het onbebouwde gebied, zie Buringh en Van der Knaap 1952; Berendsen 1982, blad 3.
4. Kronemeijer 1987, 24.
5. Voor de *Annales Egmundenses* zie Oppermann 1933, 148; voor de begrenzing van de *villa* Abstede zie Heeringa en anderen, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (verder aangeduid als OSU), nr. 1196; over de Hollebrug zie Damsté 1968, 65.
6. Heeringa 1924, 63.
7. Het Utrechts Archief (HUA), Domkapittel, nr. 1441 en 1439 1-3.
8. De vroegste vermelding van de abdij is in een oorkonde van paus Gregorius IX uit 1230 (*OSU*, nr. 799). In een inventaris uit 1582 (HUA, Staten van Utrecht, nr. 937, met hierin 'Staet der goederen des convents S. Servaes ...', 5) komen de bijeengetelde percelen van de Servaasabdij op minstens 180 morgen (= 150 ha). Ter vergelijking: het door de rivierarmen omsloten deel van Abstede is nog geen 50 ha. Zie voor de bezittingen van de Servaasabdij *OSU* nr. 848; *OSU* nr. 962 en Immink 1942, 396. Over de melaatsen in *OSU* nr. 1717; Ketner 1951, 32-33.
9. Immink 1942, 373; de 'Oude Abstede' zie HUA, SA I, nr. 328. Voor de geschiedenis van het klooster zie de doctoraalscriptie van Kronemeijer 1987 en het hierop gebaseerde artikel van Van Moolenbroek (1997); de kroniek van Kamp in Keussen 1869, 283-284; Jan Beke 1973, 169 en 177.
10. Dekker 1983, 178. Voor de omschrijving van het goed Rijnsweerd zie HUA, Archief Bisschoppen, nr 270 f. 16. Voor het visrecht zie Muller 1883, 54.
11. Dekker 1983, 238, n. 140. De oorkonde van de Duitse Orde in: De Geer van Oudegein 1875, 16.
12. Heeringa 1924, 59. Voor het vervolgtracé van de Kromme Rijn zie Van der Tuuk 1996, 14. De restgeulen onder het Lepelenburg zijn te vinden in een niet gepubliceerd rapport van het Archeologisch Bouwhistorisch Centrum getiteld: Archeologisch proefonderzoek Lepelenburg van 8 t/m 13 juli 1998, zonder auteur. Immink 1946, 56. Voor het zwaard van de Abstederdijk zie Bakker en Hoekstra 1997, 18.
13. *Aldewic* in: *OSU* nr. 416; *Oldwyck* in: OSU nr. 450. Sint-Jans Oudwijk in Immink 1942, 371 e.v. (hij gaat ervan uit dat Oudwijk de binnen de stad gelegen koopmanswijk 'Stathe' tussen het stadhuis en de Bakkerbrug was. Oudwijk strekte zich in zijn visie als afzonderlijk rechtsgebied deels uit vanaf de Oudegracht) en De Bruijn 1994, 337-340.
14. Oorkonde uit 1239. Het betreft hier de schout van het gerecht van Oudmun-

ster, voortgekomen uit de oude domeinorganisatie van de Utrechtse kerk (vriendelijke mededeling Bram van den Hoven van Genderen); OSU nr. 942; oorkonde uit 1291: OSU nr. 2471.

15. Oorkonde uit 1164: OSU nr. 442; oorkonde uit 1174: OSU nr. 481.
16. HUA, Domkapittel, nr. 2380.
17. Acket 1952, 9. Voor de opgraving in de Museumlaan zie: Kylstra 1985, 164.
18. Van Winter en Buitelaar (1988, 9-34) stellen dat de ontginningsbasis van het veen niet de Hoofddijk, maar de Gageldijk is. Hiertegen zijn steekhoudende bezwaren ingebracht door Lägers (1992, 73-77). Een reactie hierop werd door Van Winter gegeven in 1992, 124. Zie ook de argumenten van Gottschalk (1956, 207-222) ten gunste van de Hoofddijk als ontginningsbasis.
19. Over Compostel zie Dekker 1983, 415 en Damsté 1967, 40.
20. De akte van de hofstede Goudoever in: HUA, Domkapittel, nr. 1439 a-1. Voor de rivierloop binnen de stad zie: Van der Tuuk 1996, 18. Voor Boeltjeskamp en Gere zie: De Bruijn 1994, 317.
21. Immink 1942, 373-375; Muller 1906, 362. Voor de oorkonde uit 1337, zie Muller 1883, 54. Het getuigenverhoor in HUA, Domkapittel, nr. 1058 en de pachtbrief uit 1535 in ibidem, nr. 1439 a-5.

Literatuur

JOU = Jaarboek Oud-Utrecht,
MOU = Maandblad Oud-Utrecht

N.M. Acket, 'Ligging en grenzen van Utrecht', in: *JOU* 1950, 77-123.

N.M. Acket, 'Het veen ten oosten van Utrecht', in: *MOU* 25 (1952) 9-14.

G. Bakker en T. Hoekstra (red.), *Het stenen geheugen, 25 jaar archeologie en bouwhistorie in Utrecht* (Utrecht 1997).

Johannes de Beke, *Chronographia*, H. Bruch ed., (Den Haag 1973).

H.J.A. Berendsen, *De genese van het landschap in het zuiden van de provincie Utrecht, een fysisch-geografische studie* (Utrecht 1982).

M.W.J. de Bruijn, *Husinghe ende hofstede, een institutioneel-geografische studie van de rechtspraak over onroerend goed in de stad Utrecht in de Middeleeuwen* (Utrecht 1994).

P. Buringh en W. van der Knaap, *De bodemgesteldheid rond de stad Utrecht* (Wageningen 1952).

M.P. van Buijtenen, 'De St.-Servatius-abdij en Utrechts stadsuitleg', in: *MOU* 53 (1980) 40-43 en 50-54.

P.H. Damsté, 'Compostel in Utrecht', in: *JOU* 1967, 27-52.

P.H. Damsté, 'Rijnsweerd en de Hoelrebrug', in: *MOU* 41 (1968) 62-66.

C. Dekker, *Het Kromme Rijngebied in de Middeleeuwen, een institutioneel-geografische studie* (Utrecht 1983).

M. Donkersloot-de Vrij, *Kaarten van Utrecht. Topografische en thematische kartografie van de stad uit vijf eeuwen* (Utrecht 1989);

J.J. de Geer van Oudegein, *Het oude Trecht als oorsprong der stad Utrecht* (Utrecht 1875).

M.K.E. Gottschalk, 'De ontginning der Stichtse venen ten oosten van de Vecht', in: *Tijdschrift van het Koninklijk Nederlands Aardrijkskundig Genootschap, tweede reeks* 73 (1956) 207-222.

K. Heeringa, 'Bijdrage tot de oude geschiedenis van de stad Utrecht en haar naaste omgeving', in: *JOU* 1924, 55-70.

P.W.A. Immink, 'De stadsvrijheid van Utrecht', in: *Opstellen aangeboden aan Prof. Jhr. Dr. D.G. Rengers Hora Siccama 1906-1942* (Utrecht 1942) 314-434.

P.W.A. Immink, 'Iets over den Rijnloop in Utrecht', in: *MOU* 19 (1946) 53-60; J. (J.G.C. Joosting?), ed., 'Een necrologium der St.Servaas-abdij te Utrecht', in: *Archief voor de Geschiedenis van het Aartsbisdom Utrecht* 27 (1901) 104-175.

F. Ketner, 'De ligging van het oudste leprozenhuis bij Utrecht', in: *JOU* 1951, 27-34.

H. Keussen, ed., 'Chronicon monasterii Campensis ordin. Cisterciensis', in: *Annalen des Historischen Vereins für den Niederrhein* 20 (1869) 261-368.

J.E. Kronemeijer, *St.-Servaasabdij. Servatius en Abstede: over de oorsprong van de Utrechtse St.-Servaasabdij en over de geografie van zuidoost Utrecht in de Middeleeuwen* (Doctoraalscriptie Vrije Universiteit 1987).

E.M. Kylstra, 'Oudwijk, riolering', Archeologische en bouwhistorische kroniek van Utrecht over 1984, in: *MOU* 58 (1985) 162-165.

H. Lägers, 'De dertig hoeven in Oostveen', in: *MOU* (1992) 73-77.

J.J. van Moolenbroek, 'De Stichting van cisterciënzer vrouwenkloosters in Nederland tot 1300', in: *Archief voor de Geschiedenis van de Katholieke Kerk in Nederland* 27 (1985) 169-214.

J.J. van Moolenbroek, 'Servatius en Johannes. Over de vroegste geschiedenis van het Utrechtse vrouwenklooster van St. Servaas', in: *JOU* 1997, 169-203.

S. Muller Hz, 'De indeeling van het Bisdom', in: J.G.C. Joosting en S. Muller Hz, ed., *Bronnen voor de geschiedenis der kerkelijke Rechtspraak in het bisdom Utrecht in de Middeleeuwen*, Eerste afdeling, II (Den Haag 1906).

S. Muller Fz, *De Middeleeuwse rechtsbronnen der stad Utrecht* ('s Gravenhage 1883).

S. Muller Fz en anderen, *Oorkondenboek van het Sticht Utrecht tot 1301* (Utrecht 1920-1959).

O. Oppermann, ed., Fontes *Egmundenses* (Utrecht 1933).

L.A. van der Tuuk, 'De natuurlijke ondergrond van de stad Utrecht', in: *Historisch Geografisch Tijdschrift*, 14/1 (1996) 11-23.

O.M.D.F. Vervaart, 'Waar stad en platteland elkaar ontmoeten. Tolsteeg, een Utrechts buitengerecht in de vijftiende eeuw', in: *JOU* 1990, 39-57.

J.M. van Winter en A.L.P. Buitelaar, 'Nogmaals de dertig hoeven in Oostveen', in: *MOU* (1992) 124-125.

J.M. van Winter en A.L.P. Buitelaar, 'Stad en veen in Utrecht, toegelicht aan de gerechten Oostveen en Herbertskop', in: *JOU* 1988, 9-34.

'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'

De andere kant van Jan Jongerius

Het artikel over de Utrechtse ondernemer Jan Jongerius in het augustusnummer van dit tijdschrift heeft vele reacties opgeroepen. Uit de hier opgenomen bijdrage blijkt dat Jongerius ook een belangrijke rol speelde in het Rijke Roomse leven in de stad Utrecht.

Ton H.M. van Schaik

Historicus, publicist en oud-redacteur van Oud-Utrecht

Jan Jongerius (midden voor) met mede-leden van de Derde Orde van Sint Franciscus 3 juni 1934 Foto: Het Utrechts Archief

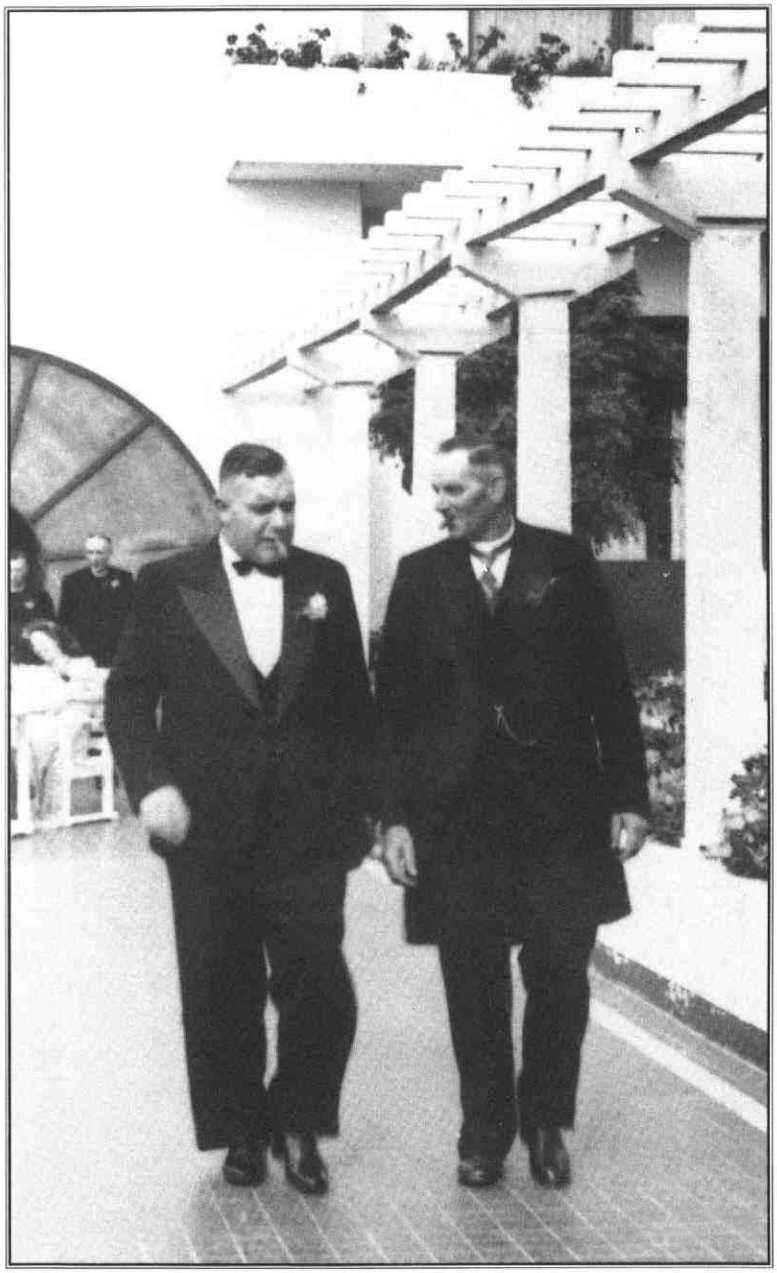
Een succesvolle Utrechtse industrieel, die aan het Merwedekanaal zijn autobedrijf had en met zijn grote gezin een droomhuis bewoonde, waarin zich bij tijd en wijle, bijvoorbeeld bij het zilveren huwelijksfeest in 1939, Hollywood-achtige tonelen afspeelden. Dat is het beeld dat Bettina van Santen schetst van Jan Jongerius. Zij besteedt in haar artikel vooral aandacht aan de bouwgeschiedenis van het opvallende, nog steeds bestaande woonhuis aan de Kanaalweg en de daarin ostentatief ten toon gespreide welvaart, waarvan we dankzij de sprekende foto's uit het Utrechts Archief een goede indruk krijgen. Het ging hier overigens om een eenmalige gelegenheid, waarvoor kennelijk alles uit de kast was gehaald. Voor het overige waren deze vrolijke en mondain ogende feestgangers - van afkomst roomse tuinders - hardwerkende en zeer godsdienstige mensen, die leefden voor hun bedrijf en in hun vrije tijd allerlei sociale functies bekleedden.

Zo'n man was ook Frans van Seumeren, kerkmeester van de Gerardus Majella, op de hier nogmaals afgedrukte foto te zien (met strikje) in gezelschap van Klaas van Kraaij, broer van mevrouw Jongerius, hovenier op de Helling en bestuurder van de Gertrudis-parochie in de Rivierenwijk en later van de St. Jan de Doper op Hoograven. Tussen deze vermogende katholieke families kwamen later meer huwelijken tot stand: twee jongens Van Seumeren, Jan en Frans, trouwden met meisjes Jongerius, respectievelijk Toos en Truus. Terzijde: een zoon van Jan, Frans van Seumeren, bestuursvoorzitter van het hijsbedrijf Mammoet, was onlangs internationaal in het nieuws bij de opzienbarende berging van de gezonken Russische atoomonderzeeër Koersk.

De foto's opnieuw bekeken

Bij die incidentele en on-Utrechtse glamour raakt een andere kant van Jan Jongerius, ook bekend als 'Jan de Sok'- de familie was rijk gesorteerd in bijnamen - wat in de schaduw. Zo was de succesvolle zakenman met zijn Amerikaans geïnspireerde residentie en zijn Nederlandse imperium van benzinestations en vrachtwagens onder meer lid van de Derde Orde van Sint Franciscus. Dat was een lekenbeweging van franciscaans georiënteerde katholieken, die de beleving van de armoede en de soberheid hoog in het vaandel droegen. Er zijn foto's van de plaatselijke afdeling waarop Jongerius prominent te zien is, in zijn hand de onafscheidelijke sigaar met eigen bandje. Die Derde Orde-afdeling was onderdeel van het rijk geschakeerde verenigingsleven in de Antoniusparochie aan de Kanaalstraat. Van die parochie was Jan Jongerius een morele en financiële steunpilaar.

Een van de foto's, afgedrukt in het augustusnummer van *Oud-Utrecht* en hier opnieuw te zien, vraagt onze bijzondere aandacht. We zien het echtpaar Jongerius op zijn 25-jarig huwelijksfeest aan een feestelijke tafel, met aan weerskanten twee geestelijken, de beide oudste zoons van het echtpaar. Links, naast zijn moeder, in het schilderachtige witte tenue met de rode fez van de Missionarissen van Afrika - beter bekend als de 'witte paters' - zit de oudste zoon Jos (dus geen oom, zoals het bijschrift in het augustusnummer vermeldt). Hij was net priester gewijd en zou direct na het feest naar zijn missiegebied vertrekken. Hij is overleden in 1980. Rechts, naast vader, zit de tweede zoon Wim (W.J.), in de zwarte soutane van de bisdomgeestelijkheid. Hier is hij nog grootseminarist van Rijsenburg. Hij zou in 1941 priester worden gewijd, werd in 1958 benoemd tot (bouw)pastoor van de Emmanuelparochie in Zutphen en overleed in 1989. Naast de witte pater zit de oudste dochter, Aletta (met bril), die met haar broer in gesprek is. Dat zou niet zonder gevolgen blijven, want zij trad in bij de witte zusters, bracht net als haar broer haar werkzame leven door in Tanzania, en woont nu, oktober 2001, in een verzorgingshuis in Driebergen. Een jonger zusje werd

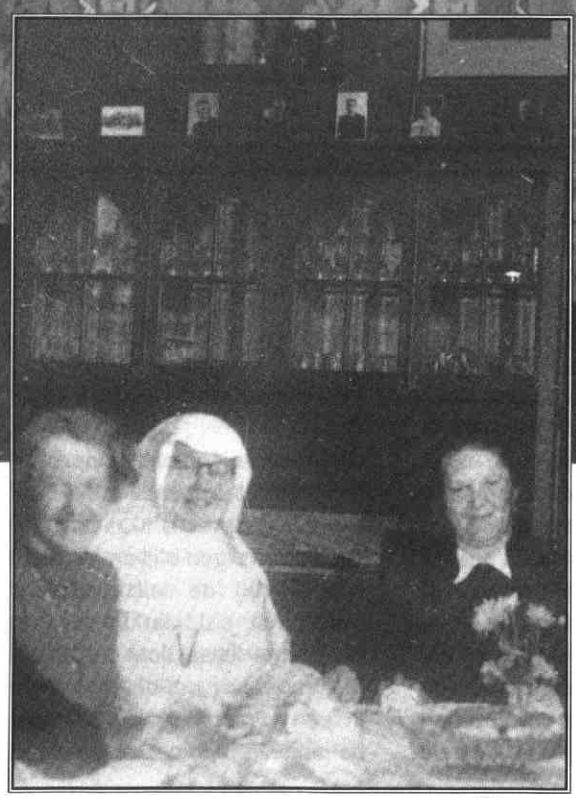

Frans van Seumeren en Klaas van Kraaij

'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'

De andere kant van Jan Jongerius

Familiefoto tijdens het 25-jarig huwelijksfeest en Aletta Jongerius enkele jaren later als witte zuster. Foto's: Het Utrechts Archief

franciscanes van Heythuizen. Op de andere familiefoto (pagina 99 in voornoemd nummer) is Aletta te zien in religieus habijt, met witte kap, naast haar moeder. Die foto is van enkele jaren na 1939, misschien van het priesterfeest van Wim in 1941. Mevrouw Jongerius, moeder van tien zonen en dochters en tenslotte grootmoeder van 53 kleinkinderen, heeft haar man vele jaren overleefd en is gestorven in 1974. Van de tien kinderen Jongerius zijn anno 2001 nog drie dochters in leven.

Een onderscheiding voor Jan Jongerius

Nu terug naar de *pater familias*, Jan Jongerius, het gefortuneerde weldoenerstype uit de periode van het Rijke Roomse leven, die vanaf augustus 1929 tot aan zijn dood in 1941 (niet in 1942 zoals Bettina van Santen vermeldt) lid was van het kerkbestuur van de Sint-Antonius parochie. Het 25-jarig bruiloftsfeest en de vijftigste verjaardag van zijn kerkmeester was voor diens pastoor, B.Th. Gerritsen, die aan de Antoniuskerk verbonden was van 1933 tot 1939, aanleiding om een hoge kerkelijke onderscheiding voor hem aan te vragen. Hij besprak dat in oktober 1938 eerst met de aartsbisschop, die hem vroeg zijn verzoek met redenen omkleed op papier te zetten. Hij deed dat beknopt in een brief aan mgr. De Jong, en later uitvoeriger aan de man die op het bisdom zulke zaken administratief afhandelde, secretaris dr. J.Geerdinck.[1] Deze laatste brief geeft een indruk van de vele activiteiten die Jongerius gedurende de jaren van de economische crisis, met haar grote werkeloosheid, op charitatief en kerkelijk terrein gebied ondernam. Daarvan hebben, naast allerlei privé personen, minstens drie roomskatholieke parochies aan de westkant van de stad - de Antonius, Gerardus Majella (Vleutenseweg) en Dominicus (Oog in Al) - geprofiteerd. De pastoor vermeldt zelfs dat Jongerius' milddadigheid landelijk bekend was. Voor het overige spreekt het epistel voor zich, reden om het hier volledig en ongewijzigd, dus in de spelling en met de overvloedige hoofdletters van Gerritsen, op te nemen:

Utrecht, 15/11/1938 R.D. [2]

Hierbij zend ik u de noodige inlichtingen: Naam: Joannes Josephus Jongerius. Hij is dit jaar 50 jaar geworden en is in Febr. 1939 25 jaar getrouwd.

Hij is lid van het R.K.Kerkbestuur en van de Vincentius -Vereeniging v.d. St. Antoniusparochie. Hij heeft buitengewone verdiensten voor de Kerk, vooral zijn werk in de grond-exploitatie van ons kerkbestuur in 'Oog in Al' en aan de Vleutensche Weg is buitengewoon veelomvattend en met de grootste ijver en een schitterend succes is hij hiervoor voortdurend bezig. Voor de Armen: Nooit wordt er tevergeefs een beroep gedaan op zijn milddadigheid, die alom in den lande bekend is. Hij steunt verschillende behoeftige Priesterstudenten, geeft ontzettend veel voor de Armen, helpt voortdurend met zijn raad en zijn geld behoeftige zakenmensen, die door de tijdsomstandigheden in moeilijkheden zijn geraakt. Hij bekostigt voor de St. Antonius en St. Gerardus Majella-Parochie een kleedingmagazijn,

'Geen enkel liefdewerk is hem vreemd'

De andere kant van Jan Jongerius

waar onze Armen schoenen, onderkleeding, sloopen, lakens, dekens, babygoed, en ook bovenkleeding kunnen bekomen.

Hij is een voorbeeldig werkgever: Nog pas heeft hij zijn gehele Personeel in de gelegenheid gesteld op zijn kosten een Retraite te maken en heeft zoo vier Retraites, telkens van 65 personen, alleen geheel gevuld. Hij geeft zeer veel voor de Missie's en voor de Missionarissen. Kortom geen enkel liefdewerk is hem vreemd en altijd is hij bereid hulp te bieden, onverschillig door wie deze gevraagd wordt. Hij zelf en geheel zijn Gezin is buitengewoon godsdienstig. Hij heeft een gezin van 10 kinderen waarvan twee jongens zich voorbereiden voor het H. Priesterschap en twee meisjes religieuzen hopen te worden. Zijn goedheid en milddadigheid is bekend ook buiten Utrecht en er wordt dan ook voortdurend gebruik van gemaakt.

Me dunkt, hier vindt Ge stof in overvloed en een ieder zal overtuigd zijn, dat deze hooge Onderscheiding ten volle verdiend is. Bij voorbaat U dankend, Met vriendelijke groeten,

B. Gerritsen. P.[3]

De verdienstelijke kerkmeester heeft zijn hoge pauselijke onderscheiding, Ridder in de Orde van Gregorius de Grote, inderdaad gekregen. De parochie (of de gedecoreerde zelf?) heeft er het Vaticaan, dat van zulke dingen leeft, *f* 500,- *taxa* voor betaald. De trotse drager heeft er maar kort van kunnen genieten, want hij overleed al op 27 april 1941. Toch was het een goede investering. Jan Jongerius heeft een groot statieportret laten schilderen, waarop hij ten voeten uit in het gala-uniform van zijn ridderschap, compleet met zwaard en steek, is afgebeeld. Hij is ook in dit uniform begraven.[4]

Veertien jaar na zijn dood zou zijn bedrijf ten onder gaan.[5]

Noten

1. De brief bevindt zich in het Utrechts Archief, Archief van r.k. aartsbisdom Utrecht, nr.1150, St. Antonius.
2. Afkorting van *Reverende Domine*, Eerwaarde Heer.
3. B.Th. Gerritsen (Bergh 1884 - Oldenzaal 1957) was van 1933 tot eind 1939 pastoor van de St. Antoniuskerk te Utrecht. Daarna is de parochie op Lombok van de seculieren overgegaan naar de paters dominicanen, in ruil voor de sluiting van hun Dominicuskerk aan de Mariaplaats. Gerritsen werd toen pastoor van de St. Plechelmus in Oldenzaal.
4. De Orde van Gregorius de Groto (*Ordine di San Gregorio Magno*) is ingesteld door paus Gregorius XVI in 1831 en door Pius X in 1905 vernieuwd. De orde kent drie graden: die van ridder, commandeur en grootkruis. Het teken is een achtpuntig kruis met afbeelding van paus Gregorius de Grote en het wordt gedragen aan een roodgeel lint. Het statieportret bevindt zich in privé-bezit.
5. Anders dan Van Santen schrijft, is volgens mondelinge informatie van familiezijde voor de firma Jongerius in 1953 surséance van betaling aangevraagd, terwijl eerst in 1955 het faillissement is uitgesproken.

Jan Jongerius in zijn ridderuniform Foto: door W. Abstede uit privé-bezit

Literatuursignalement

Anneke Jansen, Het Utrechts Archief

Verkrijgbaar bij boekhandel of uitgeverij:

Soest, Hees en De Birkt van de achtste tot de zeventiende eeuw / Jan H.M. Hilhorst en Jos G.M. Hilhorst. - Hilversum : Verloren, 2001. - ISBN 90-6550 652-7
Studie over de geschiedenis van Soest sinds de Germaanse oorsprong, gebaseerd op niet eerder gepubliceerd bronnenmateriaal. Ingedeeld in drie perioden: tot ca. 1000, van 1325 tot 1550 en de periode na 1550.

Soest onder vuur / Geke van de Merwe-Wouters ; [eindcorrectie J. van der Meulen]. - Muiderberg : Lorelax Productions, 2001. Omslagtitel: Soest onder vuur 1939 tot en met 1945. - Met overzicht van genoemde personen. Uitgegeven in opdracht van Boekhandel Van de Ven te Soest. - ISBN 90-76254-27-3
Verslag van gebeurtenissen tijdens de periode 1939-1945 in Soest aan de hand van interviews met (oud-)inwoners. Tevens beschrijft de auteur hoe haar vader, dominee Sietse Wouters de mensen in Soest opving en verder hielp.

Gezigten aan De Rivier de Vecht : Petrus Josephus Lutgens / Lutgers 24 Augustus 1808 - 19 April 1874 / samenstelling A.J.A.M. Lisman, E. Munnig en H.W.M. van der Wyck. - [S.l.] : Stichting Nederlandse Buitenplaatsen en Historische Landschappen; Oudheidkundig Genootschap Niftarlake ; Alphen aan den Rijn : Canaletto/ Repro-Holland, 2001. - ISBN 90-6469762-0
Boek bevat reproducties van alle tot nu toe gevonden orignele aquarellen en olieverfschilderijen van de hand van P.J. Lutgers (1808-1874), alle in de Vechtstreek gesitueerd.

Dagboek voor New York : brieven van een zestienjarige uit bezet Nederland aan een joods meisje in Amerika / Maarten Reinink ; ingeleid en toegelicht door Wessel Reinink ; [met potloodtek. van Maarten Reinink ; onder red. van Wessel Reinink ; eindred. Eric Strijbos]. - Bussum : Thoth, 2001. - Uitgegeven op initiatief van de Stichting G. Ribbius Peletier Jr. tot behoud van het Landgoed Linschoten. - ISBN 90-6868-281-4
Het dagboek van Maarten Reinink, 16-jarige scholier van het Baarnsch Lyceum uit de periode augustus 1944 - mei 1945. Het is geschreven in de vorm van brieven gericht aan Fredy van der Rijn, een joodse vriendin uit zijn lagere schooltijd. Maartens moeder was de jongste dochter van de in Utrecht wonende eigenaar van het Landgoed Linschoten, G. Ribbius Peletier. Het merendeel van het dagboek is geschreven in het Jachthuis te Linschoten.

Geschiedenis als ambacht : oudheidkunde in de Gouden Eeuw : Arnoldus Buchelius en Petrus Scriverius / Sandra Langereis. - Hilversum : Verloren, 2001; Proefschrift Universiteit van Amsterdam. Tevens verschenen als deel 37 van de Hollandse Studiën. - ISBN 90-70403-48-X
Dit boek brengt het historische ambacht van Buchelius en Scriverius in kaart: hun werk als verzamelaars en onderzoekers van bodemvondsten uit de Bataafs Romeinse tijd, monumentaal erfgoed zoals kerken en kloosters, middeleeuwse archiefstukken en oude annalen en kronieken. Werpt een nieuw licht op de politieke motivatie van geschiedbeoefening in de Gouden Eeuw.

De gevangenis aan het Wolvenplein / Bettina van Santen. - Utrecht: Stichting De Plantage: 2001; 127 blz.; ISBN 90-77030-02-6
Geschiedenis van de in 1856 geopende Utrechtse gevangenis die in de loop der tijden vele verbouwingen zou ondergaan om te voldoen aan nieuwe eisen met betrekking tot de detentie van gevangenen. Het gebouw, inmiddels een Rijksmonument, is na een ingrijpende restauratie en renovatie eind 2001 opnieuw in gebruik genomen.

Kennis als opdracht. De Universiteit Utrecht 1636 - 2001 / Hervé Jamin. - Utrecht, Matrijs, 2001; 224 blz.; ISBN 90-5345-188-9
Rijk geïllustreerde, compacte geschiedenis van een instituut dat al bijna vier eeuwen een belangrijk stempel drukt op het leven in de stad Utrecht. Over de voorloper van de universiteit, de Middeleeuwse illustre school, het aanvankelijk elitaire karakter van het docenten- en studentengezelschap, de groei van wetenschappelijk onderzoek in de 19e eeuw en de enorme toename van het aantal studenten in de laatste decennia van de vorige eeuw.

Utrechts vuil. 125 jaar reinigingsdienst / Ingrid Jacobs. - Utrecht, Matrijs, 2001; Historische Reeks Utrecht deel 32. - ISBN 90-5345-196-X
Over de toenemende aandacht voor vuilverwijdering en de steeds grotere verscheidenheid aan manieren om de stad schoon te houden.

Het Utrecht van C.C.S. Crone / Frans Crone. - Baarn, De Prom, 2001. - ISBN 90 6801-767-5
'Wandelbare' biografie van de in Utrecht gewortelde schrijver Crone (1914 - 1951) door zijn jongste zoon. De vijf wandelingen voeren langs locaties die een belangrijke rol speelden in Crone's leven. Bij dezelfde uitgever is ook zijn verzameld werk opnieuw uitgebracht (*De schuiftrompet*).

Herstel van historische voetpaden

Martine Busz & Hélène Hine, Landschapsbeheer Utrecht

Historische voetpaden zijn zichtbare overblijfselen van de vroegere bewoners van ons land. Vele daarvan hebben hun functie verloren en zijn vaak letterlijk 'weg' uit het landschap. Door de groeiende belangstelling voor de rust, kleinschaligheid en de combinatie van cultuurhistorie en natuur op het platteland komen historische paden weer tot leven.

Landschapsbeheer Utrecht

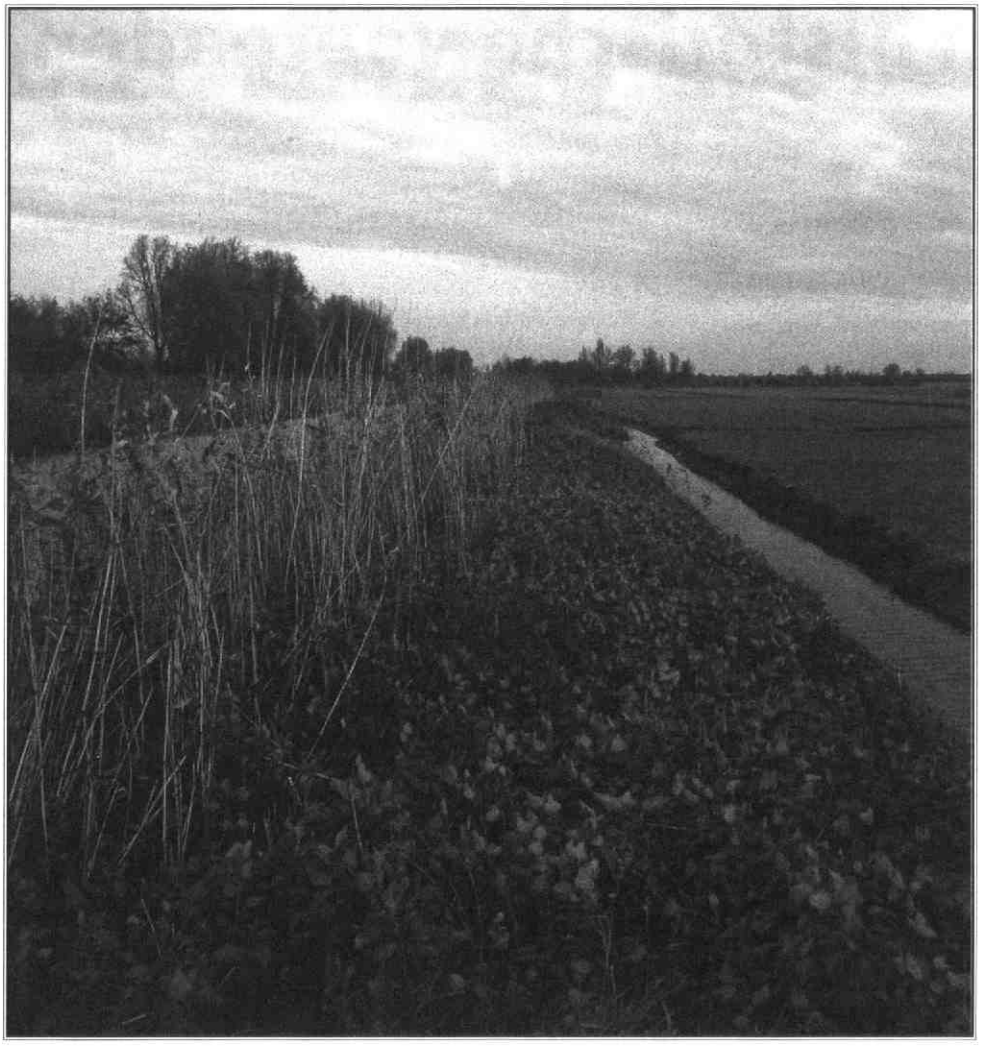
Lommerijk pad tussen Driebergen en Bunnik

Tot de jaren dertig verplaatsten de meeste Nederlanders zich te voet, per fiets, met paard en wagen of per boot over het water. Van gemotoriseerd verkeer was vrijwel nog geen sprake. De bestaande voetpaden, zoals kerkepaden, jaagpaden en tiendwegen verbonden oude boerderijen en dorpen met elkaar. Hoewel meestal nogal smal, voldeden deze paden aan de toen geldende normen. Ze vormden historische linten door het landschap, die, waar ze nog bestaan, erg tot de verbeelding spreken.

De komst van de auto en de tractor brachten grote veranderingen teweeg. Nieuwe verharde en verbrede wegen vervingen de voetpaden. Veel zogenaamde 'binnendoorpaden' werden overbodig, omdat verplaatsing langs de nieuwe wegen sneller ging. Een groot aantal, tot die tijd belangrijke paden en landwegen raakte in verval. Door ontginning van heidevelden en hoogveengebieden, aanleg van bossen en uitbreidingen van steden en dorpen verdwenen nog eens talrijke cultuurhistorische weggetjes.

Zichtbaar maken van historische voetpaden

Landschapsbeheer Utrecht wil het bestaan van die paden en het eigen karakter van de betreffende gebieden in de provincie op-

Kade langs Heicop

nieuw onder de aandacht brengen. Het plan *Zichtbaar maken van historische voetpaden* richt zich op drie gemeenten, particuliere grondeigenaren en recreanten. Bedoeling is een deel van de identiteit van het historische landschap te herstellen en waar mogelijk de historische wegstructuren nieuwe functies te geven. Bewoners, recreanten en toeristen kunnen dan weer, ver weg van snelweg en bebouwing, te voet het agrarische cultuurlandschap en de geschiedenis van een streek herontdekken. De paden zorgen daarnaast voor een betere toegankelijkheid van natuurgebieden en cultuurlandschappen. De omgeving komt in een geheel nieuw daglicht te staan. Als groene linten in het landschap zijn voetpaden ecologisch, recreatief én cultuurhistorisch interessant.

Historische paden in Leusden, Driebergen en Breukelen

Het plan maakt deel uit van het *Actieprogramma Cultuurbereik 2001-2004* van de provincie Utrecht en met de uitvoering is dit jaar een begin gemaakt. In de gemeente Leusden is een pilotproject opgezet. Samen met de *Historische Vereniging Leusden* inventariseert *Landschapsbeheer Utrecht* alle oude paden in de gemeente. Een projectgroep, met vertegenwoordigers van onder andere gemeente, grondeigenaren en de historische vereniging, zal aan de hand van de resultaten de (on)mogelijkheden voor herstel onderzoeken.

In andere gemeenten zijn al oude paden in ere hersteld. Zo is het oude lommerrijke weggetje van klooster *Arca Pacis* in Driebergen naar de tol bij Beverweerd terug. Tientallen jaren lang vormden een stuk of twintig oude eikenbomen aan de rand van een weiland het enige overblijfsel van dit pad. Op initiatief van de *Stuurgroep Kromme Rijnlandschap* is het enkele jaren geleden weer in oude glorie hersteld. Over een lengte van 960 meter is een strook van 12 meter breedte van het weiland ingericht met beplanting en een onverhard pad, net zoals het vroeger was. Een oude route en tegelijk een oud landschapselement is weer zichtbaar in het landschap.

Natuurlijk kon dit herstelproject alleen worden uitgevoerd met de vrijwillige medewerking van de agrariër die de grond in eigendom had en heeft gehouden. De waarde van de grond is voor en na de uitvoering getaxeerd en het verschil is aan de eigenaar uitbetaald. Hij gebruikt het pad om bij zijn weilanden te komen. De grondeigenaar onderhoudt het pad en de beplanting, waarvoor hij een subsidiebijdrage ontvangt. Zo is in uitstekende harmonie een stukje geschiedenis in het landschap weer zichtbaar geworden.

In de gemeente Breukelen is een kade hersteld, zodat die opnieuw als wandelpad gebruikt kan worden. De kade is een relict van twee Middeleeuwse afwateringskanalen, de *Heicop* en de *Bijleveld*. Tegenwoordig is de kade in eigendom van het waterschap. In overleg met het waterschap is de kade opnieuw toegankelijk gemaakt voor voetgangers. Door kleine herstelwerkzaamheden en het plaatsen van klaphekken, omdat er nog schapen grazen, kan er weer gewandeld worden. Alleen in het broedseizoen is het pad afgesloten. Het land tussen beide waterlopen is een broed- en rustgebied voor eenden, ral, roerdomp, reiger en nog vele ander water- en moerasvogels. Binnenkort gaat de kade zelfs deel uitmaken van de NS wandeltocht van Woerden naar Breukelen.

Dit is de laatste aflevering in de serie over kleine landschapselementen.

Agenda en berichten

Presentatie Jaarboek 2001

Restaurant Goesting (voorheen Bougainville) aan het Veeartsenijpad 150 is op zondag 9 december om 16 uur de plaats waar het Jaarboek 2001 van de Vereniging Oud Utrecht wordt gepresenteerd. Alle leden zijn welkom.

Historisch café

Het Historisch Café op vrijdag 14 december verwelkomt de heer P. de Haan, directeur van het Universiteitsmuseum als gastspreker. Hij gaat in op een aantal aspecten van de rijke geschiedenis van de universiteit en het museum.
Een maand later, vrijdag 11 januari, zal Loek Pastoor iets vertellen over de bunker op het Servaasbolwerk, die, zoals we uit diverse berichten moeten opmaken, bedreigd wordt in zijn voortbestaan. Ter gelegenheid van het nieuwe jaar biedt het bestuur van Oud-Utrecht die middag een hapje en een drankje. Plaats en tijd van beide bijeenkomsten, zoals gebruikelijk: 17 uur in Café 't Weeshuis, Domplein 16, Utrecht.

Bezoek Steenkolen Handels Vereniging

De Steenkolen Handels Vereniging (SHV) is een Utrechts familiebedrijf met een lange geschiedenis. Op donderdag 17 januari om 19.15 uur zijn leden van Oud-Utrecht welkom voor een bezoek en een dialezing op het adres Rijnkade 1 (hoek Mariaplaats) in Utrecht.
Directiesecretaris, de heer Van Klink, geeft informatie over de huidige activiteiten van de SHV, waarna twee oud-medewerkers iets vertellen over de Utrechtse en wereldwijde activiteiten in het verleden. Koffie bij aanvang, een drankje na afloop.
Deelname is alleen mogelijk voor wie zich tevoren aanmeldt. Dat kan bij mevr. P. Vlot Werner (030) 220 26 08 of de hr. H. Luijsterburg (030) 244 16 49.

Lezing Stichtse Lustwarande

Op dinsdag 19 februari om 20 uur zal Catharina L. van Groningen in de Pieterskerk in Utrecht de jaarlijkse Nicolaas van der Mondelezing houden. Het onderwerp is de het leven op de Stichtse Lustwarande vanaf de 17e tot de 20e eeuw. Meer informatie volgt in het februarinummer.

Hoogleraar Utrecht Studies

Op 23 juli 2001 is Dr. Renger E. de Bruin benoemd tot bijzonder hoogleraar Utrecht Studies bij de Faculteit Letteren aan de Universiteit Utrecht. Hij is de opvolger van pionier Piet 't Hart. De totstandkoming van de leerstoel is het werk van de Stichting Leerstoel Utrecht Studies. Het bestuur daarvan bestaat uit twee leden namens de Vereniging Oud-Utrecht (de heer H. Kernkamp, tevens voorzitter van de stichting en mevrouw E. Erkelens) en twee leden namens het Provinciaal Utrechts Genootschap van Kunsten en Wetenschappen (PUG). De twee leden namens Oud-Utrecht leggen over hun werk verantwoording af aan bestuur en ledenvergadering van de vereniging.
Genoemde stichting is in augustus 1995 opgericht om de benoeming van zo'n hoogleraar tot stand te brengen. De leerstoel heeft tot doel interesse te kweken voor en onderzoek te stimuleren naar de geschiedenis van de stad en de provincie Utrecht. De invulling van het onderzoeks- en onderwijsgebied en de voorgedragen kandidaat worden door de universiteit uitvoerig getoetst. Het bestuur ondersteunt verder de leerstoel in algemene zin en houdt zich onder andere bezig met de organisatie van de oratie waarmee het hoogleraarschap officieel ingewijd wordt. Oud-Utrecht en het PUG ondersteunen de leerstoel ook financieel.
In het aprilnummer 2002 van dit tijdschrift valt een dubbel-interview met de nieuwe hoogleraar en zijn voorganger te verwachten.